

Tartu Ülikool
Loodus- ja tehnoloogiateaduskond
Ökoloogia ja maateaduste instituut
Geograafia osakond

Thomas Mell

RIIGI JA PEALINNA SÜMBIOOS:
BERLIIN PÄRAST SAKSAMAA TAASÜHINEMIST

Magistritöö inimgeograafia erialal

Juhendaja: PhD Helen Sooväli-Sepping

Kaitsmisele lubatud:
Juhendaja:
Osakonna juhataja:

Tartu 2010

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
PEALINN JA RIIGIVÕIM	10
MIS ON PEALINN	10
RIIGI JA PEALINNA SÜMBIOOS	15
PEALINN KUI RIIGIRUUM	20
PEALINNA ÜMBERPAIGUTAMINE	23
BERLIIN JA AJALOO LADESTUMINE PEALINNAS	33
MARKKRAHVIDE RESIDENTSIST KUNINGATE PEALINNANI	34
KEISRI, DEMOKRAATIA JA NATSIDE PEALINN	37
JAGATUD LINN	40
PEALINNAVAIDLUS	44
BERLIIN PÄRAST TAASÜHINEMIST	50
KÜSITLUS – BERLIINI PAIKADE TAJUMINE	65
METOODIKA	65
VALIM	68
BERLIINI OBJEKTIDE TAJUMINE	70
PÄRITOLU MÕJU RUUMI TAJUMISELE	75
ARUTELU	81
KOKKUVÕTE	90
ENGLISH RÉSUMÉ	93
KASUTATUD KIRJANDUS	96
LISAD	102

SISSEJUHATUS

Taasühinenud Saksamaa pealinna valimine kujunes tuliseks vägikaikaveoks, mille lõpptulemuse otsustasid 1991. aasta suvel pooleteise tosina rahvaesindaja hääled. Heitlus riigi kunagise keskuse Berliini ja sõjajärgset demokraatlikku taassüüdi kehastanud Bonni poolehoidjate vahel osutus erandlikuks vaidlusküsimuseks sel pöördelisel ajastul, mida iseloomustasid harva nähtav poliitiline üksmeel ja rahvuslikust õnnejoovastusest kurdistanud otsustavus. 1989. aasta sügistormide tagajärjel lähenesid kaks Saksa riiki kriitiliste hoiatuste kiuste teineteisele tõtakalt, et juba aasta hiljem läänepoolse venna nime, lipu ja põhiseaduse all ühineda. Ainsana valmistas tüli küsimus, kus asub kahest poolest kokku liidetud riigi pealinn. Saksamaa ühteheitmisest oli tiksunud kaheksa ja pool kuud, kui parlament 1991. aasta 20. juunil pärast tulist avalikku debatti otsustavale istungile kogunes. Kuivõrd seaduseandjad olid *Hauptstadtfrage* lahendamisel erakondlikust distsipliinist vabastatud, püsis poliitiline jõuvahekord maratonistungi viimaste hetkedeni teadmata. Hilisõhtul jõuti lõpuks hääletuseni, mis kujunes tasavägiseks: ettepanekut viia pealinn tagasi Berliini toetas 338 saadikut, samas kui nappi lüüasaamist tuli tunnistada 320 Bonni poolehoidjal. Nüüd kerkis päevakorda, mida, kuidas ja kus Berliini avalikus ruumis ehitada, taastada, renoveerida, kohandada, ümber nimetada või lammutada.

Käesoleva poliitgeograafiasse paigutatava magistritöö eesmärk on arendada teoreetilist arusaama pealinnast – siin ja edaspidi pean pealinna all silmas territoriaalselt piiritletud rahvusvahelise subjekti, s.o riigi poliitilist ja administratiivset keskust –, uurides riigi ja pealinna omavahelist seotust ja kesk võimu manipuleerimist pealinnaga. Teisisõnu, vaatlen poliitika mõju ruumile. Lähtun sellest, et pealinnal on täita üksjagu vaid talle omaseid funktsioone, mis aga ei pruugi olla vaid poliitilised või halduslikud. Parlamendi, valitsuse, kohtu ja muude riigiorganite hooned on peale poliitikakantside ka olulised

maineehitised, neile sekundeerivad selles vallas raudtee- ja lennujaamad, rahvuslikud teatri- ja ooperimajad, tänavad ja väljakud, ülikoolid ja monumendid.

Teooria uuendusena pakun välja omavahel seotud mõisted riigi ja pealinna sümbioos ning riigiruum. Riigi ja pealinna sümbioos seisneb selles, et keskvoim ei vaja pealinna mitte ainult valitsusorganite asupaiga, vaid ka riigiruumina; pealinna koonduvad omakorda tema ainuomastest funktsioonidest tulenevalt riigi poliitilised, majanduslikud ja vaimsed ressursid. Riigiruumi all mõistan ehitisi, väljakuid, tänavaid, monumente, kohanimesid või nende komponentide ansamblit, mis aitavad kaasa riigi sisemaise ja rahvusvahelise maine kujundamisel ning selle elanike kollektiivse identiteedi kinnistamisel. Väidan, et pealinn on peale valitsusorganite puhtpraktilise asupaiga ka linn, kus iga võimuajastu püüab riikliku vaateakna objektide paiknemist, hierarhiat, suurust ja esteetikat oma väärtushinnangute ja tõekspidamiste järgi kujundada. Kitsendan töö teemat aga nende silmatorkavate juhtumitega, kus keskvoim pole piirdunud pelgalt hoonete, monumentide või linnaplaneeringu muutmisega, vaid otsustanud pealinna tervikuna ümber paigutada.

Üks neist juhtumitest on Berliin. Töö teine eesmärk on analüüsida Saksamaa taasühinemise eel 1990. aasta alguses puhkenud vaidlust riigi tulevase pealinna üle ning Berliini kesklinnas ja valitsuskvartalis pärast pealinnastaatuse kinnitamist toimunud muutusi. Keskendun parlamendi lõppdebatis kõlanud argumentidele, et näidata, mille poolest on pealinn sedavõrd tähtsa riikliku otsuse langetamisel oluline. Berliini taasühinemisjärgset teisenemist uurides võtan arvesse seda protsessi varjuna saatnud Saksamaa keerulise ja heitliku lähiajaloo, eriti asjaolu, et Berliini idaosa oli aastakümneid olnud Saksa Demokraatliku Vabariigi (DDR), külmast sõjast võitjana väljunud läänele vastandunud sotsriigi pealinn. Pööran samuti tähelepanu sellele, kuidas tajutakse eri võimuajastute mõju Berliinis. Saksamaa ja Berliini hiljutise poliitilise ja tänini vaimus eksisteeriva idaks-lääneks jagunemise valguses on otstarbekas uurida, kas regionaalne päritolu võiks Berliini tajumisel mingit rolli mängida. Tuleb aga rõhutada, et taasühinemisjärgne Berliin on samas ka unikaalne näide, sest see kätkeb endas pealinna ümberpaigutamist (Bonnist Berliini), endise pealinna pärandit (Ida-Berliini võimu- ja maineehitised taasühinenud demokraatliku Saksamaa kontekstis), keskvoimu sagedat vahetumist ning selle silmaga nähtavat ja käega katsutavat mõju Berliinile (20. sajandil

järgnesid mõnekümneaastase vahega üksteisele keisrivõim, habras demokraatia, natsirežiim, linna poolitamine läänemaailma enklaaviks ja sotsialistlikuks pealinnaks ning lõpuks demokraatlik Saksamaa) ning lõhenenud kaksiklinna ühitamine.

Peamised uurimisküsimused on:

- Mis on pealinn?
- Kuidas on Euroopas arenenud riigi ja pealinna sümbioos?
- Miks on mõned riigid otsustanud sümbioosi lõhkuda ja oma pealinna tervikuna ümber paigutada?
- Millised argumendid kõlasid Berliini ja Bonni vahelises pealinnavaidluses?
- Kuidas muutus Berliini linnaruum pärast pealinnastaatuse tagasisaamist?
- Kuidas tajutakse eri võimuajastute ning riigi ja pealinna sümbioosi ühe osapoole, keskvõimu vahetumise jälgi Berliinis ja kas seda mõjutab regionaalne päritolu?

Eeltoodud uurimisküsimuste ja teemakitsenduste valguses on selle magistriväitekirja tööhüpoteesid:

- a) kui riigikord või keskvõimu poliitiline orientatsioon vahetub, siis avaldub see pealinnas selle avaliku ruumi ümberhindamise, muutmise ja ümberpaigutamise läbi;
- b) pealinnas ladestub eelnenud riigikordade pärand, mille tajumist mõjutab inimese päritolu.

Ehkki pealinnu on nende poliitilise talitluse alusel võimalik hõlpsasti teistest linnadest eristada, on nad sellest hoolimata – või isegi just selle tõttu – vildakalt käsitatud linnatüüp (Rapoport 1993, Campell 2000). Pealinnal puudub sissekanne juhtivas inimgeograafia sõnastikus (Gregory et al. 2009). Arvukalt leiab ülevaateid kindlate pealinnade ajaloost või arhitektuurist, kuid need ei erine teiste (suur)linnade kirjeldustest. Linnauurijad käsitlevad pealinnu tihti pelgalt halduskeskustena (nt Nilson 1983), samas kui neid puudutav küsimusteriing on märksa mitmekesisem ja keerulisem.

Varasemaid pealinnauurijaid olid geograafid Vaughan Cornish (1923) ja Oskar Spate, kes analüüsisid geograafilise asendi mõju suurriigi pealinna tekkele. Prantsuse geograaf Jean Gottmann (1977, 1983, 1985) tegeles pealinna defineerimise ja selle funktsioonide piiritlemisega. Pealinna puudutavad uurimisküsimused sõnastati 1990.

aastal Ottawas korraldatud teaduskonverentsil ja selle põhjal kolm aastat hiljem avaldatud kogumikus (Taylor et al. 1993). Poliitilise võimu avaldumist valitsushoonetes uurib põhjalikult Lawrence Vale, kes nelja empiirilise näite varal mõtestab postkolonialistlike parlamendikomplekside teket (Vale 1992). Pealinnafunktsioonide muutumisega on tegelenud Peter Hall (2000) ja Scott Campbell (2000, 2003). Globaliseerumise ja riikide tähtsuse langemise ajastul on pealinn jäänud selgelt maailmalinna kontseptsiooni varju [iseloomulik teema on näiteks Moskva ponnistused leida pärast Nõukogude Liidu lagunemist ja 1990-ndate mullistusi koht maailmalinnade võrgustikus (Brade ja Rudolph 2004)]. Pealinnade tekke ajaloolistest põhjustest, 20. sajandil rajatud pealinnadest ja pealinnade positsioonist 21. sajandi künnisel annab üksiknäidete najal ülevaate Andreas Sohn ja Hermann Weberi toimetatud saksa- ja ingliskeelne kogumik (Sohn, Weber 2000). Pealinna ikonograafilist arengut analüüsib rootslane Göran Therborn (2002), sotsialistlike linnade valguses puudutab sama teemat poolakas Mariusz Czepczyński (2008).

Erinevalt pealinna kui linnatüübi vähesest uuritusest on palju kirjutatud konkreetsetest pealinnadest. Berliin on leidnud sagedast käsitlust eeskätt 1990-ndatel pärast linna taasühinemist. Märkimisväärne teos on ameerika ajaloolase Brian Laddi „The Ghosts of Berlin“ (1997), põnevalt kirjutatud ülevaade Saksamaa mineviku varjudest Berliini arhitektuuris ja linnaplaneerimises. Laddi raamat on olnud ka selle magistritöö peamisi inspiratsiooniallikaid. Prantsuse geograaf Boris Grésillon (1999) keskendub kultuuripoliitika ja -asutuste ning kõrg- ja *off*-kultuuri polütsentrilisele taas- ja ümberkujunemisele ühinemisjärgses Berliinis. Uurimist on aga leidnud ka üksikobjektid, nii vaatleb ameerika linnageograaf Karen Till (1999) Saksamaa minevikupoliitikat Neue Wache näitel – memoriaal, mis kameeleonina on elanud üle sedavõrd erinevad ajastud, kui seda on natsiriik, DDR ja tänapäeva Saksamaa. Saksa autorid keskenduvad pigem ajaloole ja Berliini kui pealinna tagasihoidlikule positsioonile Saksamaal (Süß 1994, Thamer 2000).

Eesti keeles on pealinnast väga vähe kirjutatud. Eesti varasemad poliitgeograafid olid ungari professor Michael (Mihály) Haltenberger, kes uuris Baltikumi geograafilist asendit ja analüüsis oma põhitöös *Landeskunde von Eesti* (1926) riigi füüsilist, rahvuslikku, majanduslikku ja geopoliitilist struktuuri, ning tema õpilane Edgar Kant, kes

hakkas poliitgeograafiat arendama majandusgeograafia ja antropöökoloogia raames (Kurs 1996). Kant laenas Eesti pealinna Tallinna kohta kirjutades metafoore anatoomiast:

“Vabariigi pealinnana, valitsuse ja parlamendi ning alates aastast 1934 ka Riigikohtu asukohana, samuti suurima tööstus- ja kaubanduslinnana, olulisima sadama ja raudteesõlmene, on Tallinn Eesti rahva- ja majanduskehas peamisim närvi- ja ainevahetuskeskus” (Kant 1935, op. cit. Kant 2007:142).

Kant sedastab avalikes teenistustes olijate “üsna suurele” arvule viidates, et sotsiaalse kihistuse poolest on Tallinn eelkõige tööliste ja ametnike linn (samas:143). Nõukogude ajal käsitati poliitgeograafiat majandusgeograafia osana ja esiti õpetati ainult välismaade poliitgeograafiat – NSV Liidu ja liiduvabariikide poliitika ruumilised küsimused usaldati väljavalitud ideoloogiatöötajatele (Kurs 1996). 1970. aastatel tegeleti Eestis ka halduspoliitiliste küsimustega, pärast taasisesivsustumist lisandusid uute teemadena valimisgeograafia ja geopoliitika (Berg 1998), aga ka Eesti poliitilise identiteedi konstrueerimine geopoliitilisest vaatenurgast (Berg 2002). Just Eiki Berg on juhendanud kaht Tartu Ülikooli politoloogia osakonnas kaitstud tööd, kus on puudutatud pealinna: Ene Kuusk peab suveräänsust analüüsinud magistriväitekirjas pealinna peale lipu ja rahvuspüha üheks kolmeks peamiseks riigi sümboolseks tunnuseks (Kuusk 2004); allkirjutanu vaatles oma bakalaureusetöös pealinnafunktsioonide avaldumist loomupärastes ja planeeritud pealinnades (Mell 2003).

Magistritöö jaguneb kolmeks põhiosaks. Esimeses osas vaatlen pealinna olemust ja funktsioone ning uurin Euroopa territoriaalriikide ja pealinnade koostoimimise evolutsiooni alates hiliskeskajast kuni tänapäevani. Samuti otsin vastust küsimusele, miks on mõned riigid otsustanud sümbioosi lõhkuda ja oma pealinna ümber paigutada. Olen kasutanud palju ajaloolisi näiteid ja selgitanud tausta, sest lähtun arusaamast, et pealinna tuleb uurida kontekstuaalselt, kõrvutades seda riigi ajaloolise, poliitilise ja ruumilise arengu ning rahvusvaheliste suhetega (Vale 1992, Milroy 1993). Teises osas tuleb vaatluse alla Saksa lähiajaloo jagunemine selgepiirilisteks võimuperioodideks ja nende mõju Berliinile, pealinnavaidlus Berliini ja Bonni vahel ja Saksamaa taasühinemise järgsed muudatused Berliini kesklinnas. Kolmandas osas uurin poliitilise korra sageda vahetumise mõju Berliinile ja selle tajumist ida- ja läänesakslaste ning berliinlaste ja

mitteberliinlaste seas. Siinjuures on töö põhiteema, riigi ja pealinna sümbioosiga seoses üheks võtmeküsimuseks, milliseid Berliini paikasad peeti tegelikult pealinlikuks ja saksalikuks – teisisõnu, milliseid paiku peetakse riigiruumiks.

Magistritöö teema on aktuaalne. Näiteid ei tule kaugelt otsida: Vabadussõja võidusammas või Tõnismäe pronkssõdur näitlikustavad suurepäraselt seda, kuidas poliitilised otsused kujundavad pealinna avalikku ruumi (ning ruumipoliitilisi otsuseid) ja kuidas vastandlikud väärtushinnangud võivad avalduda reaalse võitlusena ruumi pärast. Nii pole ka debatt Berliini linnaruumi üle vaibunud. 1990-ndate alguses oli vaidluste peamotiiv Berliini müüri teisaldamine ja riigipäevahoone saatus, seejärel hakkas tooni andma vaidlus Vabariigi palee ja keisrilossi pooldajate vahel.

Berliini paeluv lähiajalugu ning eriti rohkem kui 40 aastat lõhestatust ja ootamatult järgnenud ühteliitmine koos pealinnastaatuse tagasisaamisega teeb linnast igale poliitgeograafile suurepärase uurimisobjekti. Otsus pühendada oma magistritöö Berliinile tuleneb seega ühest küljest selle linna ainulaadsest, tänavapildis silmaga nähtavast ja käega katsutavast ajaloost, teisalt aga ka seal elades saadud isiklikust kogemusest. Uurijana pole ma uuritava suhtes ülemuslik ega neutraalne (Flick 1998:248). Viibisin 2004. aastal Saksa parlamendis praktikal, 2005. aasta sügisel avanes võimalus teha kaks kuud kaastööd Berliini-Brandenburgi Teaduste Akadeemias. Seal kogetu põhjal olen avaldanud artikleid Eesti ajakirjanduses. Samuti mõjutasid minu idasaksa juured pöörama rohkem tähelepanu just DDR-i pärandile Berliinis.

Minu tänusõnad kuuluvad eeskätt juhendajale Helen Sooväli-Seppingule nõuannete ja magistritöö valmimisaja jooksul üles näidatud kannatlikkuse eest; Vaba Ülikooli geograafiaprofessorile Karl Martin Bornile, kes aitas korraldada tudengite küsitlust; sihtasutusele Archimedes, kelle Kristjan Jaagu mobiilsusgrant mul 2005. aastal Berliini võimaldas minna; maastikuökoloog Tobias Plieningerile, kes Berliini-Brandenburgi Teaduste Akadeemias mind vastu võttis ja abistas; Riina Tõugule, kes selgitas statistilise analüüsi ja andmete tõlgendamise võimalusi; Kadri Mellile, kes andis kartograafilist nõu; ning oma lähedastele, eriti Sandra Sulele, kelle mõistva suhtumise ja abita selle töö valmimine poleks võimalik olnud.

Magistritöö valmis ETF 6856 Eesti rahvusmaastiku kuvand ja Maastikupraktika ja -pärand SF0130033s07 toel.

PEALINN JA RIIGIVÕIM

“No vaatame nüüd, kas sa siikord juba tääd ära, mes maa päälinn on Pärliin. Kis selle ära tääd, saab ühe ilusa asja,” õrritab Viivi Luige romaanis “Seitsmes rahukevad” pereisa oma pisitütart. Pealinna faktiline teadmine kuulub argigeograafia raudvarasse. Pealinnu puudutav küsimustering on aga märksa mitmekesisem ja keerulisem. Mis on pealinn? Mis eristab pealinna teistest linnadest? Millist rolli täidab pealinn tsentraliseeritud territoriaalriigis? Kuidas on arenenud keskvõimu ja pealinna sümbioos ja milliseks võib see kujuneda tulevikus? Need on küsimused, millele püüan selles peatükis vastuse anda.

Mis on pealinn?

Juba mõiste “pealinn” nagu ka selle inglise-, saksa- ja prantsuskeelne vaste – *capital (city)*, *die Hauptstadt* ning *la capitale* – viitavad tema asukohale riigiorganismi tipus.¹ Igal riigil on pealinn, seda reeglit kinnitavad kahe erandina Vatikan ja Okeania kääbusriik Nauru. Samaselt teiste linnadega tuleks pealinna mõista kui sellega piirneva territooriumi organiseerimise instrumenti (Rapoort 1993:32). Pealinn on tihtipeale riigi suurim linn ja annab tooni peale poliitika ka majandus- ja kultuurielus. Juba USA geograaf Mark Jefferson (1939) täheldas, et paljud pealinnad on riigi esiklinnad (*primate city*), mis on atraktiivsed sisserändajatest tööjõule, kus toimetavad aktiivseimad elanikud ning mille suurus on kumuleeruv ja väljendab rahvuslikku suutlikkust ja hoiakuid. Jeffersoni järgi oli 1939. aastal 51 uuritud riigist 28-s esiklinn kaks korda suurem kui rahvaarvult järgmine keskus. On aga tähelepanuväärne, et neist 28-st olid koguni 25 ühtlasi pealinnad, erandiks osutusid vaid New York, Istanbul ja Shanghai. Säärane seos pealinna

¹ Inglise ja prantsuse keeles põhineb pealinna mõista ladinakeelsele sõnale “*capot*”, saksa keeles on aluseks arhailine “*Haupt*” — mõlemad tähistavad “pead”.

ja esiklinna vahel on säilinud ka pärast kümnete, eeskätt postkolonialistlike riikide teket maailma poliitilisele kaardile. Nii on 192-st rahvusvaheliselt tunnustatud riigist 137-s (71%) ametlik pealinn vähemalt kaks korda rahvarohkem kui suuruselt järgmine linn; omakorda 118 pealinna (61%) elanike arv ületab suuruselt teist linna vähemalt kolm korda. Regiooniti on vähemalt kaks korda suuremate pealinnade osakaal üsna sarnane: Kesk-, Lõuna, Ida- ja Kagu-Aasias 74%, Sahara-taguses Aafrikas 72%, Euroopas 70%, Põhja-Aafrikas, Lähis-Idas ja Ees-Aasias samuti 70% ning Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Ameerikas 65% (vt tabel 1, sama tabel koos riiginimedega lisa 1).

	>3x	>2x	>	<
Euroopa (43 riiki)	24	6	8	5
Põhja-Aafrika, Lähis-Ida ja Ees-Aasia (20)	11	3	3	5
Kesk-, Lõuna, Ida- ja Kagu-Aasia (31)	20	3	0	6
Sahara-tagune Aafrika (50)	32	4	5	9
Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Ameerika (23)	14	1	2	6
Kariibi saared (12)	9	1	1	1
Okeaania (13)	8	1	0	4
Kokku (192)	118	19	19	36

Tabel 1. Pealinn kui esiklinn (*primate city*). Riikide arv, kus pealinna elanike arv on a) >3x – vähemalt kolm korda, b) >2x – kaks korda, c) > - suurem, d) <- väiksem kui riigi suuruselt teisel linnal. Jagatud pealinnafunktsiooni korral on võetus arvesse ametlik pealinn. Andmed: Maailma maad, EE nr 15, 2007.

Selline elanike arvu ülekaal lubab järeldada, et paljud pealinnad pole riigi jaoks olulised ainult poliitilise koondumispaigana, vaid on ka majandus- kultuuri-, vaimu- ja teaduskeskuseks, kommunikatsiooni ja liiklussõlmeks ning riikliku ühtsuse sümboliks (Brunn 1994:194). Tabel 1-st nähtub samas, et pealinn pole siiski elanike arvult suurim linn kokku 36 riigis. Neist 12 puhul on senine võimukeskus või -keskused loovutanud pealinnastaatuse mõne teise, kohati selleks eraldi rajatud linna kasuks (USA, Belize, Brasiilia, Kanada, Türgi, Birma, Kasahstan, Pakistan, Nigeeria, Tansaania, Austraalia ja Belau). Veel neljal juhul – Boliivia, Benin, Elevandiluurannik ja Lõuna-Aafrika Vabariik – on pealinna funktsioonid jagatud või ei ühti ametlik ega tegelik pealinn. Arvestama peab aga ka seda, et rahvaarv ei pruugi kajastada täpselt pealinna tegelikku riigisisest positsiooni. “Puudulikud metropolid”, nagu näiteks Milano ja Torino võrreldes majanduslikult teisejärguline Rooma, pole suuruselt ja poliitilisest staatusest hoolimata

alati kõiges juhtkohal (samas:212). Suhteline suurus ja sellega pea alati kaasnev domineeriv positsioon on seega pealinnade sage, kuid kaugeltki mitte alaline tunnus.

Pealinnade läbivaks jooneks saab pidada ikkagi vaid seda, et ta täidab vaid talle ainuomaseid talitlusi, mis on paiguti määratletud põhiseaduses: seal asuvad reeglina riigi seadusandlik organ, valitsusasutused, riigipea residents ja kõrgeim kohus. Prantsuse linnauurija Jean Gottmanni järgi täidavad kõik keskused kolme rolli – esiteks koonduvad sinna piirkonnale teenuseid pakkuvad ravi-, õigus- või haridusasutused, teiseks põimib see oma transpordisõlmede ja teedevõrguga välisilma ja sisealad ning kolmandaks on see huvigruppide ja institutsioone kohtumispaik –, kuid pealinnal on peale nende täita veel poliitiline ja diplomaatiline funktsioon (Gottmann 1985:544-545). Need asjaolud on omased nii üle 25 miljoni elanikuga Tokyole kui ka Okeania saareriigi Tuvalu 4000 elanikuga keskasulale Vaiakule.

Kui aga jätta arvestamata pealinna olemuslik funktsioon riigi poliitilise keskusena, on tegemist kireva linnatüübiga. Igal pealinnal on oma saamislugu, mistõttu on nende talitlused kujunenud välja ebaühtlaselt. Säärasest mitmekesisusest annab aimu briti linnaplaneerija ja geograafi Peter Halli liigitus, kus peale poliitilise talitluse on võetud arvesse ka muud valdkonnad, nagu majandus, rahandus, meedia või kõrgharidus (Hall 1993:69, vt ka Hall 2000):

1. multifunktsionaalsed pealinnad, mis on juhtivad kõigis või enamikus oma riigi valdkondades (nt London, Pariis, Madrid, Stockholm, Moskva, Tokyo);
2. maailmapealinnad on 1. rühma erijuhud, sest neisse koondub ka rahvusvahelise tähtsusega poliitika- või majanduselu talitlusi (nt London, Tokyo);
3. poliitilised pealinnad, mis on rajatud täitma vaid riigihalduslikku talitlust, samas kui muudes valdkondades annavad tooni pealinnast vanemad majanduskeskused (nt Haag, Washington, Ottawa, Canberra, Brasília);
4. endised pealinnad, mis on kaotanud poliitiliste talitluse, kuid täidavad teisi ajaloolisi rolle (nt Peterburi, Philadelphia, Rio de Janeiro);
5. endiste impeeriumide pealinnad, mis on kaotanud oma valdused, kuid toimivad edasi iseseisvunud asumaade tõmbekeskustena ja on neile majanduslikult ja kultuuriliselt tähtsad (nt London, Madrid, Lissabon, Viin);

6. provintsipealinnad, mis täidavad keskuse rolli oma piirkonna jaoks ja võivad olla ka endised *de facto* pealinnad (Milano, Torino, Stuttgart, München, Montréal, Toronto, Sydney, Melbourne);
7. ülipealinnad, mis toimivad rahvusvaheliste organisatsioonide keskustena (Brüssel, Strasbourg, Genf, Rooma, New York).

Järeldub, et mitte kõik pealinnad pole tähtsad kaubandus- või kultuurikeskused, kuid samas ei pruugi ka maailmalinnad olla alati riikide poliitilised pealinnad. Nii on New York ülioluline rahandus- ja kultuurikeskus, kuid samas puudub tal isegi ÜRO peakorterist hoolimata mitte ainult riigi, vaid isegi osariigi pealinna staatus. Omanäoline rahvuslikkuse ja riigiülesuse näide on Brüssel, mis paikneb flaami ja vallooni kogukonnaks lõhenenud Belgia siseprobleemide keskmes, kuid on ühtlasi tänaseks 27 riiki koondava Euroopa Liidu institutsioonide peamine asupaik.

Pealinnu saab samuti liigitada nende kujunemise alusel. Norman Pounds ja Sue Ball (1964) jagavad poliitgeograafia varamusse kuuluvas tuumalade teoorias riigid kaheks: ühed on tekkinud eelnevalt kehtestatud piiride raames, teised on seevastu arenenud "orgaaniliselt" järk-järgult laienedes. Viimase rühma otsustavaks tõukejõuks oli Poundsi ja Balli kohaselt rahvusluse alged ja valitsejate oskus koondada allutatud territoorium ühele kroonile ehk keskusele. Parim näide on Prantsusmaa, mis erinevalt Itaaliast ja Saksamaast suutis keskaja lõpuks killustunud riigikesed üheks liita. Pariis kerkis seejuures keskuseks piirkonna soodsate põllupidamisolude ja kõrge rahvastikutiheduse tõttu, mis andis talle eelise Vana-Rooma aegadest saadik õitsenud halduskeskuse Lyoni ees. Pounds ja Ball identifitseerivad selliseid territoriaalriigi arengumootoreid 24 käsitletud Euroopa riigist 15-l, ülejäänud on kas oma esialgse tuumala hüljanud (nt Hispaania, kus alles 16. sajandil koondus keskus Madridi ja Kastiiliasse, aga ka Portugal, Bulgaaria ja Serbia) või puudub neil see üldse (nt Saksamaa).

Seevastu Aafrika pealinnade lätteks on olnud koloniaalvõimude rajatud sadamad, kuhu raudteed mööda sisemaine tooraine veeti ja siis laevadele lastiti. Rannikulistesse "arengusaartesse" koondus ääremaade odav tööjõud, lisades neile veelgi demograafilist ja majanduslikku kaalu (Taylor 1993). Suur osa nendest haldus- ja transpordikeskustest said hiljem Aafrika riikide iseseisvudes pealinnad, tihtipeale isegi domineerivad esiklinnad

(Glassner 1980:120). Vaid üksikud Aafrika maad on oma pealinna noore riigi ideaalide kohaselt ümber kujundanud [nt Accra (Ghana), Dakar (Senegal) ja Kinshasa (Kongo DV)], nihkunud riigipiiride tõttu oma territooriumile ümber paigutanud (Botswana) või täiesti uue halduskeskuse rajanud (Nigeeria, Mauritaania, Tansaania). Sarnased postkolonialistlike pealinnade tunnusjooned on ilmsed ka Ladina-Ameerikas (Hardoy 1993, Myers 1997).

Mõned riigid, näiteks Brasiilia, Pakistan või Nigeeria, on oma praeguse pealinna saanud alles viimastel aastakümnetel, viies riigi poliitilise keskuse uude kohta. See asjaolu viib võimaluseni teha vahet “loomulike” ja “kunstlike” pealinnade vahel – esimesed on tekkinud nii-öelda evolutsioonilise kujunemise käigus, teised aga omandanud oma õigused poliitilise sekkumise teel ning nende arenguloos puudub etapp kindluse või kaubateede ristumiskohana. Evolutsioonilised pealinnad on näiteks London, Pariis, Rooma või Ateena, sest nad säilitasid oma poliitilise mõjuvõimu ka moodsa riigisüsteemi tekkides ja arenesid koos sellega (Brunn 1994, Taylor 1995). Siinkohal võib vaielda selle üle, kas “loomulik” ja “kunstlik” on asjakohased terminid. Pealinnade viimine uude kohta võib olla väga loomulik otsus, mis tuleneb vajadusest ajakohastada riigi toimetehhanisme, ning ka evolutsiooniliste pealinnade puhul saame rääkida kunagisest poliitilisest otsusest.

Seega võiks täpsem olla morfoloogiline liigitus, mis võtab arvesse pealinna asukoha riigi tuumala suhtes (Glassner 1980:119): alaline pealinn (*permanent capital*), kehtestatud pealinn (*introduced capital*) ning jagatud pealinn (*divided capital*). Alaline pealinn on olnud sajandeid oma piirkonna majandus- ja kultuurikeskus. Kehtestatud pealinnade puhul on aga tuvastatav selge poliitiline otsus. Uueks pealinnaks võib esiteks saada mõni teine keskus. Nõnda tekitas Meiji restauratsioon 19. sajandi teisel poolel Jaapanis vajaduse asendada senine, sisemaine pealinn Kyoto välisilmale avatud majandus- ja sadamalinn Tokyo (toona Edo). Teine võimalus on, nagu talitati Peterburi, Washingtoni või Canberra puhul, rajada pealinn “tühjale” kohale, mille uusim näide on 2000-ndate esimesel poolel Birma kõrvalisse piirkonda ehitatud Naypyidaw. Mõned riigid on seevastu jaganud oma tähtsamad riigiasutused mitme linna vahel. Musternäide on Lõuna-Aafrika Vabariik, kus buuride keskus Pretoria sai täidesaatva ja inglaste tugipunkt Kaplinn seadusandliku võimu, ülemkohus rajati aga hoopis

Bloemfonteini. Sellise jaotuse tingib aga pigem kompromiss ja selle praktiline väärtus on kaheldav (Glassner 1980:122). Hollandis asuvad parlament, valitsus ja kuningakoda ajaloolistel põhjustel Haagis, kuid ametlikuks pealinnaks on riigile aluse pannud Amsterdam. Näited, kus ametlik ja tegelik pealinn ei kattu, on ka Benin, Boliivia, Elevantiluurannik, Sri Lanka ja Tansaania. Mitmes riigis asub üks kolmest riigivõimust mujal, milleks on enamasti ülemkohus (Saksamaa, Tšehhi, Šveits, aga ka Eesti), aga ka parlament (Tšiili) või valitsus (Malaisia).

Seega on pealinn oma poliitilise erifunktsiooni tõttu lihtsasti eristatav, kuid lähemal vaatlusel oma suuruse, rolli ja kujunemisloo poolest mitmekesine linnatüüp. Tähtis on aga see, et pealinnale on iseloomulikud riigikesksus ja sellest tulenevad ainuomased funktsioonid, mis seavad ta erilisse positsiooni nii kohaliku võimu, teiste piirkondade kui ka välisilma suhtes.

Riigi ja pealinna sümbioos

Riigi ja pealinna kooslemine- ja toimimine väljendub esiti keskvõimu vajadusest valitsusorganid ühte kohta koondada. Pealinnas asuvad valitsuse ja riigipea residents, parlamendikompleks, ministeeriumid, arvukad riigiasutused ning ametkondade tugistruktuurid; riigiametnike ja nende peresid teenindav infrastruktuur (elamud, koolid, haiglad jne); saatkonnad ja diplomaatide residentsid, rahvusvaheliste organisatsioonide esindused. Pealinna kesksuse tagavad teedevõrk riigi teistesse osadesse, raudtee- ja jaamahooned, rahvusvaheline lennujaam. Säärase ainuomase hoonestiku ja infrastruktuuri koondamine tähendab seda, et pealinna koheldakse privilegeritult, selle kõige rajamiseks või olemasoleva täiustamiseks eraldatakse riigikassast ulatuslikke vahendeid (Sutcliffe 1993:197; Eldredge 1975:vii-viii). Keskvõim võib raha kulutada isegi tegelikest vajadustest rohkem (Glassner 1980:120).

Pealinnas asub võim ja seal toimuvad otsustusprotsessid, mis mõjutavad nii riiki ennast kui ka arenguid piiri taga (Gottmann 1983:88). Kesksest poliitilisest positsioonist tulenevalt on tema mõjuväli teiste linnadega võrreldes suurem ning suunatud nii sisse- ja väljapoole. Pealinn on paljudes riikides ainsa rahvusvahelise lennujaama asupaik ja

päikesekiirtena hargneva teedevõrgu fookuspunkt. Ülejäänud pealinnade nõrk omavaheline seotus ja puudulikud rahvusvahelised ühendused võivad teha pealinnast nende ainsa värava välisriikidega (Brade ja Rudolph 2004:11). Pealinnas langetatakse otsuseid, seal tehakse äri ja vahetatakse informatsiooni. Ilmekas näide riigi ja pealinna seotusest on komme kasutada eelkõige välispoliitikas pealinna nimestust riigi sünonüümina. Mõjuvälja tugevus siiski erineb riigiti: näiteks Washingtoni poliitika järellainetust on tunda pea kõikjal, samas kui Thbilisil puudub sõnaõigus isegi *de jure* Gruusia koosseisu kuuluvais, kuid kesk võimust lahku löönud Abhaasias ja Lõuna-Osseetias, ning Kabuli mõjuvõim lõpeb suuresti linnavärvatega. Pealinn on seega koht, mille kaudu kesk võim juhib, suunab ja väljendab oma huve (Gottmann 1985:43), kuid teisest küljest on see poliitikute, riigiametnike ja diplomaatide koosluse tõttu paik, mis on ise ka võõrjõudude tõmbeväljas. Pealinnas põrkuvad kesk võim, välisilm ja riigi teised piirkonnad, aga ka kohalik kogukond.

Pealinna pidas tugeva välissuunitlusega riigisiseseks ühendajaks juba briti geograaf Vaughan Cornish, kes ühena esimestest kirjeldas oma monograafias “The Great Capitals: an Historical Geography” (1923) poliitilise keskuse olemust ja evolutsiooni. Cornish jõuab järeldusele, et suurjõu pealinn võtab kesk võimu ja erinevate riigiosade koospüsümise kindlustudes sisse nii-öelda suunda näitava asendi (*forward position*). Sellised pealinnad külgnevad enamasti tähtsaima naaberriigiga või asuvad seal, kuhu on suunatud välispoliitiline teravik. Kui “rindejoon” peaks näiteks impeeriumi kasvades nihkuma, siis kolivad valitsejad pealinna mõnda teise kohta või rajavad täiesti uue keskuse. Sellega eristub suurriigi pealinn provintsikeskustest, mida iseloomustab keskne asend ja soodne ligipääs hallatava ala suhtes (Cornish 1923:viii). Hea näide on Washington, mis esmalt oli lõdvalt seotud Ühendriikide koospüsümiseks langetatud kompromisslahendus, kuid konföderatsiooni laienemisega läände ning välispoliitiliste ambitsioonide tugevnemisega saavutas ise üha tugevama rahvusvahelise positsiooni. Samuti väljendas Pakistani otsus nihutada 1960. aastatel pealinnafunktsioon Araabia mere äärsest Karachist sügavale sisemaale ehitatud Islamabadi muuhulgas vajadust pöörata tähelepanu Kashmiri konfliktile.

Cornishi teedrajavale teooriale sekundeerib inglise-austraalia geograaf Oskar Spate. Tema käsitluse keskmes on “juhtlüli” (*head-link*) kontseptsioon, mille kohaselt

jääb pealinn ruumist ja ajast hoolimata eelkõige kohaks, mis on ühest küljest ülejäänud riigi organiseerijaks ja näitab kätte ühtsed suunised, olles samas oma avatuse tõttu ka peamiseks välismõjude filtreerijaks (Spate 1942). Spate'i teooria hilisem musternäide on Brasiilia otsus viia 1956. aastal oma pealinn Rio de Janeirost sügavale sisemaale rajatud Brasíliasse, millele ajendas ühest küljest regionaalpoliitiline eesmärk suunata vahendeid eemale tihedalt asustatud rannikust, kuid teisalt ka soov demonstreerida maailmale selle Lõuna-Ameerika suurriigi modernsust. Sarnased olid 1920. aastatel noore Türgi vabariigi kaalutlused hüljata Osmanite impeeriumi kauaaegne keskus Konstantinoopol ja ehitada nii-öelda puhtale lehele üles kodanlik Ankara.

Pealinna loomupärane avatus välisilmale võib aga olla valitsejatele pinnuks silmas. Birma sõjaväeline diktatuur kuulutas 2005. aastal riigi ametlikuks pealinnaks kõrvalisse džunglipiirkonda ehitatama hakatud Naypyidaw. Võimud põhjendasid otsust sellega, et uus pealinn asub rohkem riigi keskaigas kui vana pealinn, rannikul paiknev esiklinn Yangon. Sammu tegelikud põhjused on tänini ebaselged, kuid on oletatud, et sõjaväelased tundsid hirmu välisinvasiooni ees või nägid vajadust kontrollida sisealasid (McGeown 2005). Igal juhul ilmses üks otsuse tagajärjedest 2007. aasta sügisrahatuste ajal, kui valdavalt Yangonis edasi resideerinud diplomaatidel tuli pinevate sündmuste kohta aru pärides leppida teisejärguliste kindralitega, sest tõeline ladvik oli kriisiolukorras Naypyidaw'sse varjunud.

Tuleb aga silmas pidada, et need pealinnale nii iseloomulikuna näivad riiklikud talitlused on tegelikult ajaloolise arengu tulemus. Kaasaegne sümbioos rahvusriigi ja pealinna vahel vormus lõplikult alles 19. sajandiks (Therborn 2002). Mõned aastasajad varem oli Euroopa poliitiline lapitekk märksa kirjum, koosnedes universaalvõimu taotlejatest (Paavstiriik, Püha-Rooma keisririik), kompaktses territooriumi ja tugeva keskvõimuga kuningriikidest (Inglismaa, Prantsusmaa, Hispaania) ning sadadest vabalinnadest, vürstiriigikestest ja piiskopkondadest. Tsentraliseeritud territoriaalriikide võidukäigule pani aluse kaks murrangulist sündmust: Hispaania ja Prantsusmaa suutsid 1490. aastatel Itaalia linnriigid Euroopa võimumängudest välja tõugata, samal ajal alustasid Euroopa suurjõud maadeavastajate toel laienemist teistesse maailmajagudesse ja allutasid oma sõjamasinale seninägematu ressursikatla (Modelski 1987). Nende elujõuliste riikide tunnusteks said poliitiliselt määratletud piirid, ühtne keskvõim, üha

ulatuslikum riigiparaat haldusorganite, nõuandvate kodade ja kohtusüsteemiga. Võimsate kaubandus-, hansa- ja kindluslinnade nagu Veneetsia, Genova, Hamburgi või Antwerpeni ajastu oli läbi ning nad sattusid hätta oma julgeoleku kindlustamisel. Neile olid valmis kaitset pakkuma just absolutistlikud monarhiad, kes oma riigi- ja sõjamasina ülalpidamiseks hakkasid rikastelt, kuid jõupoliitikas alla jäänud kaubanduslinnadelt makse nõudma (Taylor 1995). Territoriaalriikide süsteemi kinnistas veelgi 1648. aastal sõlmitud Vestfaali rahu, mis tegi lõpu Kesk-Euroopat laastanud Kolmekümneaastasele sõjale.

Selle ajastu erandlikuks näiteks olid Madalmaad, kus riik ja territoriaalsus muutusid hoopis ühe kaubanduslinna tööriistaks oma kapitalistlike eesmärkide täitmisel. Flandria jõukates keskustes 1560. aastatel lahvatanud ülestõus Hispaania ülemvõimu vastu lõppes piirkonna lõunapoolsele osale ränga kaotusega, samas kui seitse põhjaprovintsi välisvaenlase vastu Amsterdami juhtimisel edukalt jõud ühendasid. Ehkki Madalmaade nõrk keskvalitsus hakkas juhtlinna domineerimise vältimiseks hoopis Haagis tegutsema, suutis Amsterdam end vähemalt kaubanduses riigi esinumbrina kehtestada. Noore väikeriigi merkantilistlik, tugevale laevastikule tuginenud välispoliitika eristus selgelt absoluutsetest monarhiatest, arenedes 17. sajandiks isegi nende märkimisväärseks rivaaliks (Taylor 1995:52-53).

Et üha võimsamaks muutunud territoriaalriike hallata, oli vaja senisest mahukamat riigiparaati. Kui veel varakeskaja valitsejatest võimsaim, Karl Suur, oli alles oma elu lõpuaastail hakanud eelistama Aachenit (Aix-la-Chapelle'i), siis paar sajandit hiljem oli rohkearvuliste õukondade ümberkolimine muutunud sedavõrd võimatuks, et seni oma valdustes ringi liikunud suverään pidi jääma paikseks (Brunn 1994:201). Nii oli pärast antiikkeskuste langust tekkinud jälle vajadus pealinna järele. Seega polnud linn valitsejatele oluline vaid rahaallikana, vaid ka oma infrastruktuuri tõttu. Euroopas oli 15. ja 16. sajandi vahetuseks kujunenud välja kaheksa pealinna, mis on seda ka täna: Rooma, London, Pariis, Lissabon, Praha, Buda(pest), Kopenhaagen ja Moskva (samal:203). Mõnes territoriaalriigis aga määrati pealinn pärast suurvõimude saamist: nii käskis Hispaania kuningas oma tuhandetel valitsusametnikel ja saatjatel asuda Madridi alles 1561. aastal, kui pidevad rännakud eri residentslinnade vahel olid muutunud logistiliseks õudusunenäoks.

Õukonna kindel asupaik sai ilmaliku ainuvalitseja hiilguse peegelduseks. Seni oli avaliku ruumi monumentaalsusele andnud tooni kirik, mis kohati kuni 17. sajandini juhtis kollektiivseid rituaale alates missast lõpetades kroonimiste ja kuninglike matustega – just kirikuhoone oli maisuse tähtsaim austus- ja mälestuspaik (Therborn 2002:27). Nüüd asuti aga pealinnades seninägematus mahus arhitektuuri ja linnaehitust kuningavõimu kinnistamiseks rakendama. 17. ja 18. sajandi monumentaalehitised pidid käegakatsutavalt ja silmnähtavalt demonstreerima valitseja ülemuslikkust kodanlike ja kiriklike institutsioonide suhtes. Kuningliku arhitektuuri keskmes oli absolutistliku monarhi palee, mille etaloniks sai Louis XIV ajal kerkinud Versailles' loss oma hiiglasliku pargiga. Valitseja kivist kantsi kõrvale kerkisid veel teisedki paleed ja riigiparaadi hoonestik, mille eeskujuks sai omakorda Itaalia, eriti Firenze patriarhide Uffizide palee (Brunn 1994:203). Sõjaväe tarbeks rajati suursugused paradeerimis- ja harjutusväljakud, aga ka vigastatud veteranide hooldekodud (nt Pariisi *Hôtel des Invalides*).

Need päikesekuningate hiilguse mõõdupuud hakkasid tuhmuma 18. sajandi lõpukümnenditel ning keskivõimu ja pealinna sümbioos tegi läbi järjekordse muutuse. Selle peapõhjuseks oli kaks murrangulist protsessi: esiteks tööstusrevolutsioon, mis andis linnadele seniolematu majandusjõu, teiseks kujunesid Suure Prantsuse revolutsiooni ja selle järellainetuses esimesed tänapäevased rahvusriigid, mille emantsipeerunud kodanikkond asus kärpima ainuvalitsejate tiibu ja koondus ühise, mitte individuaalse (st monarhi) väärtussüsteemi põhjal (Taylor 1995:54-55). Uue ühiskonnamudeli kujunemine tõrjus kõrvale pealinnadesse püstitatud personaalsed võimusümbolid, mille asemele rajati kollektiivseid rituaale kinnistavad ideoloogiakandjad. Pealinnad arenesid monarhi residentslinnadest riikliku tähtsusega paikadeks. Seda positsiooni ei kõigutanud ka tööstuslinnade kiire kasv 19. sajandil. Pealinnad ei kasvanud nimelt vaid poliitilise võimu, ametkonna ja sõjaväe koondamise tõttu, vaid nad said endale ka keskse koha kaubandus- ja teenindusvõrgustikus (Brunn 1994:207). London domineeris peagi Manchesteri ja Pariis Lyoni üle (Taylor 1995:55). Neid suundumusi kinnistasid 1848/1849. aasta kodanlikud revolutsioonid, rahvusluse levik, selleks ajaks juba tekkinud rahvusriikide konsolideerumine ja killustunud rahvaste ühinemine (nt Itaalia ja Saksamaa), linnastumine, industrialiseerimine ja süvenevad klassivastuolud.

19. sajandi viimasteks kümnenditeks oli Euroopas lõplikult välja kujunenud kaasaegse rahvusriigi pealinna mudel. Tõsi, vormikeel oli veel ajastukohane, historitsistlik. Riigivõimu järjepidevuse rõhutamiseks otsiti pidepunkte minevikust, klassitsism võttis malli antiikaja keskustest (Brunn 1994:193-194), kuid jäljendamist leidis ka keskaegne gooti arhitektuur (Therborn 2002:45). Moodsal pealinnal oli aga kujunenud neli olulist, kollektiivset enesepilti kehtestavat ja kinnitavat komponenti:

- 1) keskvõimu hooned, mille ülesanne oli kujutada rahvusriigi suursugusust, seejuures varjutasid parlament ja justiitspalee täidesaatva haru asutused (ministeeriumid);
- 2) kõrgkoodanluse ja -kaubanduse promenaadid ja avenüüid, monumentaalarhitektuur ja tehnika areng leidsid ühise väljundi raudteejaamade kujul;
- 3) rahvuskultuuri, ühtse pärandi edasi andmiseks rajatud asutused, nagu teatri-, ooperi- ja kontserdimajad, raamatukogud ja arhiivid, ülikoolid;
- 4) linnaruumi massilise politiseerimise ja monumentaliseerimise käigus rajatud ausambad ja mälestusmärgid, üldhariduslikel eesmärkidel kivisse raiutud rahvuslikud eeskujud (Therborn 2002:35-39).

Riigi ja pealinna sümbioos on teinud Euroopas läbi mitu arenguetappi. Esmalt leidis aset sümbioosi teke hiliskeskajal, kui sõjaliselt sai domineerivaks ressursirikas territoriaalriik ning linnast üha suurenenud riigiaparaadi ülalpidamiseks hädavajalik tuluallikas ja paik, kus valitseja saatjaskond ja riigiasutused võisid paikseks jääda. Teises etapis kujunes pealinnast ja sealsetest võimuehitistest absolutistliku monarhi hiilguse peegeldus. Kolmandas etapis tõrjusid kodanlikud revolutsioonilised, rahvusriikide teke, industrialiseerimine ja linnastumine personaalsed võimusümbolid kõrvale ja pealinnadest sai osa kollektiivsest eneseteadvusest. Pealinnadest oli kujunenud oluline riigiruum.

Pealinn kui riigiruum

Lawrence Vale (1992) eristab pealinna ja kapitooriumi (*capital* ja *capitol*). Kapitoorium on tema tõlgenduses tsitadell, akropol, ülalinn, mis oli ühest küljest võõrastele suletud

valitseja kindlus ning võimu ja privileegide arhitektuuriline väljendusvorm, teisest küljest sümboolne keskus, valitsejaid õiguspäraseks kuuluvate rituaalide-tseremooniate toimumispaik ja kogukonna palverännaku sihtkoht. Vale leiab, et ka kaasaegsed kapitoolumid on tihtilugu habraste režiimide kroonjuveeliks ja nende planeerijad on püüdnud muistseid tsitadelle ja akropole jäljendada. Pealinn omakorda on kasvanud monarhi või sakraalvõimu kapitooleumi ümber, nagu näiteks Ateena, Jeruusalemm, Rooma või Moskva.

Siin käsitletud riigiruum on kapitoolumist laiem mõiste, see ei hõlma vaid valitseja residentsi. Riigiruumi all mõistan ehitisi, väljakuid, tänavaid, monumente, kohanimedid või nende komponentide ansamblit, mis aitavad kaasa riigi sisemaise ja rahvusvahelise maine kujundamisel ning selle elanike kollektiivse identiteedi kinnistamisel. Selle esteetika signaliseerib riigikeskseid tõekspidamisi, nagu näiteks rahvuslik ühtekuuluvus, kodanike lojaalsus, võimu legitiimsus või rahvusvaheline prestiiž. Riigiruumis materialiseeruvad valitsevad, seal hulgas konfliktides peale jäänud “õiged” arusaamad. Üheks selle näiteks on pealinn, kus keskvõim saab manipuleerida kaht ruumilist parameetrit: selle asukohta ja linnaplaneeringut.

Millised on rahvusriikliku identiteeti alustalad? Riigi kollektiivne eneseteadvus tugineb ühiste tunnustele ja väärtustele (Anderson 1996). Kui etnostel on ühine nimi, päris müüt, ajalugu ja kultuur, seos kindla territooriumiga ning ühtekuuluvustunne (Smith 1998), siis rahvus omakorda eristub etnosest poliitilise võimu poolest, mida ta teostab riigi kaudu. Sotsiaalantroloog Ernest Gellneri kohaselt on “rahvus eelkõige poliitiline printsiip, mille kohaselt poliitiline ja rahvuslik ühik peavad kokku langema” (Gellner 1983). Kollektiivne identiteet võib võtta kolm vormi: 1) etnorahvuslik identiteet, mille alusel grupi liikmed tuvastavad sarnaste omaduste (nagu näiteks keele) alusel “omad” ning “võõrad”, 2) ühiskonna või poliitilise režiimi patriotism, 3) lojaalsus, mis põhineb kogemusel ning seotusel kindla paigaga (Deudney 1996:131). Geograafiliste ruumide omaks kuulutamine on seega grupi eneseteadvuse tähtis lüli. Seda asjaolu on edukalt rakendanud juba usundid. Jumalaid seostatakse mütoloogiliste paikadega (mets, meri, allmaailm), mis on pühad ja tekitavad inimestes aukartust. Moodne rahvuslus võttis säärased sotsialiseerimise tehnikad usunditelt üle (samas:132), põimides nii-öelda *Blut und Boden* diskursuse rahvuspoliitikaga. Olemusliku vormi on see võtnud näiteks

Serbias, kus Kosovo kui õigeusu kiriku häll ja rahvusliku tragöödia toimumiskoht – serblaste kaotus 1389. aastal türklastele tähendas piirkonna minekut Osmanite impeeriumi alluvusse – on viimastel aastakümnetel olnud Jugoslaavia lagunemise ja 1998./1999. aasta serblaste ja albaanlaste vahelise etnilise konflikti vallapäätjaks.

Rahvusliku eneseteadvuse kujundamisel ja edasikandmisel on oluline roll nii paikadel kui ka sellel, mille inimeksi on sinna rajanud. Ehitised, aga ka mälestusmärgid, varemed või isegi tühermaad ja kohanimed on olulised – see kuidas neid nähakse, koheldakse ja mäletatakse heidab valgust kollektiivsele identiteedile (Ladd 1997:2). Just pealinn annab riigile lõuendi, millel saab kujutada oma võimsust või “rahvuslikku iseloomu” (vt eriti Vale 1992, aga ka Eldredge 1975). Pealinnal on kõik eeldused, et olla muljetavaldavaks riigiruumiks: seal asuvad ainulaadne valitsus- ja mainehoonestik (riigipea residents, parlament) ning riigiaparaati teenindav infrastruktuur; keskvõim koondab sinna erakordseid vahendeid; poliitilise keskusena on ta riigi teiste piirkondade ja välisilma tähelepanu fookuses. Ainulaadsed pealinnad on oma riigi olulised teetähised, need peegeldavad riigi poliitilist elu ja liidrite isikupära (Gottmann 1983, Milroy 1993). Pealinnast on saanud meedium, mille asukohas, hoonetes, monumentides ja tänavavõrgus peitub kivi ja terasega väljendatud riigifilosoofiline mõõde. Nii on eelpool mainitud LAV-i justiitspealinnal Bloemfonteinil eriline sümboolne tähtsus buuride mütoloogias. Kapimaalt väljatõrjutuna asusid hollandi ja saksa päritolu talupojad 1837. aastal nn Suurele Trekile, kvaasireligioossele teekonnale “töötatud maa” suunas. Rännakul puhkesid kokkupõrked sõjaliselt ülekaalukate suulu hõimudega, kes suudeti aga Bloemfonteini lahingus “jumala abiga” tagasi lüüa.

Riigi ajaloo pöördelised sündmused ei ladestu kuskil selgemalt kui pealinnas, sest riigi tõus tähendab pealinna tõusu, riigi langus tähendab ka pealinna langust (Taylor 1995, Milroy 1993:90, Hall 1993:71). Viin pärast Esimest ning Berliin pärast Teist maailmasõda kaotasid vastavalt Austria-Ungari lagunemise ning Wehrmachi lüüasaamise tagajärjel märkimisväärselt poliitilist võimu. Briti ja Prantsuse koloniaalimpeeriumi lagunemine oli pikaajalisem protsess, mistõttu säilitasid London ja Pariis vähemalt osa oma kunagisest mõjust endistele asumaadele.

Riigiruumi olemus on normatiivne, st selle esteetika on ülevalt poolt kindlaks määratud. See tekitab aga vastuolu tegelikkusega. Näiteks pea kõik Ladina-Ameerika

pealinnad domineerivad oma riigi poliitika-, majandus- ja kultuurielus. Sealne avalik ruum on hoolikalt läbi mõeldud ja suursugune, kuid see ei tee olematuks paraadalade ümber laiuvad arvukad pilpakülad. Kontrast peegeldab suuri lõhesid, mis Ladina-Ameerika ühiskondades valitsevad. Lagunenud elamud linnapiiril ütlevad samapalju ühiskonna ja riikliku korralduse kohta, kui teevad seda arhitektide kavandatud ikoonid keskväljakul (King 1993:251).

Pealinna avatus välisilmale tekitab olukorra, et seal kogetu laieneb stereotüübina kogu riigile. Säärast arusaama süvendavad filmid, raamatud, ajakirjandus või turistid, kes tihtipeale piirduvad pealinna külastamisega. Pealinnad esindavad seega oma riiki, mistõttu keskvoim võib üritada pealinna “nägu” muutes luua nii-öelda õigeid müüte kogu riigi kohta (Sutcliffe 1993:195). Millist “nägu” peab pealinn olema, sõltub riigi väärtusnormidest. Võimu, jõukuse või progressi väljendamine arhitektuuri või linnaplaneeringu kaudu jätab tihti varju minevikupärandi, mis tundub anakronismi ning tagurlikuna. Nii lasi Hiina valitsus 2008. aasta suveolümpiamängude eel lammutada Pekingi ajaloolisi kvartaleid, et nende asemele püstitada klaasist ja terasest moodsaid kõrghooneid (Lorenz 2003). Sarnase uuendamisprotsessi läbis juba ka 19. sajandi Ateena (Vale 1992:39-42).

Pealinna ümberpaigutamine

Pealinna manipuleerimine võib peale ehitiste, avaliku ruumi või kohanimede muutmise, kohendamise ja ümbertõlgendamise väljenduda ka poliitilise funktsioonide nihutamises ühest kohast teise. Kuni keskajani olid valitsejad mobiilsed – lihtsam oli viia kuningas toidu kui toit kuninga juurde –, siis riigiaparaadi kasv ja sellest tingitud paiksusvajadus on pealinnade nihutamisi harvendanud. Alates 18. sajandi algusest on pealinna nihutatud veidi enam kui 30 juhul, kui lugeda siia hulka ka toona poolsuveräänsed Brasiilia, India, Austraalia, Botswana, Soome ja Mauritaania (vt tabel 2). Näidete poolest on rikkam Teise maailmasõja järgne aeg, kui mõned vastiseseisvunud riigid oma koloniaalaege keskuse välja vahetasid. Euroopas on kolme sajandi vältel vahetanud pealinna vaid Venemaa, Saksamaa, Itaalia ja Šveits.

Aasta	Riik	Vana pealinn	Uus pealinn
1713	Venemaa	Moskva	Peterburi
1763	Brasiilia	Salvador	Rio de Janeiro
1790	USA	Philadelphia	New York
1800	USA	New York	Washington
1812	Soome	Turu	Helsingi
1848	Šveits	kantonikeskused	Bern
1865	Itaalia	Torino	Firenze
1868 ²	Jaapan	Kyoto	Tokyo (Edo)
1871	Itaalia	Firenze	Rooma
1911 (1931)	India	Calcutta	New Delhi
1911 (1913)	Austraalia	kuue provintsi keskused	Canberra
1918	Venemaa	Petrograd	Moskva
1923 (1928)	Türgi	Konstantinoopol	Ankara
1949	Saksa FV	Berliin	Bonn
1956	Brasiilia	Rio de Janeiro	Brasília
1957	Mauritaania	Saint Louis (Senegalis)	Nouakchott
1961	Botsvana	Mafeking (LAV-is)	Gaberone
1963	<i>Liibüa</i>	<i>Tripoli/Bengasi</i>	<i>Beida</i>
1965 (1975)	Malawi	Zomba	Lilongwe
1967 (1974)	Pakistan	Karachi	Islamabad
1970 (1972)	Belize	Belize City	Belmopan
1973 (1996)	Tansaania	Dar Es Salaam	Dodoma
1975 (1991)	Nigeeria	Lagos	Abuja
1982	Sri Lanka	Colombo	Sri Jayawardenapura-Kotte
1983	Côte d'Ivoire	Abidjan	Yamoussoukro
1987	<i>Argentina</i>	<i>Buenos Aires</i>	<i>Viedma</i>
1991 (1999)	Saksamaa	Bonn	Berliin
1992	<i>Jaapan</i>	<i>Tokyo</i>	?
1994 (1998)	Kasahstan	Almatõ	Astana (Akmola)
2004	<i>Lõuna-Korea</i>	<i>Soul</i>	<i>Yeongi-Kongju piirkond</i>
2005	Birma	Yangon	Naypyidaw
2006	Belau	Koror	Ngerulmud

Tabel 2. Pealinna ümberpaigutamised alates 18. sajandist. Aastaarv tähistab uue pealinna väljakuulutamist, sulgudes pealinnafunktsiooni ülevõtu aeg. Teostamata jäänud või külmutatud projektid on kaldkirjas. Allikad: Hall 1993:82, Brunn 1994:198, Mell 2003.

Riikide ettevaatlikkus pealinna nihutamisel on seotud mitme asjaoluga. Esiteks on see ulatuslik logistiline ettevõtmine. Suure ja tsentraliseeritud riigi valitsusinstituutide ja sellega seotud asutuste ümberkolimine võtab aega aastakümneid (Gottmann 1985:542-543). Ettevõtmine nõuab vajalike hoonete olemasolu või ehitust uues pealinnas, kommunikatsioonivõrkude rajamist ning riigiametnike ja kogu

bürokraatiaarmaada ümberasustamist. Arvestada tuleb asjaoluga, et pealinna nihutamine paiskab segamini senised struktuurid ja võrgustikud: perifeeria võib üleöö muutuda uueks keskuseks, vana, st oma õigustest ilma jäänud pealinn aga uue keskuse tuliseks rivaaliks. Pealinna kui siduva liigendi muutmine põhjustab riigi eri piirkondades pingeid (Hall 2000). Peale staatuse formaalselt muutmist on vaja poliitilise keskuse funktsioonid ka tegelikkuses üle kanda.

Ajalugu tunneb mitut ebaõnnestunud näidet. Pärast Liibüa iseseisvumist 1951. aastal täitsid pealinna rolli riigi eri osades domineerinud sadamalinnad Tripoli ja Bengasi, kuid kuningas kuulutas 1963. aastal uueks pealinnaks Beida. Plaanid nurjusid, kuus aastat hiljem võimule tulnud ja tänini riiki juhtiv Muammar al-Gaddafi tegi kiiresti pealinnaks riigi ainsa tõelise suurlinna Tripoli, mis pidi sümboliseerima kõrberriigi tärganud välispoliitilisi ambitsioone (kiiresti pragunenud sõjaline liit Süüria ja Egiptusega, luhtunud liitumisplaanid Tuneesia ning kogu Magribiga). Tansaania tehti otsus viia pealinn Dar es Salaamist Dodomasse juba 1973. aastal, kuid parlament jõudis uude asukohta alles 1996. aastal ning suurem osa riigiasutustest töötab jätkuvalt Dar Es Salaamis. Samuti viis Iisrael pärast võidukat 1967. aasta Kuuepäevast sõda valitsusasutused Jerusalemma, kuid enamik riike on jätnud oma saatkonna poliitilistel põhjustel Tel Avivi.

Läbikukkunud uue pealinna musternäide on Elevandiluuranniku omaaegse presidendi Félix Houphouët-Boigny katse viia riigiasutused rannikuäärsest esiklinnast Abidjanist eemale sisemaale. Autoritaarne Houphouët-Boigny kuulutas 1983. aastal uueks pealinnaks oma koduküla Yamoussoukro. Samm oli seda kummalisem, et Abidjan oli pärast Elevandiluuranniku iseseisvumist 1960. aastal kujunenud kontinendi üheks moodsamaks suurlinnaks ning peegeldas "tähtsaks elevandiks" tituleeritud Lääne-Aafrika riigi suhtelist majandusedu ja eesrindlikkust (Glassner 1980:121, Spiegel Almanach 1999:201). Yamoussoukrost kujunes aga projekt, mille gigantomaania neelas tohutuid rahasummasid. Nii ehitati sinna kaheksa liiklusrajaga 16 kilomeetri pikkune peatänav, mis on kaks meetrit laiem kui Champs Élysées Pariisis, kunagise emamaa Prantsusmaa kuulsaim bulvar. Võimsa hoonestikuga linna pandi teenindama üle kolme kilomeetri pikkuse maandumisrajajaga lennuväli (Välispanoraam 1986:347-348). Veendunud katoliiklane Houphouët-Boigny lasi ehitada ka suursuguse basiilika, mille

kuppel on 26 meetrit kõrgem kui Rooma Peetri kirikul. 1990. aastal valminud sakraalehitise hiiglaslikkus on end õigustanud vaid kahe sündmuse korral: USA popstaari Michael Jacksoni külastus 1992. aastal ja Houphouët-Boigny enda matused 1994. aastal. President põrm puhkab juba tema eluajal uude pealinna rajatud mausoleumi (Välispanoraam 1986:347). Elevandiluurannik on aga nende suurehitiste kiuste ilmikas näide, kus pealinna staatuse väljakuulutamistest ja isegi mõningase infrastruktuuri rajamisest ei piisa, et poliitilise keskuse ainuomased talitlused uude kohta ümber kolida. Yamoussoukro pidi saama rahvuslik uhkus, mis aga etniliselt killustunud riigis oli hääbumisele määratud ettevõtmine. Selle asemel löid välja Aafrikas nii sagedased mädakohad nagu tribalism ja nepotism, etnilised veelahed, mida mööda kulgevad nii parteipoliitika kui ka verised konfliktid (Ottaway 1999). Pärast oma rajaja surma on ametlikult pealinnastaatuse säilitanud Yamoussoukro sammunud allakäiguteed: majad lagunevad, elanike arv on kahanenud 200.000-ni ning riigi tegelik pealinn on endiselt Abidjan (Spiegel Almanach 1999:201).

Hoolimata kirjeldatud raskustest on mõned riigid siiski pealinna ümberpaigutamise kasuks otsustanud. Osa põhjusi on olnud mittepoliitilised, nagu näiteks ebasoodsad ilmaolud või nihkunud piirid. Enamik on aga olnud poliitilised, kus keskviim on otsustanud pealinnavahetusega kinnistada sise- või välispoliitilise kursi muutust. Ka lahendused saab jagada kaheks: pealinnastaatuse võib saada mõni juba eelnevalt eksisteerinud linn või selleks spetsiaalselt rajatud asula (vt tabel 3). Tõsi, selline lahterdamine on mõne juhtumi puhul keeruline, seda eriti siis, kui pealinna ümberpaigutamise ajendeid oli mitu. Näiteks Malawi 1965. aasta otsuse motiive on võimalik tuvastada neli: esiteks on uue pealinna Lilongwe asukoht pikliku kujuga riigis palju keskem kui lõunatipus paikneval vanal keskuses Zombal; teiseks oli Zomba nii-öelda “valgete linn”, mille rajasid ja kus domineerisid endised kolonialistid; kolmandaks oli tegu katsega elavdada mahajäänud piirkondi; neljandaks oli Lilongwe toonase suure võimutäiusega presidendi, kuni 1994. aastani valitsenud Hastings Banda kodukant (Potts 1985).

Pealesunnitid, mittepoliitilised pealinnavahetused on tulenenud esiteks riigist sõltumatutest tingimustest, nagu näiteks ebasoodsad geograafilised olud. Nende põhjuseks võivad olla iganenud koloniaalstruktuurid, riigipiiride muutumine või loodus-

		Põhjused	
		Mittepoliitilised	Poliitilised
Lahendus	Kohandatud pealinn	Nouakchott (1957) Gaberone (1961)	Rio de Janeiro (1763) New York (1790) Helsingi (1812) Bern (1848) Firenze (1865) Tokyo (1868) Rooma (1871) Moskva (1918) Bonn (1949) Lilongwe (1965) Berliin (1991)
	Planeeritud pealinn	Belmopan (1970)	Peterburi (1713) Washington (1800) New Delhi (1911) Canberra (1911) Ankara (1923) Brasília (1956) Islamabad (1967) Dodoma (1973) Abuja (1975) Sri Jayawardenapura-Kotte (1982) Yamoussoukro (1983) Astana (1994) Naypyidaw (2005)

Tabel 3. Pealinnade ümberpaigutamised nelikjaotus põhjuse (mittepoliitilised ja poliitilised) ja lahenduse (kohandatud ja planeeritud pealinn) alusel. Ära on märgitud uue pealinna nimi ja pealinnastaatuse väljakuulutamise aasta.

katastroofid. Kui endine Prantsusmaa asumaa Mauritaania pälvis 1957. aastal emamaalt suurema autonoomia, puudus sel omaette keskus, kuivõrd seni haldasid prantslased piirkonda hoopis Senegali linnast Saint-Louisest. Kolm aastat hiljem lõplikult iseseisvunud kõrberriigi uueks pealinna valiti väike rannikuasula Nouakchott, mis on poole sajandiga arenenud tänaseks peaaegu miljonilinnaks, seega mitte ainult Mauritaania, vaid kogu Sahara piirkonna üheks suurimaks keskuseks. Sarnane olukord valitses ka 1966. aastal sõltumatuse saanud Briti protektoraadis Botswanas, kus halduskeskus oli juba viis aastat varem toodud efektiivsema administreerimise ja majanduse edendamise huvides Lõuna-Aafrika Vabariigist Mafekingist (täna Mafikeng) 140 kilomeetrit põhja poole Gaberonesse. Uue pealinna asukoha valikult lähtuti sellest, et selle etniliselt “neutraalses” lähikonnas elas 35 protsenti protektoraadi elanikest ning oli olemas transpordivõrk naabritega (Best 1970). Seevastu Belize ehk toonast Briti Hondurast sundis halduskeskust nihutama Belize City liigne avatus merele ja sellest

tulenenud tormi- ja tulvaohu. Kui 1961. aastal oli linna rängalt laastanud järjekordne orkaan, otsustas sealne valitsus kolida 80 kilomeetri jagu sisemaale rajatavasse uude keskusesse. Esimesed riigiasutused asusid sinna 1970. aastal ja pärast 1981. aasta iseseisvumist sai tänaseks umbes Valga-suurune Belmopan ka täielikud pealinnaõigused. Viis korda suurem Belize City on siiski jäänud riigi majandus-, tööstus- ja transpordikeskuseks ning saatkonnad on hakanud Belmopani kolima alles 2000-ndatel.

Riik võib olla sunnitud nihutama pealinna ka vana pealinna "kurnatuse" tõttu. See tähendab, et riigi haldussuutlikkust on hakanud takistama linnastumisega kaasnevad probleemid, nagu ülerahvastus, liiklusummikud, kõrged rendihinnad või puudulik infrastruktuur, aga ka stress ja kuritegevus (Eldredge 1975:527-529). Sellises olukorras võib poliitiline juhtimine muutuda ebaefektiivseks, tekib administratiivne "saastumine". Juba Platon leidis, et isolatsioon välismõjudest soodustaks paremat ja stabiilsemat poliitikat (Gottmann 1977:240-241). Musternäide on Brasília, aga spetsiaalse halduslinna rajamist on plaaninud näiteks Jaapan (Flüchter 2002) ja Lõuna-Korea (Economist 2004, Kim 2010), kuid mõlemad on sellest ettevõtmisest tänaseks loobunud. Ajendiks võib olla aga ka valitseja umbusk oma alamate vastu ja soov tagada distantsi hoides oma julgeolek. Keskvoim võib karta, et pealinn kasvab liiga suureks, muutudes oma sise- ja välissidemetega liiga iseseisvaks ja võimsaks (Gottmann 1983:91). Prantsuse kuningas Louis XIV viis 1682. aastal oma residentsi pariislaste pelguses linnapiiri taha Versailles'sse, mis oli riigi tegelikult pealinnaks kuni Suure Prantsuse revolutsiooni puhkemiseni 1789. aastal. Samased kaalutlused sundisid ka Friedrich Suurt rajama 18. sajandi keskpaigas endale suveridentsi, Sanssouci lossi, Berliini külje alla Potsdami.

Pealinnavahetuse põhjus võib olla vajadus tagada riigi terviklikkus ja lepitada rivaalitsevaid piirkondi või linnu. Soovimata üksteisele poliitilist mõjuvõimu loovutada, otsustatakse pealinna valikul neutraalse kompromisslinna kasuks. Nii lepitati USA põhja- ja lõunaosariike Washington, Austraalia kaht hiidu Sydneyt ja Melbourne'i Canberra ning inglise- ja prantsuskeelset Kanadat Ottawa. Ühendriikide moodustamisel sai varakult selgeks, et 13 asutajaosariiki lepivad pealinna valikul vastakate huvide tõttu vaid kompromissiga. Terviklikku riiki pooldanud föderalistid olid seisukohal, et pealinn peab jääma keskvalitsuse alluvusse ega tohi olla ühegi osariigi ebaoproportsionaalse mõju all. Asutav kogu oli põhiseaduse vastuvõtmiseni 1788. aastal käinud koos kokku kaheksas eri

linnas ning isegi aastail 1790-1800 veidi pikemalt pealinna rollis olnud Philadelphia pidi algusest peale jääma vaid ajutiseks lahenduseks. Noore föderatsiooni uut pealinna plaaniti väga hoolikalt, sellega tegelenud komisjoni juhtis president George Washington ise. Iseseisvussõja kangelane suri aasta enne tema järgi nime saanud linna ametlikku sisseõnnistamist. Washington kinnistus föderatsiooni lõpliku sümbolina siiski alles kodusõja (1861-1865) ajal, kui separatistlikud lõunaosariigid olid kuulutanud oma pealinnaks Richmondi (Cummings & Price 1993, Rowat 1993:149-154, Feiss 1975). Washington on olnud eeskujuks mitmele hilisemale liitriigi pealinnale, seal hulgas ka austraallaste 1911. aastal rajatud Canberrale. Nõndanimetatud võsapealinna valimine oli ainumõeldav pärast suurte raskustega läbitud föderatsiooni loomist. Habras liitriik vajab ühendavat pealinna, et leevendada eeskätt Sydney ja Melbourne'i vastasseisu (Vale 1992:73-88). Veelgi teravamad olid probleemid usuliselt ja etniliselt killustatud Nigeerias. Kui 1975. aastal otsustati viia pealinn Lagosest riigi keskossa Abujasse, oli noor riik juba jõudnud üle elada verise kodusõja ja mitu sõjaväelist riigipööret (Välispanoraam 1975:241-244). Just liitriikides on erinevalt tsentraliseeritud maadest keskvalitsuse ja piirkondlike huvide vaheline tasakaal riigi stabiilsuse seisukohast määrava tähtsusega. Liitriigid on korraldanud oma pealinna staatuse kolmel eri moel (Rowat 1993): esiteks keskvõimule allutatud föderatiivringkonnana (USA, India, Austraalia, Brasiilia, Nigeeria), teiseks tavalise linnana mõne muu haldusterritooriumi koosseisus (Kanada, Šveits) ja kolmandaks täiesti eraldiseisvana (Austria, Saksamaa).

Taotluslike pealinnavahetusi iseloomustab keskvõimu teadlik pealinnastaatusega kaasneva – riiklike vahendite koondumine, riigisisene ja -väline tähelepanu – suunamine. Selle eesmärk võib olla ääremaade, traditsioonilistest keskustest eemal asuvate piirkondade turgutamine ja järeleaitamine. Sedalaadi pealinna nihutamised on olnud aktuaalsed eeskätt Ladina-Ameerikas, ehkki 19. sajandi dekoloniseerimisest saadik on ainsaks õnnestunud juhtumi näiteks brasiillaste suurprojekt Brasília (Hardoy 1993:121). Aastail 1819-1831 eksisteerinud Suur-Kolumbias föderatsioonis, millest kasvasid hiljem välja Colombia, Venezuela, Ecuador ja Panama, kaaluti uue pealinna rajamist Panama maakitsusesse või Columbia-Venezuela piirivööndisse, kuid plaan jäi vaid paberile. Ka Argentinas, Uruguays ja Paraguays 1850-ndatel arutatud, kuid lõpuks luhtunud ühinemiskavad kätkesid ka uue pealinna ehitamist elutähtsa jõgikonna keskmesse, et

kinnistada rahvuslikku ühtsust ja tasakaalustada eri piirkondade majandushuve (Hardoy 1993:104-106). Lõunaameeriklaste lembus pealinna nihutamise vastu on seletatav ruumilise mõtestamise olulisusega piirkonna poliitikas. Esiteks on geopolitiika jäänud Lõuna-Ameerikas erinevalt Euroopast või Põhja-Ameerikast hästifinantseeritud teadusharuks, mida rakendatakse poliitiliste otsuste kujundamisel ja täideviimisel (Berg 1998:75-81). Teiseks sarnaneb mitme valdavalt Euroopa päritolu elanikega, nii-öelda valge riigi territoriaalne lainemine USA-ga (Hilton 1998). Nii Brasiilias, Argentiinas kui ka Tšiilis on riik järk-järgult hõivanud “asustamata” alad, kust pärismaalastest indiaani hõimud on kõrvale tõrjutud ning peaaegu täielikult hävitatud või assimileeritud. Erinevalt ühendriiklastest pole aga läänehemisfääri lõunaosas olnud “valgete laikude” täitmisel kaugeltki nii edukad, sest ääremaad (Brasiilia puhul Amasoonia, Argentina ja Tšiili puhul esmalt Patagoonia ja hiljem Antarktis) on endiselt inimtühjad ja nõrga infrastruktuuriga. Neid äärealasid on püütud teadvustada sümboolsete sammudega, mille hulka kuulub ka pealinna nihutamine.

Palju käsitletud näide on 1960. aastal pealinnana tegutsema hakanud Brasília, millele vastandub argentinlaste 1980-ndatel eos nurjunud Viedma-projekt. Nii Brasiilia kui ka Argentina võimude plaan oli viia poliitiline epitsenter domineerivast esiklinnast tuhatkond kilomeetrit riigi geograafilisele “südamikule” lähemale: esimesel juhul pöörati näoga Amasoonase, teisel puhul Patagoonia poole. Nii Brasília kui ka Viedma (ning selle sõsarlinna Carmen de Patagonese) abil loodeti elavdada ühekülgselt arenenud majandust riigi mahajäänud sisealadel. Seevastu senised pealinnad Rio de Janeiro ja Buenos Aires olid muutunud moolokiks, mille probleemid, nagu ülerahvastus, transpordiprobleemid või sobiliku kinnisvara puudujääk, olid hakanud mõjutab valitsuse tööd (Eldredge 1975, Hall 1993). Brasília ja Viedma pidid sümboliseerima uut ajastut: esimene moodsat ja kolonialistliku taaga lõplikult kõrvale heitnud suurriiki, teine tsentraliseeritud autokraatiale järgnenud demokraatliku valitsust, mis võimu koondamise asemel lubas võtta suuna tõelisele föderatiivpoliitikale (Hardoy 1993:121-124). Miks aga üks auahnetest ettevõtmistest õnnestus, teine nurjus? Brasíliast sai riiklik prioriteet, mille ehitamisele aitas kaasa samaaegne majanduskasv 1950-ndate lõpus ja 1960-ndate alguses. Inimtühja perifeeriasse rajati tipparhitektide kavandite järgi lennukikujulise põhiplaaniga – tehnikaaajastu järjekordne sümbol – linn, mis tõepoolest on kõigist puudustest hoolimata

end õigustanud (Paquet 1993:280). Kuigi Rio de Janeiro ja Sao Paulo on Brasiilia majanduses, kultuuris ja suhtluses välismaailmaga säilitanud kindlalt liidrirolli, läheneb administratsioonist läbi imbunud pealinna rahvaarv juba kolmele miljonile inimesele (Hardoy 1993:122). Brasiillased alustasid uue keskuse otsinguid juba 19. sajandi alguses Portugali asumaana. 1889, kolm aastat pärast Lissabonist lahku löömist eraldati tulevasele pealinnale 10000 ruutkilomeetri suurune föderaalterritoorium ning uue pealinna nõue sai kirjutatud kaks aastat hiljem vastu võetud põhiseadusse. Ehkki ehituseni läks veel enam kui 60 aastat, oli olemas poliitiline konsensus. Kauaoodatu viis ellu president Juscelino Kubitschek, kes kohe oma ametiaja alguses 1956. aastal andis korralduse rajada uus pealinn, mis 21. aprillil 1960 ka ametlikult sisse pühitseti. Argentinas oldi seevastu väga üllatunud, kui president Raúl Alfonsín tegi 1986. aasta aprillis parlamendile ettepaneku ehitada uus pealinn (Hardoy 1993:124). Projekt oli läbi mõtlemata ja halvasti planeeritud. Argentinat ja kogu Lõuna-Ameerikat kimbutas neil aastatel majandussurutis ning plaan ei leidnud avalikkuses piisavalt kõlapinda (Hardoy 1993:125). Ehkki Alfonsín sai 1987. aasta juunis oma ideele parlamendi alamkoja heakskiidu ja tegevust oli alustanud planeerimiskomisjon, jäi ettevõtmine peagi senatis toppama ega pole tänaseni teostunud.

Pealinna ümberpaigutamise ajendiks on olnud pöördelised poliitilised sündmused, nagu näiteks (välis)poliitilise orientatsiooni või riigikorra muutus. Pealinnavahetus manifesteerib neil puhkudel uue ajastu algust. Jaapani keiser lasi 1868. aastal viia pealinna sisemaisest Kyotost Vaikse ookeani rannikule Edosse (hilisem Tokyo), mis sümboliseeris isolatsiooni ja šogunaadi lõppu ning üleminekut avatud välispoliitikale. Valik oli loogiline: Edo oli olnud pikka aega vana Jaapanit kehastanud Kyoto rivaal, kasvades majanduslikult ja poliitiliselt tähtsaks suurlinnaks. Venemaal viis poolteist sajandit varem sarnase muudatuse ellu Hollandis merendust õppides “vanast maailmast” vaimustunud Peeter Suur. Tsaari käsul rajati Läänemere äärde sohu Peterburi, mis pidi saama teetähiseks eesmärgil “raiuda akent Euroopasse”. Peterburil olid pealinna õigused aastail 1713-1918, kui võimule tulnud kommunistid need tsaarivõimu sümboliseerinud linnalt ära võtsid ja taas Moskvale tagasi andsid. Türgis vahetus pealinn 1923. aastal, kui Mustafa Kemal Atatürk kuulutas uueks keskuseks Kesk-Anatoolias asuva Ankara, millest pidi saama moodsa Türgi vabariigi ja türklaste linn, samas kui rahvaste paabel

Konstaninoopol oli seotud Bütsantsi ja Osmanite põrmu langenud impeeriumiga. Karachist sai Pakistani esimene pealinn pärast iseseisvumist 1947. aastal, kuid juba 12 aastat hiljem otsustati kaugel sisemaal asuvasse Islamabadi liikumise kasuks. 1958. aastal oli riigis toimunud sõjaväeline riigipööre ning hunta põhjendas uut pealinna vajadusega luua korruptsioonist prii halduskeskkond ning rahvakilde ühendav paik. Vähemalt sama mõjusad olid aga geo- ning välispoliitilised kaalutlused: uus pealinn oli lähemal Ida-Pakistanile, toonase kaksikriigi mahajäänumale poolele, mis hiljem sai sõltumatuse Bangladeshina; piirkonna parem strateegiline asukoht toetas Pakistani püüdlusi saada domineerivaks jõuks islamimaailmas; ning lähedus Kashmirile, mis on tänaseni tüliõunaks suure idanaabri Indiaga; kaugus Punjabist, mis oleks sõja korral olnud India vägede peamine liikumissuund (Vale 1992:128-133).

Režiimivahetused võivad aga viia ka ajaloolise pealinna staatuse taastamiseni, sest uued valitsejad taotleavad mineviku abil legitimeerida oma võimuletulekut (Gottmann 1985:543). Selle näideteks on antiikaegsed keskused Rooma, Ateena ja Jeruusalemm, aga ka hilisemad Moskva ja Berliin. Ehkki Itaalia kuningriigi ühendamise järel 1861. aastal sai pealinnaks *risorgimento* (ehk ühendamisliikumise) eesotsas olnud Piedmont-Sardiinia keskus Torino, kerkis pärast lühikest vaheetappi Firenze noore riigi etteotsa “loomulik pealinn” Rooma. Rooma ajalooline hiilgus pidi saama rahvuslikuks uhkuseks ning ühendama äärmiselt killustunud regioone. See samm viidi kohe ellu, kui Itaalia väed alistasid 1870. aastal paavsti üksused ja liitsid seitsme künka linna ülejäänud riigiga (Vale 1992:26-33).

Nende näidete problemaatiliseks seisneb aga selles, et viimased kolm sajandit tunnevad sadu riigikorra ja poliitilise orientatsiooni muutusi, mistõttu on kulukad ja riigi senist ruumilist hierarhiat segi paiskavad pealinnavahetused jäänud äärmuslikeks üksikjuhtumiteks ja jääb küsitavaks üldistuste tegemise mõttekus. Kuid siit koorub ka teooriaosa tuummõte – pealinnad ei eksisteeri lihtsalt niisama, vaid nad on kindlas kohas ja ajas valitseva poliitilise tahte ja ajalooliste asjaolude tulem. Pealinn võib olla tekkinud kliimaatilistel, geopoliitilistel või kaubanduslikel kaalutlustel, olla sisse- või väljapoole suunatud, kehastada hiilgavat minevikku või hoopis olla uue ajastu märk – lõppkokkuvõttes on tegemist riigikeskse valikuga.

BERLIIN JA AJALOO LADESTUMINE PEALINNAS

Berliini lääneosas Charlottenburgi linnaosas, täpsemalt seal, kus ristuvad linnasüdamikku ümbritsev raudteeovaal *Ringbahn* ja lääne-ida suunaline telgtänav Kaiserdamm, asub 1935. aasta maailmanäituseks ehitatud *Messe- und Ausstellungsgelände*. Messikeskus, mis hõlmab ka silmatorkavat Weimari vabariigi aegset ringhäälingutorni (*Funkturm*), teenis omal ajal ka rahvusvahelist tunnustust otsinud natsirežiimi. Selle propagandapoliitika tipnes aasta hiljem sealsamas lähedal peetud suveolümpiamängudega. Ehkki messikeskust on hiljem mitu korda ümber ehitatud, õhkub kahetiivalisest peahoonest tänini Hitleri gigantomaanlikku esteetikat. Paiga ajaloolise taaga pehmemdamiskatsed on ilmsed: selle kõrval kõrgub Lääne-Saksa 1970-ndate arhitektuuri üks tippnäiteid, 1979. aastal valminud kongressikeskus ICC, messikeskuse turritavate lipuvarrastega ning graniitplaatidega paraadväljak on aga saanud 1961. aastal hukkunud ÜRO peasekretäri Dag Hammarskjöldi järgi neutraalse kõlaga nime.

Berliini vastuoluline ajalugu on linna avalikus ruumis käegakatsutavalt ladestunud ja keeruline ajalooline pärand mõjutab ka tänapäeva (Ladd 1997, Till 1999). Selle on tinginud poliitiliste režiimide sage vahetumine viimase 150 aasta jooksul. Berliin on selle lühikese ajaga olnud Preisi kotka alla ühendatud Saksamaa esimene pealinn; seal kuulutati välja Weimari vabariik, Saksamaa demokraatiapüüdluste esimene õppetund; natsionaalsotsialistid teostasid Berliinis oma võimu, kuid pidasid linna ennast dekadentlikuks ja plaanisid selle asemel rajada monumentaalarhitektuuri ülistava Germania; Teise maailmasõja järel kujunenud kahepooluseline maailmakord lõhestas linna vastandliku ideoloogiaga idaks ja lääneks; ja lõpuks sai Berliinist tuliste vaidluste järel uuesti kogu Saksamaa pealinn. Iga ajalooetapp on jätnud oma jälje. Vähestes paikades on minevik jätnud sedavõrd sügavad vermed. Mõni haav on paranenud, mõnda kistakse ikka ja jälle lahti. See ilmnes ka 1990. aastal, kui taasühinemisjoovastusse

langenud sakslased pidid otsustama, kas jätta pealinn riigi lääneosa poliitilist ja majanduslikku edulugu sümboliseerinud Bonni või anda see staatus tagasi Berliinile. Kurikuulsa müüri langemine mõned kuud varem tähendas ühelt poolt terve Ida-Euroopa vabadusiha võitu ja sillutas teed sakslaste taasühinemisele, teisalt aga nähti Berliinis jätkuvalt Preisi militarismi, nurjunud Weimari vabariigi ja kahe totalitaarse süsteemi varju. Napi parlamendiamusega väljus pealinnavaidlusest lõpuks võitjana ikkagi Berliin. See tõi aga peagi päevakorda mitmesuguseid uusi probleeme. Eeskätt lähiminevik, aastakümnete pikkune lõhestatus, oli jätnud linnale nii füüsilised kui ka vaimsed armid. Linnakujundajatel ei tulnud seetõttu vastata üksnes küsimusele, millisena peaks Saksamaa pealinna 21. sajandi künnisel üles ehitama, vaid ka sellele, mida teha ajaloolise pärandiga.

Selles peatükis annan ülevaate Saksa ja Berliini ajaloo läbipõimitusest, 1990. aasta pealinnavaidlusest ja uues pealinnas aset leidnud muutustest. Vastan uurimisküsimustele, millised argumendid domineerisid Berliini ja Bonni pealinnavaidluses ja kuidas muutus Berliini linnaruum pärast pealinnastaatuse tagasisaamist.

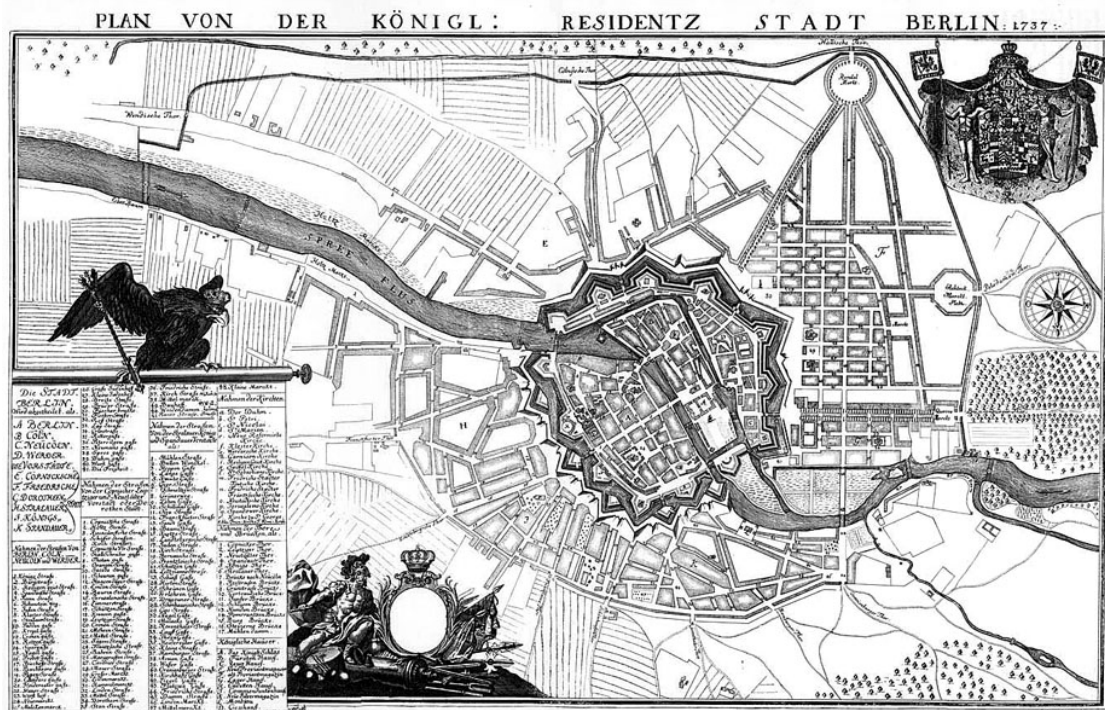
Markkrahvide residentsist kuningate pealinnani

Ehkki Berliinis peegelduvad Saksa ajaloo keerdkäigud, on ta pealinnana suhteliselt noor (Berliini ajalugu tutvustavad põhjalikult Ladd 1997, Ribbe 2002). Ametlikult sai Berliin kuningriigi residentslinna õigused alles 1701. aastal, kogu Saksamaa poliitiliseks keskuseks kerkis ta aga hoopiski 1870-ndatel. Võrdlemisi hiline areng eristab Berliini vanadest Euroopa keskustest nagu London või Pariis.

Berliin, tänaseks kolme ja poole miljoni elanikuga metropol, rajati 13. sajandi esimesel poolel, samal aja kui näiteks Tallinn sai juba linnaõigused. Vallutanud 12. sajandi keskpaigas paganlikelt slaavlastelt tagasi Haveli, Spree ja nende harujõgede vahelised soised madalikud, asutasid germaanid tänase Berliini lääneservas Spandau (esimest korda mainitud 1197. aastal), kagunurgas Köpenicki (1207) ja keskosas Cöllni (1237) ja Berliini (1244) asula. Viimased kaks asusid teineteise vastas üle Spree jõe, mis

andis neile konkurentide ees kaubandus-strateegilise eelise. Seda positsiooni tugevdasid veelgi sisetülidest võitjana väljunud vürstisuguvõsalt saadud privileegid ning Cöllni ja Berliini ühinemine 1307. aastal (Schich 1987). Kaksiklinnade poliitiline tähtsus suurenes veelgi, kui Brandenburgi markkrahv sai 1415. aastal Püha Rooma keisrilt kuurvürsti õigused. Hohenzollerni dünastia valitses Berliinis alates 1451. aastast, kui lasi sinna rajada kindluse, kuni 1918. aastani – esmalt Brandenburgi markkrahvide, siis Preisi kuningate ja lõpuks Saksa keisritena.

Järgmise tõuke Berliini oluliseks võimukeskuseks kujunemisele andis Brandenburgi kuurvürst ja Preisi hertsog Friedrich Wilhelm (1620-1688), kelle uuendusmeelne poliitika soosis sisserännet ja ususalivust. Teiste seas emigreerisid Brandenburgi tuhanded Prantsusmaal tagakiusatud hugenotid, kes 1700. aasta paiku moodustasid Berliini elanikkonnast juba viiendiku. Berliin polnud keskajal oluline keskus ja linna arhitektuuriline ambitsioon avaldus alles 18. sajandil (Therborn 2002:27). Kui Friedrich I (1657-1713) end 1701. aastal Preisi kuningaks lasi kroonida, sai Berliin ametlikult pealinnaks. Kuninglik pea- ja residentslinn pidi nüüdsest peegeldama vastse

Joonis 1. Kuningliku residentslinna Berliini plaan (1737, autor G. Dusableau). Allikas: <http://mapsof.net/berlin/static-maps/jpg/berlin-dusableau-1737>

monarhi võimu ja hiilgust. Seni provintslik linnailme sai riigieelarvet rängalt koormates uue barokse kuue ja linnapiir nihkus 1710. aastal uute eeslinnade liitmisega läände (vt joonis 1). Kuninglikust ratsateest kujunes paraadtänav Unter den Linden, mille idaossa, kuningalossi naabruse hakati ehitama monarhia representatiivhooneid ja -väljakuid (*Forum Fridericianum*). Unter den Lindenist lõunas kujunes aga välja väärikas *Gendarmenmarkt* oma Prantsuse (1705) ja Saksa toomkirikuga (1708).

18. sajandi keskpaigaks elas Berliinis juba 100.000 inimest, neist soldatikuningana tuntud Friedrich Wilhelm I (1688-1744) armeelembuse tulemusel olid enam kui veerand sõjaväelased. Tema poja, vast tuntuima Preisi kuninga Friedrich II ehk Friedrich Suure (1712-1786) valitsusajal kujunes Berliinist valgustusajastu keskus, kuid monarh viis oma residentsi Potsdamisse Sancoussi lossi. Ehkki Friedrich II vennapojast mantlipärija Friedrich Wilhelm II (1744-1797) valitsusaega peetakse Berliini arengu seiskumiseks, ehitati paradoksaalsel kombel just tema käsul vana asemele uus kivist linnamüür, mille läänepoolseim, 1791. aastal valminud Brandenburgi värav (*Brandenburger Tor*) sai esmalt dünastia, hiljem aga kogu Saksamaa sümbolmonumendiks (Therborn 2002:33).

Berliin kasvas 19. sajandil kuningakoja residentsist moodsaks pealinnaks (Vale 1992:23). Juba prantslaste ajal (1810) alustas Unter den Lindenil Preisi printsi vanas lossis tegevust Berliini Ülikool (tänapäevane Humboldti ülikool). See peegeldus ka linnapildis, kus seni oli tooni andnud Friedrichi-aegne dünastilisus (*Forum Fridericianum*, Brandenburgi värav) ja militaarsus (sõjaväe harjutusväljakud kesklinnas ja kindralite monumendid). Rahvuskeskse ühiskonna teket kuulutasid Unter den Linden oma ooperimaja, ülikooli, riikliku raamatukogu, kaunite kunstide akadeemia ja Vana Muuseumiga (*Altes Museum*), *Gendarmenmarkt*i kontsertmaja, kaasaegsed elamu- ja äripiirkonnad, laiad avenüüd, tööstusrevolutsiooniga kaasnenud rahvaarvu kiire kasv maaelanikkonna ja sisserändajate arvel, moodsa aja saavutused nagu raudtee ja veevõrk ning linnapiiride pidev nihkumine läände (1861 lisandusid Berliini koosseisu Wedding, Moabit, Tempelhof ja Schöneberg). Berliini põhjalikult vorminud murrangulised sündmused ootasid aga alles veel ees.

Keisri, demokraatia ja natside pealinn

Saksamaa ühines 1871. aastal, märksa hiljem kui Euroopa teised suurjõud. Seda võimaldas alles Preisimaa esiletõus. Võim oli seni hajutatud mitme jõukeskuse vahel ja seetõttu puudus ka linn, mida oleks peetud loomulikuks pealinnaks. Tuhandeaastane killustatus peegeldus ruumilis-poliitilistes suhetes: vürstiriigid, vabalinnad ja piiskopkonnad panid aluse sadadele kohalikele keskustele oma haldushoonete, kindluste, kirikute ja teatritega (Hanf 1993:296-297). Ka vähesed ülesaksalised funktsioonid olid jaotatud mitme linna vahel. Aastail 936-1531 krooniti Saksa-Rooma keiser Aachenis, seejärel Frankfurdis kuni keisririigi lõpuni 1806. aastal. Õukonna asukoht oleneb kuurvürstide valitud monarhi päritolust: seisuste esinduskoda *Reichstag* kogunes Augsburgis, Nürnbergis, Speyeris ja Regensburgis, 1663. aastast ainult Regensburgis. Kõrgem kohtuvõim *Reichskammergericht* asus 1689. aastani Speyeris, seejärel Wetzlaris.

Saksamaa poliitiline lapitekk hakkas koonduma alles Napoleoni sõdade ajal. Pärast tema lõplikku lüüasaamist 1815. aastal loodud Saksa Konföderatsioonis andsid tooni Preisimaa ja Austria. Nende suurjõudude vastukaaluks taheti Saksa riikide esimesse põhiseadusse lisada säte, et ükski lõdvalt seotud liidu liikmeist ei tohi hakata teiste üle domineerima, kuid preislaste võidukad sõjad Taani (1864), Austria (1866) ja Prantsusmaaga (1870/71) tõmbasid sellele taotlusele kriipsu peale. Preisimaa tõus hoogustas ka Berliini poliitilise tähtsuse kasvu, mis pitseeriti 1871. aastal Versailles' lossi peeglisaaalis. Seal prantslastega allkirjastatud rahuleping tegi Preisi kuningast Wilhelm I-st ühendatud Saksa riigi esimese keisri ja peaminister Otto von Bismarckist mõjuvõimsa kantsleri. Algas seni vaid Preisimaa keskuseks olnud Berliini tormiline esiletõus ühendatud Saksamaa pealinnana.

Tõsi, Hohenzollernid kaalusid ka pealinnaõiguste andmist Potsdamile, kuid Bismarck suutis end selles küsimuses Berliini kasuks maksma panna (Brunn 1983:22). Berliin pidi aga end esmalt kehtestama preisi-saksa eliidi ja lääne- ning lõunasakslaste silmis, uut pealinna peeti rahutuks, provintslikuks ja suurustavaks keskuseks ning mõnda aega kaaluti isegi olulisema riigiasutuste viimist Kassellisse (Thamer 2000:132-133). Neist puudustest hoolimata paisus Berliini rahvaarv mõnekümne aastaga 800.000-lt sajandivahenduseks kahe miljonini. Juba 1850. aastatel oli hoo sisse saanud

industrialiseerimine, mille etaloniks oli 1899. aastal linna loodeserva rajatud Siemensstadt. Märkatavalt muutus ka riigiruum. Unter den Linden idapoolses otsas asunud keisrilossile ja *Forum Fridericianum*le vastukaaluks lasi Bismarck ehitada paraadtänava lääneossa noore riigi valitsushooned. Neist suursuguseimas, Prantsusmaa reparatsioonide eest ehitatud nelinurkse põhiplaaniga neorenessansspalees hakkaks koos käima parlament. *Reichstag* (ehitatud 1884-1894) jäi keisririigi lõpuni monarhile pinnuks silma, viimane keiser Wilhelm II nimetas monarhiavõimule vastandunud riigipäevahoonet "ahvimajaks" (Cullen 1999:36). Samas ei jäänud laiendamata keiserlik linnasüdamik: lossi vahetusse naabrusesse kerkis Wilhelm I ratsamonument (1897) ja toomkirik (1905), Tiergarteni parkmetsa rajati tänaseks hävinud 32 Brandenburgi ja Preisi valitseja kujuga *Siegesallee*, mille keiser prantslaste alistamise 25. aastapäeval (1902) oma alamatele "kinkis" (Therborn 2002:43). Rohkem preisilik kui saksalik on ka võidusammas (*Siegessäule*), kus on ühendatud preislaste sõjalised triumfid Taani, Austria ja Prantsusmaa üle. Kesklinnast edelasse ehitati kodanliku kõrgklassi promeneerimiseks mõeldud Kurfürstendamm, mis oli vaba Unter den Lindeni dünastia- ja armeehõngust (Therborn 2002:36-39). Kuid taotlusliku hiilguse kõrval kummitasid Berliini ka suurlinlikud probleemid. Esindusliku südalinna ümber kerkis eeskätt põhja- ja idapoolsetesse linnaosadesse elamispinna nappuse leevendamiseks ühetaoliste nelja- ja viiekorruseliste üürikasarmute ning labürintlike sisehoovide vöönd, üha enam maad võtvate sotsiaalsete probleemide leevendamiseks arendati haigla-, transpordi (1902. aastal alustati metroo ehitusega) ja kommunaalvõrku. Jõudsalt kasvas juudi, poola ja vene kogukond, peale poliitilise keskuse oli Berliinist saanud ka rahvuslikult kirju metropol.

Kogu Euroopat raputanud Esimese maailmasõja lõppedes sai Berliinist sisevõitluste platsdarm. 9. novembril 1918, kaks päeva enne Saksamaa kapitulatsiooni, kuulutati mõnetunnise vahega ja teineteisest vaevalt kilomeetri kaugusel välja kaks ideoloogiliselt vastandlikku vabariiki. Kõigepealt kuulutas mõõdukas parlamentaarne eliit sotsiaaldemokraat Philipp Scheidemanni isikus riigipäevahoone aknalt välja kodanliku demokraatia, samas kui revolutsioonilised kommunistid eesotsas Karl Liebknechtiga tegid sama mõni tund hiljem keisrilossi rõdult. Monarh ise, Saksamaa sõtta viinud Wilhelm II oli sunnitud troonist loobuma ja pages Hollandisse. Järgnenud poolteist aastat

olid tunnistajaks sotsiaalsete pingete vallapurskamisele, pikitud tänavarahutuste ja võimuhaaramiskatsega, millest viimaseks jäi 1920. märtsis nurjunud vanameelsete putš.

Uus kümnend kujunes seevastu Berliini uueks, nüüd juba vabariiklikus kuldajaks. 1920. aasta oktoobris tekkis Vana-Berliini ja veel seitsme seni iseseisvalt tegutsenud linna, kümnete maa-asulate ja mõisamaade ühendamisel Suur-Berliin, ligi nelja miljoni elanikuga metropol, mis on tänaseni kümme-konna selgelt eristatava piirkonna sulam. Berliin sirgus esialgsete majandusraskuste ja hüperinflatsiooni vaibudes kosmopoliitseks maailmalinnaks ja kultuurikeskuseks, mille tõusu pidurdas 1929. aastal puhkenud ülemaailmne majanduskriis. Selle tagajärjel hakkas Weimari vabariigis üha julgemalt pead tõstma parem- ja vasakäärmuslus. 1933. aasta jaanuaris asus riigi etteotsa parlamendivalimistel ülekaaluka võidu saanud natsionaalsotsialistide juht Adolf Hitler. Ehkki Berliin polnud kunagi Baieris tuule tiibadesse saanud natsionaalsotsialisteide tugipunkt, jäi ta ka nende võimuletuleku järel pealinnaks. Maailmalinn Berliin ei sobinud natsiideoloogiaga. Hitler pidas seda “kurjuse sulatuskastruliks – prostitutsiooni, joomamajade, kinode, marksismi, juutide, neegertantsijate ja “moodsaks kunstiks” nimetatud tülgastavate võrsetega” (Ladd 1997). Põlgusest hoolimata kasutasid natsid Berliini riigiruumi meelsasti mahhinatsioonide näitelavana. Just riigipäevahoone põleng 27. veebruaril 1933 andis neile ettekäände kodanikuõigused kõrvale heita, 1936. aasta suveolümpiamängud ja aasta hiljem peetud linna esmamainimise 700. aastapäev teenisid silmnähtavalt propaganda huve. Kõige taustal pidi Berliini kesklinn oma vanal kujul langema põrmu ja sündima uuesti *Welthauptstadt Germania*. Hitler ja tema ihuarhitekt Albert Speer kavandasid “rahvuspuhast” võimukeset laiade telgtänavate ja monumentaalsete hiidehitistega. Germania ei pidanud üle trumpama üksnes eelmiste valitsejate pärandi, vaid ületama kogu maailma senised arhitektuuri ja linnaplaneerimise saavutused (Vale 1992:23). Plaani keskmes oli parteikatedraal 150000-pealisele kuulajaskonnale (vt joonis 2). Tohutu kuppelhoone ette oli kavandatud esindusväljak, mille ühte külge tulnuks Hitleri riigikantselei, teise serva aga jäänuks riigipäevahoone, mille uued monumentaalehitised oleksid täielikult varjutanud. Kavandatust jõuti siiski ellu viia vaid murdosa. Purustustest ei pääsenud linn sellegipoolest, selle töö võtsid enda õlgadele liitlaste pommituslennukid. Teise maailmasõja lõppedes oli hävinud viiendik

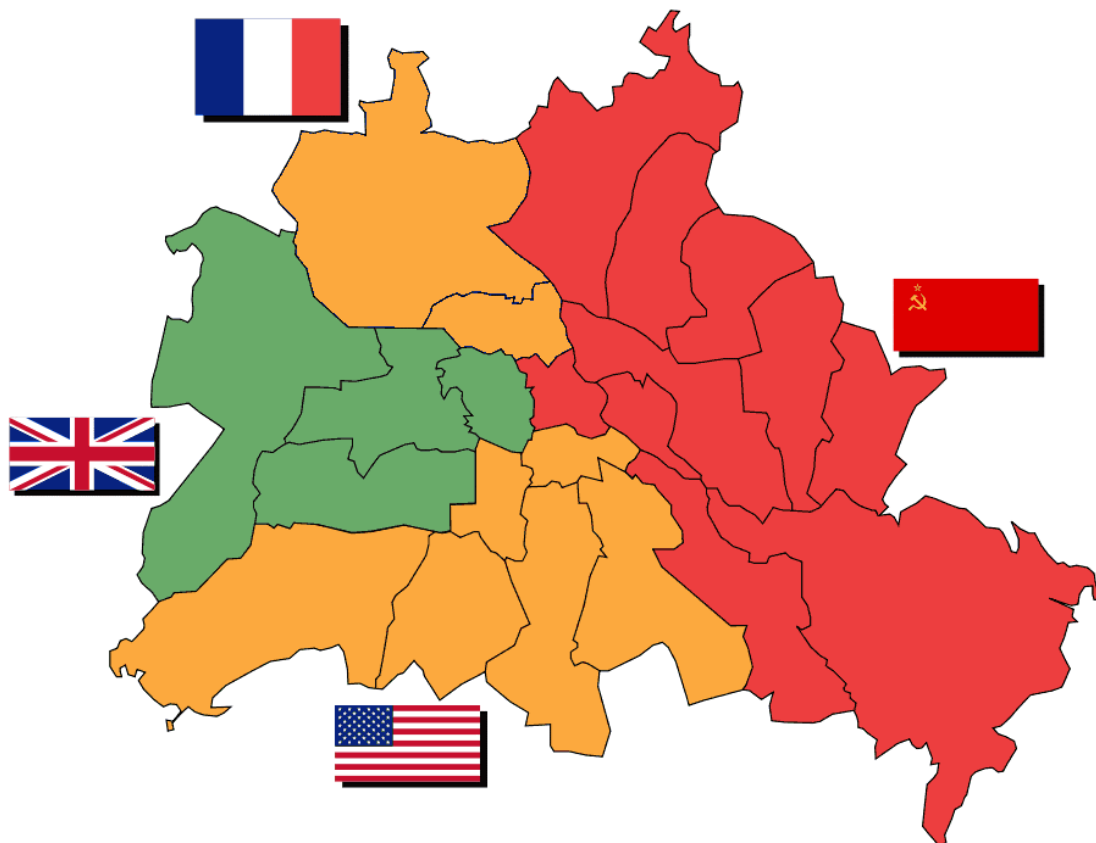

Joonis 2. Hitleri ja Speeri kavandatud *Welthauptstadt* Germania makett. Domineerib parteikongresside jaoks planeeritud poliitkatedraal, selle ees, väljaku paremal servas asub vaevumärgatavalt riigipäevahoone. Kaart: <http://berlinromexpress.wordpress.com/2009/04/08/>

hoonetest, sealhulgas kesklinnas umbes pooled. Paradoksaasel kombel sai ringvaadetes sõja filmilikuks lõppvaatuseks punaväelaste heisatud sirbi ja vasaraga lipp riigipäevahoonel, mis oli ometigi ise olnud natsirežiimi põlgusobjekt.

Jagatud linn

Kuigi ilmasõja kahurid olid vaikinud, sai Berliinist peagi järgmise konflikti võitlustanner. Liitlased Nõukogude Liit, USA, Suurbritannia ja Prantsusmaa jagasid linna sarnaselt ülejäänud Saksamaaga okupatsioonitsoonideks. Võidukas nelik leppis kokku, et linna valitsetakse ühiselt, kuid tegelikkuses kärisesid poliitilised traageliidid hiljemalt pärast 1948. aastal läänesektorites korraldatud rahareformi, millele Moskva vastas 11 kuud kestnud Lääne-Berliini majandusblokaadiga. Saksamaa lõhenes kaheks nii nagu ka enklaavina keset Nõukogude tsooni asunud Berliin (vt joonis 3). Läänes moodustati 1949. aasta kevadel Saksa Liitvabariik, idas veel sama aasta sügisel Saksa Demokraatlik

Joonis 3. Berliini jagunemine neljaks sektoriks ning lääneks ja idaks. NSV Liit sai oma valdusse kümme, USA kuus, Suurbritannia neli ja Prantsusmaa kaks linnaosa. Kaart: http://mapsof.net/uploads/static-maps/berlin_blockade_map.png.

Vabariik. Mõlemad pidasid end kogu Saksamaa õigusjärglaseks ja Berliini oma pealinnaks, kuid poliitiline tegelikkus surus peale omad reeglid.

Lääne-Saksamaa riigiparaat oli juba ainuüksi praktilistel kaalutlustel sunnitud varakult leidma endale uue asukoha. Selleks kandideeris neli linna, kelle seast väljus tiheda rebimise järel võitjana maailmasõjas võrdlemisi terveks jäänud ülikoolilinn Bonn, mis sai vastuvalitud parlamendis napi edu soosikus peetud Maini-äärse Frankfurdi ees. See lahendus pidi aga rõhutatult jääma vaid ajutiseks lahenduseks – *Bundestag* võttis 1949. aasta hilissügisel vastu seaduse, mille kohaselt tuli valitsusasutused viia Berliini tagasi niipea, kui kogu Nõukogude Liidu hõivatud territooriumil toimuva vabad valimised (Nickel 2001:22). Seda rõhutasid järgnenud kümnenditel ka parlamendi väljasõiduistungid kapitalistlikuks enklaaviks muutunud Lääne-Berliini. Riigipäevahoone oligi üks vähestest poliitilise laenguga hoonetest, mis sõjapurustuste ja üha süvenenud

jagatuse järel lääne poolele jäi. Nõukogude Liit üritas veel üks kord 1950. aastate lõpul poliitiliste manöövrite teel kogu linna oma haardesse saada, kuid jõuvahekorrad olid selleks ajaks siiski paika loksunud. *Status quo* valati lõplikult tsementi 1961. aastal, kui Ida-Saksa võimud sulgesid läänesuunalise põgenikevoolu tõkestamiseks seni veel võrdlemisi vaba juurdepääsuga Lääne-Berliini piiri. Peagi linna poolitanud müür kujunes külma sõja, kahe maailmakorra vastasseisu sümboliks. Lääne-Saksamaal sai hiljemalt 1970. aastateks selgeks, et algselt ajutise pealinnana välja valitud Bonni tuleb veel kauemaks jääda. Lääne-Berliinis keskenduti kapitalistliku maailma sillapeana pigem ärikvartalite väljaarendamisele (Vale 1992:25).

Ida-Berliin säilitas samal ajal oma poliitilise tähtsuse pealinnana. DDR-i põhiseaduses sätestatud ametlik nimetus – “*Berlin – Hauptstadt der DDR*” – jättis teadlikult täpsustamata, millist linna osa silmas peeti. Ehk oleks targem olnud viia pealinn näiteks Leipzigi, et vältida Ida-Berliini keerulist õiguslikku olukorda, müüritagust kapitalistlikku vaateakent oma vilkuvate reklaamtuledega² ning keisririigi ja natsirežiimi pärandit, kuid linna keerukast olukorrast hoolimata asuti just seal kiiresti üles ehitama ideoloogiliselt sobilikku, rahvuslikus-klassitsistlikus stiilis sotsriigi keskust (Zöllner, Badstübner-Peters 1998:6-7). Sarnaselt Lääne-Berliiniga pidi ka Ida-Berliin saama ühe ideoloogilise korra vaateaknaks (Gréssilon 1999:290). Sotsialistliku linnaruumi musternäiteks kujunes saksa tipparhitekti Hermann Henselmanni juhtimisel kavandatud “töölispaaledega” *Stalinallee* (hilisem *Karl-Marx-Allee*). Sulaaeg Nõukogude Liidus hoidis aga ära Moskva- või Varssavi-laadsete sotskolosside kerkmise südalinna ja võimaldas 1960-ndatel ja 1970-ndatel võtta malli kaasaegsest arhitektuurist. Vertikaalse maamärgina rajati teletorn (1969), samuti ehitati asjalikud ja võrdlemisi tagasihoidlikud Vabariigi palee (1976), kus pidas istungeid Ida-Saksa nukuparlament *Volkskammer*, ja nominaalse riigijuhli ametihoone *Staatsratsgebäude* (1964). See-eest ainuvalitsenud kompartei SED peakorter viidi südalinna eemale Prenzlauer Bergi, riikliku julgeolekuteenistuse Stasi tohutu hoonetekompleks asus aga keskusest veelgi kaugemal Lichtenbergis. Siiski ei põlanud võimuorganid kogu endisaegset linnaruumi ära: markantseim näide on 1930-ndate teisel poolel Berliini suurima büroohonena valminud

² Pole juhus, et parempoolne tabloid Bild lasi oma Berliini-toimetuse ehitada müüri lähedale, samuti sai idasaksaslased kuulata Brandenburgi värava lääneküljel peetud rokk-kontserte.

natside lennundusministeerium, kus 7. oktoobril 1949 kuulutati välja DDR ja mis leidis seepeale kasutust taas ministeeriumihoonena.

Kui DDR pääses 1973. aastal ÜRO-sse ja pälvis üha enam rahvusvahelist tunnustust, siis taastus mõnevõrra ka Berliini, ehkki vaid selle idaosa koht maailma rambivalguses. Välisilma tähelepanu tõid juba ainuüksi diplomaadid. Enam polnud mõeldavad sellised otsused nagu keisrilossi õhkimine 1950. aastal või vana Berliini kvartalite lammutamine. DDR-i võimud üritasid rahvuslikku eneseteadvust tugevdada muu hulgas ka preisilike sümbolite abil, mis väljendus isegi selles, et 1986. aastal toodi Unter den Lindenile tagasi Friedrich Suure ratsamonument (Zöllner ja Badstübner-Peters 1998:9). Linna esmamainimise 750. aastapäeva puhul rekonstrueeriti ka mõned ajaloolised kvartalid, nagu näiteks Husemannstraße Prenzlauer Bergis või Spree-äärne Niguliste kvartal (*Nikolaiviertel*). Üleriigilist armastust “väikese kummalise pealinna” vastu see kaasa ei toonud, sest DDR-i muudes piirkondades oldi niigi pahurad Ida-Berliinile kulunud vahendite pärast. Pealinna ehitusel tunda andnud materjalinappus osutas ühtlasi riigi peatsele pankrotile (samas:10-15).

Kes oleks aga tol hetkel osanud arvata, et ehkki majandusraskustesse sattunud, kuid poliitiliselt vankumatu tundunud sotsrežiim 1989. aastal mõne nädalaga kaardimajakesena kokku vajub. Berliin astus uuesti maailmaajaloo pealavale sama aasta hilissügisel. Kuu aega varem DDR-i 40. aastapäeva tähistanud parteiaparatsiikud püüdsid viimases hädas surveventiile avades päästetamatut päästa. Riigijuht Erick Honecker oli juba tagasi astunud, vanale mehele järgnesid peagi ka valitsus ja poliitbüroo. Režiimi lõpliku allavandumise sõnumitoojaks sai kõrge parteifunktsionäär Günter Schabowski, kes 9. novembri õhtul telekaamerate ees puterdades DDR-i piiri ennatlikult avatuks kuulutas. Uudis levis kulutulena. Vesi oli pääsenud paisu tagant välja., nii Lääne- kui ka Ida-Berliinis kogunesid rahvahulgad müüri äärde. Esimesena kerkisid puna-valged tõkkepuud Bornholmi tänavas, ahelreaktsioonina kordusid samad stseenid ka mujal kahe Saksa riigi vahelisel piiril. Mis järgnes, on teada-tuntud kõigist toonast murrangulist ajastut kajastavatest ringvaadetest: joovastunud sakslaste rõõmupidu, võhivõõraid embavad inimesed, läände vuravad Trabantide kolonnid ning Brandenburgi värava esisel müürijupil turnivad berliinlased. Ohter ja telegeeniline pildimaterjal on aidanud kaasa

müüri ja selle langemise (üle)müstifitseerimisele Berliini, Saksamaad ja kogu Euroopat haaranud muutuste sümbolina.

Pealinnavaidlus

Vaidlus Saksamaa tulevase pealinna üle elavnes juba 1990. aasta alguses, vaid paar kuud pärast Berliini müüri langemist ja veel enne, kui poliitikud olid kahe riigi taasühinemises jõudnud kokku leppida. Kuni 1989. aasta sügiseni, kui DDR-i võimuaparaat viimaks riigi sisemise kõdunemise tulemusel kokku vajus, näis Saksamaa jagatus olevat rahvusvaheline konstant. Isegi pärast murrangulisi novembrisündmuse tundus kahe Saksa riigi ühitamine esialgu veel kauge ja keerulise eesmärgina, mille täitumine aga peagi ootamatult käekatsutavaks osutus. Ühinemisprotsess tõi päevakorda ka pealinna küsimuse. Ehkki kaalumisel oli paar kompromissvarianti, koondus arutelu peagi vaid Bonni ja Berliini ümber.

Berliini kahjuks ja Bonni kasuks rääkis asjaolu, et pealinnavaidlus oli üldse tekkinud. Berliin polnud enam Saksamaa enesestmõistetav pealinn (Nickel 2001:20). 1980. aastateks olid Saksamaa ühteliitumise väljavaated sedavõrd hägustunud, et Bonn oli oma ajutise pealinna rolli minetanud ja muutunud Lääne-Saksa poliitiku loomulikuks keskuseks. Nii seostati selle ülikoolilinnaga Saksa ajaloo ainsat stabiilset demokraatiat, lääne struktuuridega ühinemist ja sõjajärgset majandusimet. Seevastu Berliini kritiseeriti kui juba niigi teistest Saksa linnadest märksa suuremat metropoli, mis lööks uppi hoolikalt kalibreeritud föderalsüsteemi, Suur-Saksamaa ihalus aga tõrjuks kõrvale senise tasakaaluka välispoliitika. Berliinil lasus eelkõige paljude läänesakslaste silmis preisi-saksa müstitsismi, militarismi, võimu kuritarvitamise ja kahe totalitaarse süsteemi taak (Thamer 2000, Nickel 2001).

Berliini pooldajad toonitasid omakorda tõika, et pealinn oli külma sõja ajal vaid ajutiselt mujale viidud, rõhutamaks Saksamaa jagamatust, kuniks muutused rahvusvahelistes suhetes oleksid lubanud selle staatuse Berliinile tagasi anda. Säärane olukord kujuneski idabloki lagunedes. Pealinna tagasiviimisest Berliini sai ühtäkki lakmustest, kas kunagisest riigiideoloogilisest otsusest peetakse kinni. Enamgi veel, oli ju

Berliini idaosa olnud üle nelja kümnendi pealinnaks, sestap oleks Berliini valimine riigi etteotsa võtnud arvesse mõlema Saksa riigi pärandi. Nõnda sätestatigi 1990. aasta hilissuvel sõlmitud ühinemislepingus Saksa DV viimase peaministri Lothar de Maizière' nõudmisel, et Berliin saab pealinnaks vähemalt nimeliselt. Lepingu artikkel nr 1 mainiski Berliini lääne- ja idaosa ühinemist ja artikkel nr 2 kuulutas Berliini pealinnaks, kuid see jättis ikkagi lahtiseks küsimuse, kuhu paigutada taasühinenud Saksamaa parlament, valitsus ja teised riigi esindusasutused (Beyme 2004:26).

Oleks vää öelda, et kõlanud argumendid puudutasid vaid rahvuslikku ühtsust, poliitika järjepidevust ja ajaloolist sümbolismi. Eelkõige diskussiooni hilisemas faasis kerkisid üha enam esile raha ja omahuvid. Lääne-Berliin oli ilma jäämas külma sõja aegsest eristaatusest, mis oli talle toonud föderaalkassast subsidiime, mis moodustasid linna tuludest umbes poole. Berliinil oli hädasti vaja saada parlamendi ja valitsuse asukohaks, põhjendamaks lisaraha jätkuvat väljamaksmist. Kriitikud toonitasid seevastu, et ainuüksi pealinna logistiline viimine Berliini neelab miljardeid, mida uued idapoolsed liiduvabariigid vajauks hoopis oma mahajäämuse tagasitegemiseks. Bonnis oli aga omakorda kaalul 250000 otseselt või kaudselt riigiaparaadiga seotud töökohta, samuti valitsus riigiametnike seas soovimatus kolida Reini jõe orust sadu kilomeetreid idapoole (Hanf 1993:305-306).

Tipp-poliitikute enamus, sh ka president Richard von Weizsäcker, kaldus Berliini poole, mõni üksik, nagu näiteks mõjuvõimsa Nordrhein-Westfaleni peaminister ja hilisem riigipea Johannes Rau, pakkusid lepitusvariandina välja Hollandi-mudeli: Berliin saab esinduspealinnaks ja Bonn parlamendi ja valitsuse asupaigaks. Liidukantsler, taasühinemisega oma meistritöö sooritanud Helmut Kohl keeldus esialgu seisukohta võtmast, nimetades pealinnaküsimust teisejärguliseks (Hanf 1993:304). 1990. aasta detsembrivalimiste kampaania ajal olid erakonnad teema hoopis tahaplaanile tõrjunud, et vältida selge seisukoha võtmisega ühe või teise valijaskonna eemale peletamist. Kohalike parlamentide eelhääletusel olid Berliini pooldajad aga ülekaalus: 16 liidumaast hääletasid Bonni poolt vaid Nordrhein-Westfalen (kus ka Bonn ise asub), Rheinland-Pfalz, Saarimaa ja Baier.

Arvamusküsitlustes kajastus eeskätt lääne- ja lõunasakslaste ajalooline umbusk Berliini vastu. Berliin pole olnud sakslaste silmis loomulik pealinn, nagu seda on London

või Pariis, ja teatava tunnustuse tõi alles kaasa linna kogu Saksamaa lõhestatust sümboliseerinud saatus pärast Teist maailmasõda. Ülekaalukaks poolehoiuks see siiski ei vormunud. Nii selgus maineka Allensbachi instituudi 1990. aasta aprillis korraldatud küsitlusest, et 51,6% sakslastest tahab uue pealinnana näha Berliini ja 26,3% Bonni. Oktoobriks olid need näitajad muutnud vaid mõne pügala võrra, langedes Berliinil 51%-le (läänesakslased 46%, idasakslased 70%) ja kasvades Bonnil 28%-ni (läänesakslased 33%, idasakslased 9%). Berliini toetus ei kerkinud üheski küsitluses üle 60% (Beyme 2004:27). Need arvud olid ehk poliitikutele ja arvamussliidritele orienteeriks, kuid pealinnaküsimuse rahvahääletusele panekut põhiseadus ette ei näinud. *Grundgesetz* nõuab seda nimelt vaid kahel juhul: riigi- või liidumaade piiride muutmine (§29) ja uus põhiseadus (§146).³ Viimane olnuks asjakohane kahe Saksa riigi ühinemisel uueks riigiks, kuid selle asemel valis viimase *Volkskammeri* (DDR-i parlamendi) koosseis hoopis läänepoolse osaga liitumise, mida võimaldas põhiseaduse toonase redaktsiooni §23 (*Chronik der Wende*).

Pealinnatüli lahendamise vastutus langes lõpuks esimesele ühiselt valitud *Bundestagi* koosseisule. Otsustav päev koitis 20. juunil 1991, kaheksa ja pool kuud pärast taasühinemist. Kuivõrd eelnenud debatid polnud kummalegi poole selget edu toonud ja avalik arvamus jagunenud, oli kõik veel lahtine. Üle kümne tunni kestnud istungil võttis sõna 107 parlamendiliiget, kirjalikult esitas oma seisukoha veel 105 rahvaesindajat (Laux 1991:740). Sõnavõttud peegeldasid valdavalt eelnenud kuude avalikku debatti, kuid saadikud panid märksa enam rõhku otsuse ajaloolisele ja sümboolsele kaalukusele (Hanf 1993:308-315). Argumentides samastati nii Berliini kui ka Bonni riigi ajaloo helgete ja tumedate lehekülgedega (vt tabel 4). Bonni pooldajad rõhutasid oma eelistuse pragmaatilisust ja rahanduspoliitilist mõistlikkust (61 mainimist), kuid olulise koha leidsid kõnepuldil ka uus algus ja esimene edukas Saksa demokraatia (44 mainimist) ning föderalismil edulugu (34 mainimist). Berliini-meelsed toetusid see-eest valdavalt kahele argumendile: varasema ühtse Saksamaa poliitika usaldusväärsus (70 mainimist) ja Berliin kui taasühinemise sümbol (43 mainimist).

³ Saksa põhiseaduse uusim redaktsioon on veebilehel <http://www.bundestag.de/dokumente/rechtsgrundlagen/grundgesetz/index.html>, viimati külastatud 13. mail 2010.

Bonni poolt	Arv	Berliini poolt	Arv
1. Ajalugu ja sümbolised väärtused			
Berliin on olnud Saksa pealinn vaid 73 aastat	5	Tuleb leppida nii ajaloo tõusude kui ka mõõnadega	6
Bonn on uue alguse, esimese eduka Saksa demokraatia ja kõige õnnelikuma aja sümbol	44	Berliini demokraatlikud saavutused	8
		Berliin on vabaduse ja ühtsuse sümbol	19
2. Mõju uutele liidumaadele			
Raha tuleb kulutada uutele liidumaadele, mitte veel ühele pealinnale	31	Berliin kui pealinn on taasühinemise ja uute liidumaade loimise krooniks	43
Ühtsusesoov ei õigusta pealinna kolimise hinda	30	Berliin kui pealinna annab uutele liidumaadele majandusliku tuge	13
3. Föderalism			
Bonn kehastab föderalismi majanduslikku ja poliitilist edulugu	34	Enamik liidumaid pooldab Berliini	12
Suurlinn pealinnana ohustab föderalismi	25	Suurlinn pealinnana on loomulik	7
4. Euroopa			
Bonn kehastab usaldusväärseid ja tugevaid sidemeid lääne ja Euroopa integratsiooniga	28	Berliin on Euroopa keskus	7
5. Üldised seisukohad			
Valik Bonni kasuks on praktiline	5	Valik Berliini kasuks tähendab usaldusväärset	70
Valik Bonni kasuks on mõistlik rahanduspoliitika	61		

Tabel 4. Otsustava parlamendihääletuse eel kõlanud argumendid ja nende mainimiste arv (Hanf 1993:313-314).

Saadikud olid kiiresti taibanud, et seaduse läbimiseks tuleb teha järeleandmisi (Nickel 2001:26). Lõpphääletusele pandi viimaks kaks parteiülest ettepanekut, mis tegid reveransi ka vastaspoolele:

- a) Berliini-meelne eelnõu nägi ette, et parlamendi asukohaks saab Berliin (“liiduvalitsus rakendab vastavaid meetmeid, et kanda Berliinis asuva parlamendi eest vastutust ... ning tagada oma poliitiline esindatus peamiste valitsusfunktsioonide viimisega Berliini” – autori tõlge),

samas kui Bonn jääb pealinna nihutamisest hoolimata “Saksamaa Liitvabariigi halduskeskuseks”;

- b) Bonni-meelne eelnõu, nõndanimetatud “liitriigilahendus”, pakkus omakorda välja, et parlament ja valitsus jätkavad tööd Bonnis, kuid presidendi residents ja liidumaade esinduskoda (*Bundesrat*) viiakse Berliini, peale selle saavad valitsusametite eelistatud asukohaks uued idapoolsed liidumaad (Herles 1991:xvii).

Lõpuks napilt, vaid 18 enamhäälega vastuvõetud pealinna nihutamise otsus nägi ühest küljest ette, et Berliinis hakkab kogunema parlament, see on esindusvõimu kehastava presidendi “esimene ametikoht ja sinna rajatakse valitsusasutuste südamik, samas kui Bonn saab kompensatsiooniks seniolematu tiitli *Bundesstadt* (vrd *Bundeshauptstadt*), säilitab eelkõige riigihaldusega tegelevad ministeeriumid ja ametkonnad ning *Bundesrat* jääb “föderalismis traditsioone arvesse võttes” Bonni (Herles 1991:xvii). Teatavasti on aga liidumaade esinduskoda tänaseks Berliini kolunud.

Parteiliselt jaotus rahvasaadikute meelsus võrdselt (vt tabel 5). Mõlemas suurfraktsioonis, liidukantsler Kohli konservatiivse CDU ja selle Baieri sõsarpartei CSU ning opositsiooni peajõu sotsiaaldemokraatide leeris oli kerge ülekaal isegi Bonni pooldajatel. Kaalukeeleks osutusid aga hoopis väiksemad erakonnad: võimuliitu kuulunud liberaalsetest vabadest demokraatidest toetas Bonni vaid kolmandik, Ida-Saksa kommunistide mantlipärija PDS oli koguni pea *in corpore* Berliini poolt. Seejuures oli PDS pääsenud parlamenti ainult tänu sellele, et eelnenud valimistel kehtinud erireegli järgi arvestati viieprotsendist valimiskünnist eraldi Lääne- ja Ida-Saksamaal.

	Bonni poolt	Berliini poolt
Kristlik-Demokraatlik Liit/ Kristlik-Sotsiaalne Liit (CDU/CSU)	164	154
Sotsiaaldemokraatlik Partei (SPD)	126	110
Vabad Demokraadid (FDP)	26	53
Sotsialistlik Partei (PDS)	1	17
Bündnis 90/Rohelised	2	4
Sõltumatud	1	0
Kokku	320	338

Tabel 5. Bonni ja Berliini pooldajate jaotus erakonniti (Hanf 1993: 314).

Kuivõrd saadikud olid priid erakondlikust sunnist, võimaldab see välja tuua seose nende päritolu ja eelistatud pealinnakandidaadi vahel (vt tabel 6). Nii hääletasid põhi ja ida peamiselt Berliini, lääs ja lõuna Bonni poolt. Kõige selgemini tuleb statistiline seos välja nende 437 rahvaesindaja puhul, kel ühtisid nii sünnikoht kui ka valimisringkond – teisisõnu, nende saadikute kaalutlustes põimusid ühelt poolt regionaalsed sümpaatiad ja antipaatiad ning teiselt poolt majanduslikud, poliitilised ja sotsiaalsed huvid. Samas ilmnevad ka mõned anomaaliad. Nii näiteks toetas riigi edelanurgas asuva Baden-Württembergi saadikutest Bonni vaid napp enamus, samas kui Bonni-meelseks osutus märkimisväärne hulk uute liidumaade Saksimaa ja Tüüringi esindajaist. Kummalisel kombel hääletas Saksimaa idapoolseima valimisringkonna (Görlitz-Zittau) saadik Bonni, aga läänepoolseima (Heinsberg) saadik Berliini poolt. Seega mängivad peale ühiskondliku ja majanduslike eelistuste ning ruumilise solidaarsuse (st naabripoliitika) rolli ka sügavamad ajaloolis-poliitilised vastasseisud, eelarvamused ja identiteedid (Laux 1991:742). See ilmnes näiteks pigem Berliini vastu kui Bonni poolt hääletanud baierlaste, aga ka pikka aega Preisimaaga soetud protestantliku Põhja-Saksimaa puhul. Sakside ja tüüringlaste vastuseis Berliinile on seletatav ajaloolise antagonismiga preislaste suhtes, mida kinnistas veelgi DDR-i poliitika, mis soosis pealinna teiste piirkondade arvel.

	Lääs		Lõuna		Põhi		Ida	
Berliin	44	26,3%	32	31,7%	50	83,3%	86	78,9%
Bonn	123	73,7%	69	68,3%	10	16,7%	23	21,1%
Kokku	167	100%	101	100%	60	100%	109	100%

Tabel 6. Isikumandaadiga valitud 328 parlamendisaadiku päritolu ja eelistus pealinnahääletusel. Esitatud on saadikute arv ja protsent regiooni kaupa. Lääs: Hessen, Nordrhein-Westfalen, Rheinland-Pfalz, Saarimaa; Lõuna: Baden-Württemberg, Baier, Põhi: Alam-Saksi, Bremen, Hamburg, Schleswig-Holstein; Ida: Berlin, Brandenburg, Mecklenburg-Vorpommern, Saksimaa, Saksi-Anhalt, Tüüringi. Craméri korrelatsiooni kordaja on 0,454 (Laux 1991).

Bonn säilitas haldusfunktsiooni 1994. aasta pealinnaseadusega (nn *Bonn/Berlin-Gesetz*), mis määratles need ministriumid ja riigiametid, mis jäävad Bonni või tuuakse sinna kompensatsiooniks üle. Reini-äärne ülikoolilinn sai hüvitisena ka sadu miljoneid eurosid infrastruktuuri jaoks. Sama seadus kinnistas aga ka Berliini pealinnastaatust ning

parlament ja valitsus alustasid seal tööd 1999. aasta sügisel. Veel seitse aastat hiljem jõudis põhiseadusse §22 – “Saksamaa Liitvabariigi pealinn on Berliin”.

Berliin pärast taasühinemist

Berliinist oli viis aastat pärast müüri langemist saanud kraanade linn. Esiteks tuli kõrvaldada külma sõja aegse lõhestatuse armid ning ühendada linna lääne- ja idaosa toimivaks tervikuks; teiseks tekitas pealinnastaatuse tagastamine vajaduse sobiva valitsushoonestiku ja tugiinfrastruktuuri järele. Samas oli ka selge, et Berliini keerulisest minevikust küllastunud linnaruum pidi uude ajalisse konteksti sobituma. See oli tasakaaluharjutus mitme nõudmise vahel. Ühest küljest oli eesmärk saada taasühendatud rahvusriigi väarikaks pealinnaks, teisest küljest oli vaja arvestada sakslaste enda ajalootundlikkuse ja rajataguse hirmuga Suur-Saksamaa taasärkamise ees. Enamgi veel, üle kolme miljoni elanikuga linn pidi globaliseerumise valguses asetuma ühte ritta maailmalinnadega nagu London või Pariis ning leidma endale koha Euroopas, mis oli pärast idabloki kokkuvarisemist ise samuti pidevas muutuses (Cochrane ja Passmore 2001).

Riikliku vaateakna kujundamisel rakendati eri praktikaid: kõrvaldamine (Berliini müür, Vabariigi palee, DDR-i välisministeerium, Lenini monument), taaskasutus (riigipäevahoone, Neue Wache), ümbertöötlus (DDR-i ainupartei SED keskkomitee > välisministeerium, *Haus der Ministerien* > rahandusministeerium, East Side Gallery), taastamine (keisrilossi kolm fassaadi, Pariisi väljak) või uuendamine (Potsdami väljak, liidukantsleri büroohoone, pearaudteejaam juudi memoriaal).

Valitsusasutused leidsid koha nii vanades, ümberehitatud kui ka täiesti uutes hoonetes. *Regierungsviertel*'i südamikuks sai vana riigipäevahoone (vt joonis 4), mis pärast Berliini lõhenemist oli sattunud napilt mõnikümmend meetrit läänepoole müüri ja mille kasutus piirdus pärast hädapäraseid renoveerimistöid harvade näituste, konverentside ja Lääne-Saksa parlamendi sümbolsete, NSVL-i ja DDR-i pahameelt pälvinud väljasõiduistungitega (Cullen 1999). Saksamaa ühteliitmine kergitas riigipäevahoone kiiresti võimusümbolite keskmesse. Poliitiline lavvik eesotsas kantser

Joonis 4. Nelja dominantiga Spree jõe äärne valitsuskvartali südamik, kus on ühendatud vana (*Reichstag*, *Brandenburger Tor*) ja uus (*Bundeskanzleramt*, pearingitejaam/*Hbf.-Lehrter Bahnhof*).
Allikas: <http://cartomedia.de/blog/index.php/2008/01/01/berlin-regierungsviertel/>

Helmut Kohliga võttis taasühinemise päeval, 3. oktoobril 1990, rahva ovatsioonid vastu *Reichstag*'i trepil ning juba päev hiljem pidasid kahe Saksa riigi parlamendid seal sümboolse ühisistungi. Bundestagi esimene taasühinemisjärgne koosseis jõudis riigipäevahoones koguneda veel enne seda, kui Berliin taas pealinnaks hääletati. Kuid ka *Reichstag* polnud ajalootontidest prii ja seetõttu pidi hoone tegema läbi kaks puhastust. Rahvas võttis kivist võimuehitise tõeliselt omaks alles pärast seda, kui bulgaaria päritolu USA kunstnikepaar Christo ja Jeanne-Claude oli selle 1995. aastal tohutu avaliku tähelepanu saatel valgesse rüütanud. Järgnesid rahvusvaheliselt tunnustatud briti arhitekti Norman Fosteri kavandi alusel mahukad ümberehitustööd ja 1999. aprilliks oli riigipäevahoone saanud seest kui väljast värske välimuse. Taastati sõjas purustatud kuppel, kuid seekord klaasist, mis lubab külastajatel riigijuhtimise läbipaistvuse märgina katuserassilt otse istungitesaali kiigata (vt joonis 5). Minevikubarjud eksponeeriti. Kui

minna näiteks parlamendikvartali peamisest bürootraktist maa-aluse eskalaatori kaudu riigipäevahoonesse, siis torkab silma punastest tellistest laotud kaarjas tunnel. Just selle kaudu olivat 1933. aasta alguses pääsenud nooruke hollandi kommunist Marinus van der Lubbe *Reichstag*'i ja selle siis süüdanud, mis andis Hitlerile ajendi erakorralise seisukorra kehtestamiseks. Sealsamas, parkümmend meetrit eemal, on aga sein täis kritseldusi – lähemal vaatlusel selgub, et peaaesjalikult kirillitsas –, mille jätsid sinna Kolmanda Reichi pealinna vallutanud punaväelased. Sobilikud seinasõnumid (“Гитлер капут” jt) valiti välja Vene saatkonna nõusolekul, roppused eemaldati.

Joonis 5. Renoveeritud riigipäevahoone ja selle uus klaaskuppel, mis lubab külastajatel istungitesaali piiluda. Autori foto.

Seevastu liidukantsleri, täidesaatva võimu juhi kaasaegne büroohoone on arhitektuuriline vastaspoolus uusrenessanslikule riigipäevahoonele. Kuubikukujulise peatrakti kuuendal korrusel asuvad valitsusjuhi tööruumid, kust tal avaneb vaade paarisaja meetri kaugusel teisel pool avarat, avalikkusele täiesti ligipääsetavat ja vabalt

kasutatavat Vabariigi väljakut asuvale parlamendile. Koos külgtiivaga koguni 335 meetri pikkune *Bundeskanzleramt* on osa uhiuuest hooneteansamblist *Band des Bundes*, kus asuvad veel parlamendikomisjonide istungiruumid ja parlamenditöö tugiasutused. Sümbolse tähendusega on, et moodsa valitsuskvartali keskteig ületab kahes kohas linna ka poliitiliselt poolitanud Spree loogakujulise jõekääru.

Kasutamata ei jäänud ka möödunud totalitaarsete režiimide ehitised, mis pidid aga enne läbi tegema kriitilise analüüsi ja demokraatliku riigikorra jaoks sobiliku muundumise. Natsiaegsete hoonete taaskasutamise musternäited on kunagine hiiglaslik *Reichsluftfahrtministerium* (Herman Göringi lennundusministeerium,) kuhu kolis Bonnist rahandusministeerium, ja *Reichsbank*, kus pärast vana fassaadi täielikku katmist klaasi ja betooniga hakkas tegutsema välisministeerium (Wise 1997). Mõlemal hoonel oli prominentne funktsioon juba külma sõja ajal: lennundusministeeriumis tegutses aastail 1946-1949 Nõukogude Liidu sõjaväekomissariaat ja seejärel erinevad Ida-Saksa ministeeriumid (mäletatavasti kuulutati sealsamas välja ka DDR ise); riigipangahoone võttis 1959. aastal üle Ida-Saksa valitsev ainupartei SED, kes paigutas muude organite seas sinna oma keskkomitee. Ka kaitseministeerium, mille peamaja on tänini Bonnis, kolis oma Berliini esindusse ajaloolisse Bendlerblocki, mis on 20. sajandi algusest alates olnud militaarorganisatsioonide käes ja tuntud eeskätt 1944. aastal Hitlerile tehtud atentaadi poolest.

Miljardeid markasid maksma läinud uus- ja ümberehitustest mahukaimaks ei osutunud aga sugugi mõni valitsushoone, vaid hoopis erakapitali toel taastatud Potsdami väljak (*Potsdamer Platz*). See riigipäevahoone ja Brandenburgi värava lähedal asuv areaal oli enne Teist maailmasõda oluline liiklussõlm, pulbitsev meelelahutus- ja kaubanduspiirkond, mis aga sai pommirünnakutes tugevasti kannatada ning sattus linna lõhenedes piiritsooni, muutudes lõplikult kõrvaliseks ahermaaks. Potsdami väljak kujunes 1990. aastate alguses Euroopa suurimaks ehitusplatsiks, kuhu kerkis täiesti uus ja kaasaegne linnak. On tähelepanuväärne, et Berliini avaliku ruumi ümberkujundamisel ei olnud teednäitavaks paigaks mitte poliitiline võimuasutus, vaid hoopis aastakümneteks unustatud linnasüdamik, kuhu olid ladestunud 1920. aastate kuldse maailmalinna setted. Berliini ees seisnud dilemmadele osutavad Burg ja Stimmann (1994:6):

“Tegemist pole Pariisi La Défense’i, Canary Wharf’i (London) või Lille’i teise *city* ehitusega traditsioonilise kesklinna kõrvale. Küsimus on euroopaliku pealinna ja teenindusmetropoli struktuuris ja kujundamises.”

Just tagastatud pealinnastaatuse tõttu sai Berliin väljakutse kujuneda multikultuurseks Euroopa metropoliks, elavaks maailmalinnaks, mis pidi väljenduma avaliku ruumi ilmes. See poleks olnud midagi päris tundmatut – Berliin oli saanud maailmalinnaks juba 1920-ndatel ja isegi külma sõja ajal, kui seal turritasid kahe vastandliku poliitilise süsteemi teravikud, võisid teineteisele sigaretti pakkuda funktsionäär Samarkandist ja õhuväelendur Ohiosst. Probleemivabaks ei osutunud siiski ka Potsdami väljaku uus, suurfirmade Sony ja DaimlerChrysler eestvedamisel kerkinud hoonestik (vt joonis 6), mida on süüdistatud ilmetuses, mitte-kohalikus ja ülemaailmses korporatiivarhitektuuris või erakapitali tahtmatutes arvestada avaliku ruumi vajadustega (Cochrane ja Passmore 2001:350-351).

Joonis 6, Potsdami väljaku uus, suurfirmade Sony ja DaimlerChrysler eestvedamisel kerkinud hoonestik, mida on süüdistatud ilmetuses, mitte-kohalikus ja ülemaailmses korporatiivarhitektuuris. Autori foto.

Asjaolu, et suur osa keisriaegsetest representatiivehitistest ja kultuurimälestistest oli pärast maailmasõda jäänud linna idaossa, mis külma sõja tingimustes sai veel sotsialistliku pealinna võõba, andis põhjust küsida, kas ja kuidas tuleks möödaniik säilitada, lammutada või taastada. Kahe riigi ühinemisprotsess, mis võttis ühe hoobiga üle Lääne-Saksa standardid ja tõrjus kõrvale DDR-i kogemuse, leidis sellisel kujul väljundi ka pealinnas. Üheks näiteks on Unter den Lindenil asuv *Neue Wache*, 19. sajandil ehitatud keiserliku vahihoone redefineerimine. Esimese maailmasõja järel mälestati seal Saksa sõjaohvraid, natside ajal aga juba sõjasangareid. DDR-i võimud tegid hoonest riikliku enesepildi kohaselt “antifašistliku memoriaali”, millest pärast taasühinemist sai jällegi kahe maailmasõja ja kahe diktatuuri ohvrite mälestuspaik (Till 1999).

Tõik, et Ida-Berliin oli rohkem kui 40 aastat olnud sotsriigi keskus, jäi taasühinenud Saksamaa pealinnadebatis tähelepanu alt kõrvale või oli vaid halliks fooniks tulevase pealinna sära taustal (Zöllner ja Badstübner-Peters 1998). Toonastes käsitlustes torkab silma vastandumine lääne ja ida, kaasaegse ja vanamoodsa vahel. Näiteks Lääne-Berliini linnavalitsuse arhitektuuriülevaate eriväljaanne tutvustab “külalistele DDR-ist [...] moodsat Berliini siinpool müüri ja Euroopa südames asuvat Ida-Lääne metropoli [...] võttis niigi kaua aega, enne kui te taas ise võisite näha, kuidas ja kus me oleme ehitanud ja kuidas elame” (Senatsverwaltung für Bau- und Wohnungswesen 1989:3). Raamatu eessõnas viidatakse selgelt lõhele kahe ühiskonna vahel, kuid samas on raamatu sisuline valik silmatorkavalt apoliitiline, piirdudes uuselamuprojektide, avalike hoonete ning teeninduskeskustega. Seda arusaama esindavad ka toonased Lääne-Saksa pildialbumid, kus Ida-Berliini on esindama valitud kogu Saksamaa sümboliks olnud Brandenburgi värav, väärikas Pergamoni muuseum või Prenzlauer Bergi briketitöölised (nt *Landschaften der DDR: Naturschönheiten, Städte und Menschen* 1990). Puuduvad aga sotsaegsed esindushooned (Vabariigi palee, teletorn) ehk tõendid sellest, et Ida-Berliin oli veel äsja ühe hingevaakunud, ehkki teistsuguse ideoloogiaga riigi pealinn.

Berliini kümnendeid defineerinud müüri lammutamisega tegid pärast selle sümboolset langust algust nõndanimetatud *Mauerspechte* (“müürirähnid”), haamri ja meisliga varustatud talgulised ja suveniirikütid. Ametlik demontaaž algas 1990. aasta juunis ehk veel enne taasühinemist, poolteist aastat hiljem oli 168 kilomeetri pikkune piirirajatis pea terves ulatuses teisaldatud. Osa betoonpaneele pandi oksjonile, kuid huvi

nende vastu lahtus kiiresti. Berliini armina läbinud piirivöönd on suuresti saanud uue funktsiooni elu- või ärikvartali, kiirtee või pargina, kuid leidub ka tühermaid. Südalinnas tähistavad müüri kunagist asupaika tänavasse paigaldatud munakivid, põgenemiskatsel hukkunuid meenutatakse näiteks riigipäevahoone naabrusesse paigaldatud valgete ristidega. Oma algses kohas on säilinud kolm müüri lõiku, pikim neist südalinnast eemal Bernau tänavas, kus idapoolne ots on osa ametlikust keskvalitsuse ja Berliini linnavõimude ühiselt kureeritud mälestuspaigast (*Gedänkstätte Berliner Mauer*). Sellest märksa tuntum on 1,3 kilomeetri pikkune, 1990. aasta kevadel sajakonna kunstniku osavõtul ja hiljuti restaureeritud välipannoo *East Side Gallery* (vt joonis 7), mis rangelt võttes oli piirivööndi sisepiiri tähistanud nõndanimetatud tagalamüür (*Hinterlandmauer*). See tehniline detail pole aga takistanud maailmakuulsaks müüdüd motiividel, nagu näiteks suudlevad Brežnev ja Honecker, jõudmast loendamatu piltidele, maikadele

Joonis 7. *East Side Gallery*, 1,3 kilomeetri pikkusele Berliini müürile jäänukile talletatud sadakond seinamaalingut, on näide kodanikualgatusel mõjudest möödunu tõlgendamisel. Autori foto.

või suveniirtaldrikutele (Alavi , Krüger 2002). *East Side Gallery*, aga samuti turistide seas populaarne *Checkpoint Charlie* (vt joonis 8) on head näited, et Berliini müüri mäle(s)tamisel on vähemalt sama suurt algatusvõimet üles näidanud ka kodanikerühmitused, kes on andnud ajaloolise rajatise talletamisele oma sisu ja vormi. Ametlik memoriaalpoliitika on püüdnud neid oma kontseptsioonidesse hõlmata, nimetades *Checkpoint Charlie*'t rahvusvaheliseks, Brandenburgi väravat rahvuslikuks ja Bernau tänava areaali berliinilikuks müüri ajaloo mälestamise paigaks, samas kui *East Side Gallery*'le omistatakse müürijärgse ajaloo mälestamise funktsioon (*Sanierung...* 2008).

Kunagises piirivööndi südamikus, Brandenburgi värava ja Potsdami väljaku vahel, avati 2005. aasta mais memoriaal holokaustis mõrvatud juutidele (ametlik nimi *Denkmal für die ermordeten Juden Europas*) 19000 ruutmeetril laiuva kivilabürinti autor

Joonis 8. Kunagine Lääne- ja Ida-Berliini vaheline piiripunkt *Checkpoint Charlie* on segu turisticõbralikust sotsikitšist, suveniiräridest ja mundris fotostatistidest ning võistlevatest ajaloo mäletamise ja talletamise viisidest. Autori foto.

on USA arhitekt Peter Eisenmann, kes visandas 2711 võrdse põhjapindaalaga, kuid vahelduva kõrgusega ja kergelt kaldus risttahukat. Ebatasasale pinnale püstitatud rahnude vahel saab jalutada, kuid seda pole võimalik teha kõrvuti. Areaali juurde kuulub maa-alune muuseum. Memoriaali on saatnud kriitika selle sisu ja vormi kohta. Saksa mustlaskogukond on tauninud mälestusmärgi vaid juutidele pühendamist, ette on heidetud suurt eelarvet ja holokausti tõeliste sündmuspaikade (nt Sachsenhauseni koonduslaager Berliini külje all Oranienburgis või juutide küüditamist markeeriv rööpapaar Grunewald linnaosa raudteejaamas) varjutamist. Berliini linnavõimud kartsid esmalt areaali pärssivat mõju linnasüdame arengule, kuid parlamendi kolimine 1999. aastal Bonnist Berliini viis piirkonna keskvalitsuse haldusalasse.. Mälestusmärki külastas esimesel aastal üle 3,5 miljoni inimese ja sellest on saanud populaarne ajaveetmiskoht Berliini noorte seas, mis on lahjendanud memoriaali esialgset tähendust leina- ja mälestuspaigana. (Sussenbach 2005).

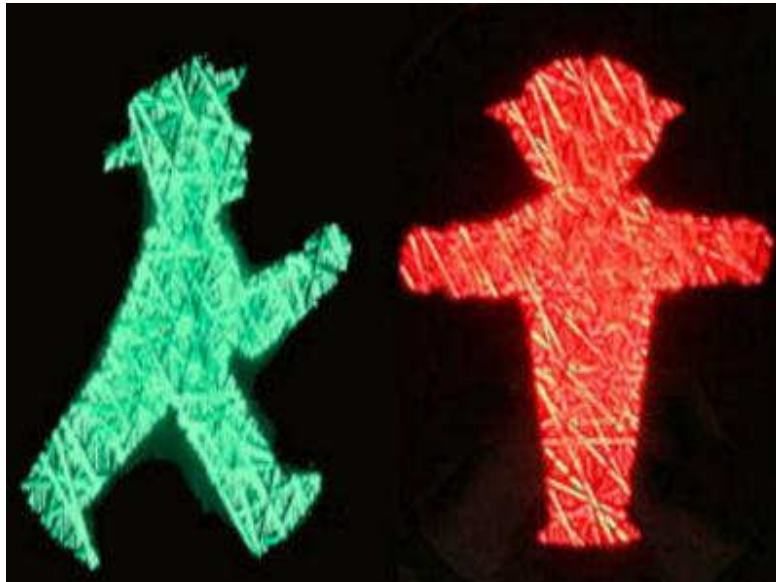
Vastupidine praktika on aga osaks saanud DDR-i pärandile. Berliini idaosa “võsastus ja muutus *terra incognita*ks, mille sotsialistlikku ajastu ehitisi tuleb uuesti avastada” (Holper, Käther 2003:3). Läänesakslane Anne Holper ja idasakslane Matthias Käther märgivad 13 aastat pärast riigi taasühinemist ilmunud raamatu eessõnas, et tegemist on esimese DDRi-aegseid hooneid ja mälestusmärke tutvustava Berliini-reisijuhiga:

“Need hooned ja mälestusmärgid pole pelgalt esteetilisest ja arhitektuuriliselt vaatenurgast vaadeldavad, need põhjustavad samuti küsimusi Saksa lähiajaloo kohta (...) mõnda vihatakse selle mineviku pärast, teisi on vahepeal (n)ostalgiliselt ülendatud. Tahtsime ise sellest uuel moel aru saada.” (sammas).

Autorid annavad ülevaate sotsriigi ja külma sõja tüüpehitistest, käsitlemist leiavad Berliini müür [(“tuntuim DDR-i ehitisi” (sammas, 40)], paraadtänav *Karl-Marx-Allee*, magalarajoonid ning isegi linna lääneossa jääv Nõukogude ausammas ja retrohõngulist “idatoodangut” müüvad poed, kuid välja jäävad need Ida-Berliini kandidid, mis ei vasta stampettekujutusele sotsriigi avaliku ruumi praktikatest (nt väikelinlik Köpenick, aga ka

DDR-i ponnistused taastada turismimaigulise kulissina keskaegne *Nikolaiviertel* või Prenzlauer Bergi juugendmiljö. Holperi ja Kätheri reisi juht ilmus ajal, kui kogu Saksamaa, seal hulgas idasakslased ise olid (taas)avastamas DDR-i, mis tundus järsku erinev ja kaugel, aga samas ka uue ja põnevana. Nõndanimetatud ostalgia-laine (*Ostalgiewelle*) jõudis oma haripunkti uue aastatuhande alguses, kui jõudis päralt tõdemus, et sakslaste jagatus kahe riigi vahel oli siiski jätnud oma jälje ning kokkukasvamine võtab oodatust kauem aega. Ehkki taasühinemine oli kõrvaldanud sotsi riigi (võimu)struktuurid ja muutnud idasakslaste elulaadi, säilis vaimne ja isegi materiaalne pärand ehitistes ja tänavatel, filmides ja raamatutes, aga eelkõige isiklikes mälestustes. Sai selgeks, et DDR polnud vaid poliitiliselt unustatu ja tõrjutu, vaid ka igapäevasem. Avalikus ruumis leidsid taas kasutust retroobjektid, nagu meenetööstuse löökfiguur *Ampelmännchen* ehk tulefoorimehike (vt joonis 9). DDR ja selle mälestustest on saanud eksponaadid, nagu näitab 2006. aastal paari idasaksa ärimehe ja kollektsionääri eestvõttel tähendusrikkal Karl Liebkechti tänaval avatud muuseum (Czepczyński 2008: 145).

Üheks konfliktseimaks paigaks kujunes *Schlossplatz* (Lossiväljak) ehk vahepealse nimega Marx-Engels Platz. Südalinnas asuva väljaku ääres kõrgus kuni 1950. aastani

Joonis 9. Ampelmännchen ehk Ida-Saksa isikustatud foormehike sai ostalgia-laine sümboliks. Pärast taasühinemist hakati neid Lääne-Saksa standardmehikeste vastu välja vahetama, kuid ägeda protesti tõttu lubati neid lõpuks ametlikult kasutada. Allikas: <http://static.twoday.net/frotzel/images/ampelmaennchen.jpg>

Teises maailmasõjas pigem mõõdukalt kannatada saanud keisriloss, mille aga DDR-i võimud otsustasid õhkida, et veerand sajandit hiljem täita tekkinud tühimik moodsa esindushoone, Tallinna linnahalli laadse Vabariigi paleega. Paiga mitmekihilisest minevikust olid riigijuhid muidugi teadlikud, mistõttu rõhutati eeskätt uusehitise seotust sotsialistliku võitlusega ja tulevase rahvalikkusega. Nõnda ütles kompartei peasekretär Erich Honecker 18. novembril 1974 sarikapeol peetud kõnes:

“Vabariigi palee on rahvamaja, kihava poliitilise ning vaimse ja kultuurse elu toimumiskoht. Maja seisab ajaloolisel pinnal. Siin kuulutas Karl Liebknecht novembris 1918 välja sotsialistlikku vabariigi. Siin võitlesid Rahvamereväe diviisi madrused reaktsiooni vastu. Siin andsid Berliini töölised märku oma ustavusest noore nõukogude võimu vastu. Siin kõneles Ernst Thälmann Berliini proletariaadile, siin apelleeris ta laia antifašistliku tegevuse loomisele.” (Graffunder ja Beerbaum 1977:7).

Rahvalähedusele pretendeeris ka 1976. aasta 23. aprillil avatud hoone vorm. DDR-i linnaplaneerijate arusaamad olid 1950. aastate lõpus ümber kujunenud: stalinistlike püstloodis poliitkolosside asemel pidid kerkima madalad ehitised, et rõhutada riigi ja rahva seotust. Seda mõttemaailma esindas ka 180 meetri pikkune ja 86 meetri laiune Vabariigi palee. Toonases DDR-i pildiraamatus on vaid paar fotot hoones koha leidnud parlamendi (*Volkskammer*) inimtühjast istungitesaalist ja ühe foto peasaalis peetud parteikongressist (Graffunder ja Beerbaum 1977). See-eest on antud põhjalik ülevaade hoone sisekujundusest (moodne kunst, arvukad eri värvi valgustid, klaasfassaadid) ning olme- ja teenindusasutustest (restoranid, baarid, infopunktid, samuti Ida-Berliini ainus keeglisaal). Üldplaanis on Vabariigi paleed pildistatud eranditult vaatega itta teletorni suunas, samas kui kordagi ei taba fotosilm sealsamas asuvaid keiserlikke esindushooneid. Vabariigi palee lähedust rahvaga toonitavad ka 1986. aastal ilmunud kolmkeelse (saksa, vene, inglise) taskuraamatu autorid. Tegemist on “Saksa esimese tööliste ja talupoegade riigi poliitika sümboliga, kus rahvas on nii ehitaja kui ka omanik” ning valitseb “töölisklassi hingus” (*Palast der Republik – Haus des Volkes* 1986). Raamat viitab hoone külalislahkusele teiste Ida-Saksa piirkondade vastu (“kõlavad saksi, vogtlandi, tüüringi

dialekt”) ja rahvusvahelisele mõõtmele (nii olevat seal käinud riigimehed Gromõko, Castro ja Haile Mariam Mengisu, aga ka USA laulja Harry Belafonte ja DDR-i oma kuulsus esikosmonaut Sigmund Jahn). Eraldi mainimist väärivad roki- ja džässikontserdid, tantsuõhtud ja 1980. aasta suveolümpia otseülekannete ühisvaatamised. Vabariigi palee profaansust rõhutas ka asjaolu, et selle ees laiunud *Marx-Engelsi-Platz*, mis pidi esiti saama linna esindusväljakuks, muutus tegelikult pärast hoone valmimist osaliselt parklaks (Vale 1992:26) ning riikliku tähtsusega paraadid korraldati hoopis *Karl-Marx-Alleel*.

Joonis 10. DDR-i pärand. Esiplaanil Marx-Engels-Forum, taamal Vabariigi palee klaasfassaad. Viimane on nüüdseks lammutatud ja selle asemel on plaanitud taastada osa keisrilossist põimituna kaasaegse kunsti- ja teaduskeskusega (Humboldt-Forum). Autori foto.

Pärast taasühinemist jäi Vabariigi palee saatus vinduma pea kaheks kümnendiks ja sellest kujunes uue linnaruumi peamine vaidlusobjekt. Juba 1990. aasta septembris ehk veel enne taasühinemist hoone suleti, põhjendades seda tuletõkkena kasutust leidnud

asbestiga. Mürgine ehitusmaterjal kõrvaldati, kuid linna südames, Unter den Linden idapoolses alguses ja toomkiriku vastas seisnud ehitus jäi karkassina aastateks lammutamist ootama. Lõpliku surmaotsuse pidi 2003. aastal langetama koguni Saksa parlament, kuid veel aastateks jätkas vastasleer proteste ja püüdis lammutamist ära hoida. Vabariigi palee sõrestikuni kahandatud sisemuses korraldati viimastel aastatel teatrilavastusi ja kunstinäitusi, hoone markantne peegelfassaad oli veel 2005. aasta parlamendivalimistel Ida-Saksa kompartei jätkuerakonna peopaiga kulissiks (vt joonis 10). Tänapäevaks on lammutajad viinud minema 78000 tonni ehitusmaterjale ja ala on kaetud muruga, kuhu lähiaastail kerkib *Humboldt-Forum*, tänapäevane kultuuri-, kunsti- ja teaduskeskus, mille välisilmes hakkavad tooni andma keisrilossi kolm taastatud fassaadi.

Vabariigi paleega võrreldes märksa kiiremini otsustati näiteks lähedal asunud Ida-Saksa välisministeeriumi saatus. See moodne kõrghoone valmis 1960-ndate teisel poolel kohas, kus asus maailmasõjas kannatada saanud Schinkeli ehitusakadeemia (*Bauakademie*), mis omakorda pidi uues paigas originaaldetaile kaasates rekonstrueeritama. Ministeeriumi viimane tähetund saabus 1990. aastal, kui Nõukogude Liidu, Prantsuse, Suurbritannia, USA ja kahe Saksa riigijuhid pidasid seal nõndanimetatud 2+4 taasühinemiskõnelusi. Seejärel oli hoone neljaks ja pooleks aastaks toona veel Bonnisis tegutsenud välisministeeriumi käsutuses. 1995. aastal otsustasid föderaalvalitsus ja Berliini senat välisministeeriumi “brutaalse, koleda ja olemasoluõigusetu” maja maha lammutada (Tscheschner 1997). Kolm kuud hiljem jättis hoonega hüvasti 12000 inimest. Saksa ajaloomuuseumi varasalve rändasid ministeeriumi rahvusvahelised meened ja peasissekäigu rahutuvidega uksenupud.⁴ Dorothea Tscheschneri arvates on tõtakas nii-öelda äraviskamine (“*Entsorgung*”) vaigistanud võimalikud hilisemad, seal hulgas kunstiajaloolised debatil. Vabanenud ruum tekitab rohkem küsimusi, kui seda vana ministeeriumihoone oleks eales suutnud. Kahe Saksa riigi mälestuse kustutamine suurendas vaid vana Preisi pealinna poolikuid kontseptsioone (samas:89). Schinkeli ehitusakadeemiat pole välisministeeriumi asupaigas tänini taastatud.

⁴ Teada on lausa anekdootlikke lahendusi, nii sattus näiteks DDR-i esileedi Margot Honeckeri kirjutuslaud Berliini haridusameti osakonnajuhataja kabinetti (Lautenschläger 1998).

Valitsusasutuste ja riigiametite kolimine algas pea kümnend pärast 1991. aasta pealinnaotsust ja pole tänaseks veel lõppenud. Omaaegne tuline vaidlus pealinnafunktsiooni üle on suuresti raugenud, vähemalt ei kahelda enam Berliini sobilikkuses pealinnana. Vast isegi kergendusega on Berliin osutunud keskuseks, kus poliitiline linnaruum pole domineeriv. See on tegelikult “külade aglomeratsioon”, mille tugevus seisneb eriilmelistes linnaosades, nooruslikkuses, paljurahvuselisuses – selles 3,5 miljoni elanikuga linnas ei torka valitsuse kohalolu pea üldse silma (Naumann 2005). Samuti luhtusid poliitikute ja äri sektori katsed liita taasühinemise järel moodustatud, ajaloolise traditsioonita Berliini liidumaa (*Land Berlin*) seda ümbritseva Brandenburgiga – 1996. aasta rahvahääletusel hääletas enamik berliinlasi ühendamise poolt (seejuures oli Ida-Berliinis ettepaneku vastaseid rohkem kui pooldajaid), kuid brandenburglased olid sellele vastu. Debatid selle ümber pole vaibunud (FAZ, 15. veebruar 2002). Berliini võrdlemisi tagasihoidliku positsioonile on aidanud kaasa ka Saksamaa polütsentriline linnamudel: rahanduses annab tooni Frankfurt, kõrgemad kohtuorganid tegutsevad Karlsruhes ja Leipzgis, isegi kuus ministeeriumit ja osa valitsusasutusi tegutseb endiselt edasi Bonnist. Viimati mainitud asjaolu tõttu kostab tänini üleskutsetel tuua pealinna üle ka need enam kui 5000 riigiametnikku, kel tuleb iga kuu 500 kilomeetrit Bonnist Berliini edasi-tagasi pendeldada (Kazim 2006, Zweigler 2009). Berliini madal profiil avaldub ka majandusliku ja linnadevahelise konkurentsi vaatevinklist (vt Grimm 1994, Beaverstock *et al.* 1999, Tagesspiegel 9. oktoober 2009) Samas on Berliin riigi olulisim meedia- ja kultuurikeskus. Kolme ooperi, üheksa sümfooniaorkestri, 880 koori, 140 teatri ning 350 galerii ja arvukate muuseumidega pole Berliin mitte ainult Saksamaa esinumber, vaid on ka Euroopa mastaabis eeskätt muusika- ja teatri poolest ainulaadne linn (Grésillon 1999:285). Prantsuse geograafi Boris Grésilloni (1999:293) arvates peab Berliinist koguni kujunema esmalt kultuuripealinn, et saavutada “tunnustus ja legitiimsus, mida poliitiline ja majanduslik juhtroll ei suudaks tagada”.

Kuid kas Saksamaa on sirgunud nõndanimetatud Bonni vabariigist Berliini vabariigiks? Nimelt oli taasühinemise järgne aeg soodsaks pinnaseks avalikule arutelule, kas murrangulised sündmused päädivad riigisüsteemi ümberkorraldusega. Kõlasid üleskutsed luua midagi uut ja senisest paremat, mille alusmüüriks pidanuks saama pealinna viimine uude kohta. Sellised ootused ei suubunud siiski reaalsesse

võimutegemistesse. Poliitikute hoiak oli selles küsimuses loid, mida näitas soovimatus teha põhiseadusesse ulatuslikke muudatusi. Taasühinemine ei tähendanud tegelikult kahe võrdse osa summat, vaid Lääne-Saksa põhiseadus- ja riigikord laienes Saksa DV aladele ja kodanikele (Hanf 1993, Sontheimer 2001). Ainuüksi seetõttu ei tekkinud puht formaalsest vaatenurgast uut poliitilist struktuuri. Tähtis oli rõhutada Bonnist vormunud võimudemodeli järjepidevust ja püsivust. Taasühinemine tähendas lõpuks olulisi ühiskondlikke ja poliitilise muudatusi vaid Saksamaa idaosas, mida ei muutnud ka pealinna viimine Bonnist Berliini.

KÜSITLUS – BERLIINI PAIKADE TAJUMINE

Magistritöö teises hüpoteesis väitsin, et “pealinnas ladestub eelnenud riigikordade pärand, mille tajumist mõjutab inimese päritolu”. Teooriaosas argumenteerisin, et pealinn on oma keskse positsiooni tõttu muutustele eriti tundlik, mistõttu teeb sealne avalik ruum läbi pideva, aga eriti režiimivahetuse korral hoogustuva ümberhindamise ja -kujundamise. Pealinnas ohtralt väljendatud võimu- ja ajastusümbolid kogunevad kihtidena üksteise peale – minevik jääb küll uue varju, kuid ei kao päriselt kuhugi. Berliin on võrdlemisi noor pealinn, kuid alates 1871. aastast, mil ta esimest korda Preisi kotka all ühendatud Saksamaa etteotsa kerkis, on seal juba neli korda jõudnud riigikord vahetuda. Poliitilise režiimi sage vahetus on jätnud linnaruumi selge jälje, eeskätt südalinna on koondunud ja läbi põimunud keiserlik-preisi, Weimari vabariigi, natside ja Ida-Saksa sotsialistlik ning tänapäevane, universaalne võimusteetika. Et vastata uurimisküsimustele, kuidas tajutakse riigi ja pealinna sümbioosi ühe osapoole, kesk võimu sageda vahetumise järgi Berliinis ja kas seda mõjutab ida-/läänesaksa ja berliini/mitteberliini päritolu, korraldasin 2005. aasta novembris Berliini Vaba Ülikooli (*Freie Universität Berlin*) geograafiainstituudis küsitluse. Tulemused aitavad piiritleda minevikupärandi kihistumist Berliinis ja nende tajumist mõjutavaid tegureid.

Metoodika

Uuringu viisin ellu kirjaliku ankeetküsitlusena (vt lisa 2). Osalejad said ankeetvormid kätte korraga, neile polnud seatud ajapiirangut ja neil oli lubatud omavahel konsulteerida. Sissejuhatavate küsimuste osas tuli märkida enda vanus, sugu, päritolu (valida sai ida-/läänesakslane, lääne-/idaberliinlane vahel), Berliiniga samastumine (skaalal “nõrk”, “pigem nõrk”, “pigem tugev”, “tugev”, edaspidi samastumine) ja Berliini staatuse

määratlemine (kas Berliini peetakse pigem linnaks, liidumaaks või liidupealinnaks, edasipidi staatusmääratlus). Kahe viimati nimetatud muutuja eesmärk on testida, kas ka suhtumine Berliini mängib paikade tajumisel mingit rolli.

Reastasin ankeedi rastertabelina vormistatud põhiosas juhuslikus järjekorras 41 Berliini objekti – hooned, mälestusmärgid, linnaosa ja tänavad (objektide kaart lisa nr 4, lühikirjeldused lisa nr 5). Palusin määratleda nende objektide seost kümne ette antud märksõnaga: “Berliin”, “liidupealinn”, “Preisimaa/keisririik”, “Weimari vabariik”, “Kolmas Riik”, “SDV/Ida-Saksamaa”, “SLV/Lääne-Saksamaa”, “Saksamaa”, “Euroopa” ja “maailmalinn/metropol”. Märksõnad sugereerisid ühest küljest geograafilisi mastaape – kohalik (“Berliin”), piirkondlik (“SDV/Ida-Saksamaa”, “SLV/Lääne-Saksamaa”), riiklik (“liidupealinn”, “Saksamaa”) kui riigiülene/globaalne (“Euroopa”, “maailmalinn/metropol”) –, teisest küljest Berliini ja Saksamaa viimase 140 aasta ajalooetappe (“Preisimaa/keisririik”, “Weimari vabariik”, “Kolmas Riik”, “Ida-Saksamaa”, “Lääne-Saksamaa”, “Saksamaa”). Esimesed terminid aitavad mõista seda, mis on Berliinis pealinlikku ja riiklikku, teised aga eri võimuperioodide kihistumist. Samuti oli ülesandeks anda igale paigale positiivne või negatiivne hinnang (vastavalt märkida “+” või “-“). Kui vastaja objekti ei teadnud, tuli jätta kogu rida (st nii märksõnade kui ka positiivsus-/negatiivsusühinnangu lahtrid) tühjaks.

Ehkki sõelale jäänud objektid moodustavad vaid murdosa Berliini ajaloolis-poliitilise laenguga paikadest – välja jäid näiteks olümpiastaadion, Muuseumisaar, *Gendarmenmarkt* või *Nikolaiviertel* –, oli minu eesmärk koostada võimalikult mitmekesine valik, kaasates hooneid ja mälestusmärke nii eri ajastatutest kui ka linna ida- ja lääneosast. Suurem osa väljavalitud objektidest asub või asus südalinnas pärast taasühinemist moodustatud Berlin-Mitte linnajaos umbes 4,5x2 kilomeetri suurusel, võidusamba ja Alexanderplatz'i vahelisel alal. Valikusse kuulus paiku nii Lääne- (16) kui ka Ida-Berliinist (17), kaheksa objekti olid külma sõja ajal jagatud või paiknesid piirivööndis. Objektidest parema ülevaate saamiseks rühmitan nad nende hiliseima põhifunktsiooni põhjal kuueks:

- **võimuehitised (7):** Reichstag (riigipäevahoone), Rotes Rathaus (Punane raekoda), Schloss Bellevue (Bellevue loss), Kanzleramt (Liidukantsleri

- ametihoone), Berliner Stadtschloss (Berliini loss), Palast der Republik (Vabariigi palee), Berliner Mauer (Berliini müür);
- **haridus-, sakraal- ja kultuuriehitised (6):** Freie Universität (Vaba Ülikool), Humboldt-Universität, Deutsche Oper (Saksa Ooper), Kulturforum, Berliner Dom (Berliini toomkirik), “Tränenpalast” (“Pisarate palee”);
 - **mälestuspaigad (12):** Jüdisches Mahnmahl (juudi memoriaal), Gedenkstätte Berliner Mauer (Berliini müüri mälestuskompleks), Sowjetisches Ehrenmal Tiergarten (Nõukogude mälestusmärk Tiergartenis), Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche (Keiser Wilhelmi mälestuskirik), Topografie des Terrors (Terrori topograafia), Marx-Engels-Forum, East Side Gallery, Siegessäule (Võidusammas), Lenindenkmal am Leninplatz (Lenini väljaku Lenini monument), Ernst-Thälmann-Denkmal (Ernst Thälmanni monument), Checkpoint Charlie, Brandenburger Tor (Brandenburgi värav);
 - **tehnilised rajatised (3):** Fernsehturm (teletorn), Lehrter Bahnhof/ Hauptbahnhof (pearaudteejaam), Glienicker Brücke (Glienicke sild);
 - **väljakud ja -tänavad (10):** Potsdamer Platz (Potsdami väljak), Straße des 17. Juni, Friedrichsstraße, Unter den Linden, Bernauer Straße, Alexanderplatz, Sonnenallee, Wilhelm-Straße, Karl-Marx-Straße/Neukölln, Kurfürstendamm;
 - **linnaosad ja -jaod (3):** Kreuzberg, Prenzlauer Berg, Berlin-Mitte.

Kihilisuse tugevust märgib vastava objekti ja märksõna seostamise esinemissagedus. Andmete võrreldavuse huvides teisendasin esinemissageduse protsentarvuks vastavat objekti teadnud ja sellele hinnangu andnud respondentidest. Näiteks seostas 55 vastajat *East Side Gallery*’d “Ida-Saksamaaga”, paiga idasaksalikkuse protsentarv (66%) on võetud kõigist seda hinnanud vastajaist (89), mitte aga kogu valimist (122). Protsendid on ümardatud täisarvuks, sest küsitluses osalenute hulka arvestades pole murdarvude kasutamine õigustatud.

Teisiti lähenesin küsimusele, kas päritolu võiks koha tajumist mõjutada. Sõltumatute muutujatena võtsin vaatluse alla soo, päritolu, Berliiniga samastumise ja staatusemääratluse, sõltuvate muutujatena aga 41 objekti positiivsuse/negatiivsushinnangud. Statistilise seose olemasolu hindasin Craméri seosekordaja V abil. Kordaja väärtused ulatuvad puuduva vastavuse 0-st kuni väga tugeva vastavuse 1-

lähedaste arvudeni. Mida suurem on kordaja, seda kindlamat saame väita, et eksisteerib statistiline seos kahe tunnuse (nt lääneberliinlased annavad kohale X pigem positiivseid hinnanguid) vahel. Sotsiaalteadustes on need arvud võrdlemisi madalad ja praktiline on tugeva, mõõduka või nõrga seose hindamiseks võrrelda väärtusi ühe andmestiku või ülesande piires. Statistilise seose hindamisel annab pidepunkte olulisuse nivoo ehk võimalus teha kindlaks väite eksimisvõimalus, nt tavaliselt kasutatava 0,05 korral on see 5%, 0,01 korral 1% jne (vt ka Tooding 2007:140-144 ja 202-212).

Ankeetide sisestamiseks ja statistiliseks andmetöötluseks kasutasin arvutiprogrammi SPSS. Tulemuste kartograafilisel esitamisel olen aluskaardina kasutanud Google Earth'i virtuaalset maailmakaarti ja kujundusprogrammi Corel Photo-Paint Essentials 3.

Valim

Uuringus osales kokku 122 geograafiaüliõpilast vanuses 19-27, neist 45 naised ja 76 mehed (üks vastaja jättis soo märkimata). Vastajad defineerisid oma päritolu nelja ette antud piirkonna põhjal ise ning neil ei tulnud täpsustada, mitmenda põlve sakslased nad on. Võrdlemisi ühtlaselt olid esindatud nii berliinlased ja mitteberliinlased kui ka lääne- ja idasakslased; kolm vastajat olid välismaalt, kolm jätsid oma päritolu märkimata (tabel 7).

	Idasakslane	Läänesakslane	Kokku
Berliinlane	24	39	63
Mitteberliinlane	30	23	53
Kokku	54	62	116

Tabel 7. Sakslastest vastajate päritolu jaotus üsna võrdselt nelja rühma.

Berliiniga samastus tugevalt 28 (24%), pigem tugevalt 49 (42%), pigem nõrgalt 31 (26%) ja nõrgalt 9 (8%) respondenti. Selgus, et mehed ja naised jaotusid selles küsimuses pea ühte moodi, küll aga mängis rolli vastaja päritolu (vt tabel 8). Berliinlaste seos oma kodulinnaga on oodatult tugevam kui mitteberliinlastel (“tugevaid” ja “pigem tugevaid”

kokku vastavalt 88% ja 40%). Mitteberliinlastest ida- ja läänesakslaste jaotus on sarnane, ida- ja lääneberliinlaste puhul ilmneb erinevus “tugevate” rühmas (vastavalt 26% ja 51%).

	Berliinlased		Mitteberliinlased		Sugu		Kokku
	Lääs	Ida	Lääs	Ida	Mehed	Naised	
Tugev	51% (19)	26% (6)	4% (1)	7% (2)	23% (17)	25% (11)	24% (28)
Pigem tugev	41% (15)	57% (13)	35% (8)	34% (10)	42% (31)	41% (18)	42% (49)
Pigem nõrk	8% (3)	13% (3)	48% (11)	41% (12)	26% (19)	27% (12)	26% (31)
Nõrk	0% (0)	4% (1)	13% (3)	17% (5)	8% (6)	7% (3)	8% (9)
Kokku	100% (37)	100% (23)	100% (23)	100% (29)	100% (73)	100% (44)	117

Tabel 8. Berliiniga samastumine (% , sulgudes absoluutarv). Tähelepanu tasub pöörata lääneberliinlaste teistest erinevale suhtumisele oma kodulinna.

Berliini staatust määratledes pidas seda pigem linnaks 62 (55%) ja pigem pealinnaks 49 (45%) vastajat, liidumaad eelistas vaid kaks idaberliinlannat. Taaskord ei mõjutanud eelistust sugu, kuid see-eest päritolu (vt tabel 9). Esiti ilmnes selge vahe selles, et pigem linnaks peavad Berliini kaks kolmandikku mitteberliinlastest (67%), kuid veidi vähem kui pooled berliinlased (48%). Ainsana kalduvad Berliini pigem pealinnaks pidama lääneberliinlased (34% linn, 66% liidupealinn).

	Berliinlased		Mitteberliinlased		Sugu		Kokku
	Lääs	Ida	Lääs	Ida	Mehed	Naised	
Linn	34% (12)	65% (15)	73% (16)	61% (17)	55% (39)	55% (23)	55% (62)
Liidumaa	0% (0)	9% (2)	0% (0)	0% (0)	0% (0)	5% (2)	2% (2)
Pealinn	66% (23)	26% (6)	27% (6)	39% (11)	45% (32)	40% (17)	43% (49)
Kokku	100% (35)	100% (23)	100% (22)	100% (28)	100% (71)	100% (42)	113

Tabel 9. Kas Berliini peetakse pigem linnaks, liidumaaks või pealinnaks (% , sulgudes absoluutarv)? Ainsana eristuvad teistest lääneberliinlased.

Seega eristuvad teistest lääneberliinlased, kes samastuvad Berliiniga tugevamini ja peavad seda pigem pealinnaks. See võib viidata Berliini pealinnarolli vähesele teadvustamisele mujal Saksamaal. Nii ilmnes näiteks samastumisnäitaja ja

staatusemääratluse ristamisel, et mida tugevamalt Berliiniga samastutakse, seda enam peetakse seda pealinnaks (vt tabel 10).

	Tugev	Pigem tugev	Pigem nõrk	Nõrk	Kokku
Linn	37% (10)	60% (29)	55% (16)	75% (6)	54% (61)
Liidumaa	0% (0)	2% (1)	3% (1)	0% (0)	2% (2)
Pealinn	63% (17)	38% (18)	41% (12)	25% (2)	44% (49)
Kokku	100% (27)	100% (48)	100% (29)	100% (8)	100% (112)

Tabel 10. Berliiniga samastumise ja staatusemääratluse risttabel (% , sulgudes absoluutarv). Ilmneb, et mida tugevamalt samastutakse, seda enam peetakse Berliini pealinnaks.

Berliini objektide tajumine

Kui hoone, monument või tänav oli vastajale tundmatu või puudus tal oma arvamus, siis tuli vastav ankeedirida tühjaks jätta (vt kõigi andmete koondtabel lisa 3). Selgus, et 19 valitud paika olid väga tuntud, neid teadis üle 95 protsendi, 34 paika teadsid vähemalt pooled. Ülejäänud seitsme paiga seas oli neli mälestuspaika (*Topographie des Terrors*, Lenini ja Thälmanni monument, *Marx-Engels-Forum*) ja kolm kunagi suurt sümboolsust omanud kohta (natsiaegne valitsustänav *Wilhelmstraße* ning külma sõja ajalooa seotud *Bernauer Straße* ja Glienicke sild).

Kõige sagedamini (3091 korda ehk kõigist märgitud seostest kolmandik) esines märksõna “Berliin” (vt tabel 11). Üle keskmise kogus seoseid (1364) veel vaid “Ida-Saksamaa”. Arvestades, et objekte oli Lääne- ja Ida-Berliinist võrdselt, siis näitab idasaksalikkuse üle 60 protsendi kõrgem sagedus võrreldes “Lääne-Saksamaa” (838) ja “Saksamaaga” (817) selle tugevat ladestumist. Kõigi märksõnade alumise kvartiili keskmine oli 10%, mediaan 18% ja ülemise kvartiili keskmine 30%. See näitab, et märksõnade seos valdava osaga objektidest oli pigem nõrk ja need olid tugevalt esindatud vaid mõnes paigus, nt ülemine kvartiil oli üle 35% vaid “Berliini” ja “Ida-Saksamaa” puhul. Seda kinnitab ka asjaolu, et ehkki iga paik võis saada kuni kümme seost, oli tegelik keskmine näitaja vaid 2,22, milleks oli enamasti “Berliin” ja mõni muu märksõna.

Keskmiselt üle kolme seosega paiku oli neli (Brandenburgi värav 4,27; Berliini müür 3,73; *Checkpoint Charlie* 3,02; riigipäevahoone 3,01).

	Berliin	Liidupealinn	Preisimaa/ Keisririik	Weimari vabariik	Kolmas Riik	SDV/ Ida-Saksa	SLV/ Lääne-Saksa	Saksamaa	Euroopa	Maailmalinn/ metropol	Keskmine
N	3091	907	375	185	413	1364	838	817	546	716	925
Keskmine, %	75	20	9	4	10	34	20	21	13	16	22
Miinum, %	37	2	0	0	0	1	0	1	0	0	4
Maksimum, %	93	83	57	25	70	92	65	58	39	50	67
Al. kvartiil, %	67	6	0	0	1	4	3	8	4	3	10
Mediaan, %	79	14	1	2	3	30	12	17	11	13	18
Ül. kvartiil, %	84	25	9	5	8	59	35	32	18	24	30

Tabel 11. Kümne märksõna esinemissageduste põhiparameetrid.

Kõige berliinilikumaks peeti kaht linnaosa, Prenzlauer Bergi (93%) ja Kreuzbergi (92%). Üle keskmise ehk vähemalt 75-protsendine seos oli koguni 27 paigal, mistõttu on huvipakkuvad hoopis kõige vähem berliinilikumad kohad. Alla 50 protsendi jäi kolm eri aegadel rajatud, kuid kõik Teist maailmasõda ja Hitleri-režiimi tagajärgi meenutavat mälestuspaika: Nõukogude mälestusmärk Tiergartenis (37%), juudi memoriaal (39%) ja Terrori topograafia (43%).

“Berliin” oli enim märgitud seos 41-st objektist 30-l. Seitsmel korral oli kõige enam esindatud seos “Ida-Saksamaa”, neist objektidest oli seotud kolm Berliini külma sõja aegse jagatusega: Berliini müür, Berliini müüri mälestuskompleks, Sonnenallee, lisaks veel Vabariigi palee ning kolm mälestuspaika (Lenini monument, Marx-Engels-Forum ja Nõukogude monument Tiergartenis). Just mälestuspaiku seostati kohaliku tasandiga harvemini, nii andis ka juudi memoriaali ja Terrori topograafia tulemustes tooni märksõna “Kolmas Riik”.

Ülejäänud kaks objekti, kus “Berliin” polnud enim märgitud seos, olid aga pealinlikud: *Bundeskanzleramt* (83%) ja *Reichstag* (77%). Üle 50-protsendi küündis selles kategoorias veel vaid üks koht, Brandenburgi värav (54%), järgnesid presidendi residents Bellevue loss (44%) ja uus pearaudteejaam (43%). Kui arvutada “Berliini” ja “liidupealinna” jagatisena välja nii-öelda pealinlikkuse määr, siis täidesaatva ja

seadusandliku võimu hoonele järgnevad selles arvetuses taas Brandenburgi värav, Bellevue loss ja pearaudteejaam. Ülejäänute puhul oli “liidupealinn” esindatud juba enam kui kaks korda harvemini kui “Berliin” (vt tabel 12).

	Berliin	Pealinn	Määr		Berliin	Pealinn	Määr
Bundeskantleramt	72	96	0,8	Palast der Republik	69	14	4,9
Reichstag	81	94	0,9	K-W-Gedächtniskirche	78	15	5,2
Brandenburger Tor	101	65	1,6	Wilhelmstraße	33	6	5,5
Schloss Bellevue	79	47	1,7	Checkpoint Charlie	89	16	5,6
Lehrter/Hauptbahnhof	88	49	1,8	Friedrichsstraße	97	16	6,1
Unter den Linden	96	42	2,3	Sowj. Ehrenmal Tier.	31	5	6,2
Siegessäule	91	38	2,4	Str. des 17. Juni	96	14	6,9
Deutsche Oper	81	33	2,5	East Side Gallery	66	9	7,3
Jüdisches Mahnmal	44	16	2,8	Potsdamer Platz	109	14	7,8
Berlin-Mitte	101	35	2,9	B. Stadtschloss	63	7	9,0
Topograhie des Terrors	26	8	3,3	Sonnenallee	72	7	10,3
Berliner Mauer	96	28	3,4	Lenindenkmal	28	2	14,0
Freie Universität	103	29	3,6	Tränenpalast	67	4	16,8
Humboldt-Universität	103	29	3,6	Kreuzberg	107	6	17,8
Alexanderplatz	100	28	3,6	Marx-Engels-Forum	21	1	21,0
Berliner Dom	87	23	3,8	K-Marx-Str./ Neukölln	69	3	23,0
Rotes Rathaus	102	26	3,9	Glienicker Brücke	48	2	24,0
Gedänkstätte B. Mauer	70	17	4,1	Prenzlauer Berg	100	4	25,0
Fernsehsehturm	94	22	4,3	Thälmann-Denkmal	33	1	33,0
Kurfürstendamm	102	23	4,4	Bernauer Straße	42	1	42,0
Kulturforum	56	12	4,7				

Tabel 12. Berliin ja *Bundeshauptstadt*. Rasvases kirjas pealinlikkuse määr on Berliini seose ära märkinud vastajate jagatis liidupealinna seose äramärkinutega.

Võrdlemisi harva olid esindatud 19. sajandi ja 20. sajandi esimese poole ajalooetappe tähistavad märksõnad “Preisi/keisririik” (keskmiselt 9% võimalikest seostest), “Weimari vabariik” (4%) ja “Kolmas Riik” (10%). Need ajalademed on Berliinis hääbunud või vaid punktuaalselt esindatud isegi siis, kui arvesse võtta vaid need 18 paika, mis olid juba olemas enne Esimest maailmasõda ja keisririigi lõppu. Nii eristub keiserlikkuse poolest selgelt vaid *Berliner Stadtschloss* (57%), sajandeid Hohenzollerni dünastia võimukeskmeks olnud loss, mille Ida-Saksa võimud 1950. aastal õhkisid. Seega on loss keiserlikum kui tänapäevani eksisteerivad dünastilised võimurajatised (Berliini toomkirik 40%, Brandenburgi värav 35%, Keiser Wilhelmi mälestuskirik 33%, Unter den Linden 31%) või toonased kodanikuühiskonna alged (riigipäevahoone 17%, Humboldti ülikool 14%). Põhjuseks võivad olla keskustelud lossi taastamine üle ja seetõttu lossi kunagise asupaiga keiserlikkuse kinnistamine avalikkuses.

Seevastu “Weimari vabariigil” puudub üldse silmapaistev esindaja, parima tulemuse annab riigipäevahoone (25%), mis oli hapra ja noore parlamentaarse demokraatia pealavaks. Potsdami väljak, 1920-ndatel pulbitsenud liiklussõlm ja meelelahutuspiirkond, on selle seose aga pea täielikult minetanud (7%).

Märksõna “Kolmas Riik” haakus kõige tugevamini kohtadega, mis on loodud viimasel kümnekonnal aastal mineviku mälestamiseks ja rõhutamiseks (Terrori topograafia ja juudi memoriaal 70%). See-eest Hitleri võimu ajal juba eksisteerinud hoonetel on seos nõrgem. Kõrgeim näitaja on riigipäevahoonel (47%) ja Keiser Wilhelmi mälestuskirikul (40%). 1894. aastal valminud riigipäevahoone ja natsirežiimi seostamine on seletatav hoone keskse rolliga natside võimu alg- ja lõppvaatuses (põleng 1933, punalipu heiskamine alistamise märgiks 1945); sakraalehitise puhul võib see olla tingitud sõjapurustuste ja sellega ka natside tõukel alguse saanud kataklüsmi taotluslikus konserveerimises omalaadse mälestusmärgina. Märkimisväärne on veel, et keisri- ja natsiaegne võimukvartal *Wilhelmstraße* on aga sellest pärandist suuresti lahti saanud (vastavalt 10% ja 18%).

Varasematest ajalooetappidest märksa selgemini avaldub Berliini linnaruumis lähiminevikku defineerinud lõhestatus. Märksõna “Ida-Saksamaa” oli kõige sagedamini esindatud Vabariigi paleel (92%), Berliini müüri (83%) ja Berliini müüri mälestuspaigal (80%). Üle 50 protsendi kogus veel 15 kohta. Sellest küllaltki suurest rühmast jäävad aga välja mitu paika, mil oli oma koht DDR-i ajaloos – 1953. aasta rahvarahutuste järgi nime saanud 17. juuni tänav (28%), varasem Ida-Berliini raekoda *Rotes Rathaus*, kus istub nüüd kogu linna raad (samuti 28%), peatänavad Unter den Linden (33%) ja Friedrichsstraße (31%), linnajaod Prenzlauer Berg (41%) ja Berlin-Mitte (30%) või Humboldti ülikool (36%). See viitab mõne paiga taasühinemisjärgsele puhastusele sotminevikust, musternäiteks on Unter den Linden ja Friedrichsstraße oma renoveeritud majade, firmapoodide ja turistivoogudega.

“Lääne-Saksa” avaldub üle 50-protsendiselt kolmes paigas: Berliini müür (65%), külma sõja aegne piiriületuspunkt *Checkpoint Charlie* (64%) ja Lääne-Berliini peamine ostu- ja meelelahutuspromenaad Kurfürstendamm (53%). Kahe esimese puhul on märksõna “Ida-Saksamaa” leidnud siiski tugevama väljenduse, vastavalt 83% ja 73%. See juhib tähelepanu tõigale, et kõik muu otseselt linna poolitanu assotsieerub eranditult

rohkem “Ida-Saksamaa” kui “Lääne-Saksamaaga”: Berliini müüri mälestuspaik (vastavalt 80% ja 42%), Lääne-Berliinis Tiergartenis asuv Nõukogude mälestusmärk (54%/11%), Brandenburgi värav (53%/47%), *Tränenpalast* (49%/17%), Bernau tänav (59%/37%), Sonnenallee (71%/38%), East Side Gallery (66%/33%), Glienicke sild (56%/49%).

Märksõna “Saksamaa” andis ka vaid kolm üle 50-protsendise näitajaga paika: Berliini müür (58%), liidukantsleri ametihoone (56%) ja Brandenburgi värav (51%). Saksamaa tervikuna leidis rohkem äramärkimist kui Ida- või Lääne-Saksa kümnes paigas: võimu kolme haru esindushooned (*Reichstag*, Bellevue loss, *Bundeskanzleramt*), taasühinemisjärgsed suurprojektid (Potsdami väljak ja pearaudteejaam), natside kuritegusid meenutavad memoriaalid (juudi memoriaal, Terrori topograafia), Lääne-Berliini kultuuriasutused (*Deutsche Oper*, *Kulturforum*) ja Preisimaa kolme laienemissõja märgiks püstitatud võidusammas. Sambast sai 1990-ndatel miljoneid tantsu- ja *technomuusikahuvilisi* meelitanud tänavareivi Love Parade ikoon. Preisi militarismi pühamu – toonase kindralite monumendid flankeerivad seda kergelt võssa kasvanuna siiani – puhastunud kuvandist andis tunnistust ka USA presidendiameti poole püüelnud Barack Obama otsus pidada just seal Euroopas palju tähelepanu pälvinud kampaaniakõne. Midagi sellist poleks olnud võimalik paikades, kus saksa rahvusromantism ja preisilikkus tänini hoomatav on (*Deutsches Eck* Koblenzis või Rahvaste lahingu memoriaal Leipzigi külje all).

Joonis 11. Preisimaa kolme laienemissõja märgiks püstitatud võidusammas sai 1990-ndatel osaks miljoneid tantsu- ja *technomuusikahuvilisi* meelitanud tänavpeost.

Allikas: <http://media.photobucket.com/image/love%20parade/loukiki1/loceparadescene.jpg?o=51>

Riigiülest tasandit tähistasid märksõnad “Euroopa” ja “maailmalinn”. Berliinis ei saanud kumbki üle 50-protsendise tulemuse, kuid vahemikku 25-50% mahtus neid juba üksjagu. “Euroopat” seostati kõige enam viisikuga Berliini müür (39%), *Bundeskanzleramt* (35%), juudi mälestusmärk (32%), pearaudteejaam (30%) ja Brandenburgi värav (27%). “Maailmalinn” annab selles vahemikus tulemuseks isegi kümme paika, neist suurima näitajaga olid moodsa Berliini äri- ja meelelahutusüdamikuks ehitatud Potsdami väljak (50%), uhiuus pearaudteejaam (45%), Kurfürstendamm (43%), Brandenburgi värav (36%) ja Friedrichsstraße (34%). Tegemist on kirju seltskonnaga. Esiteks on esindatud hiljuti valminud kaasaegse arhitektuuriga esindusrajatised (Potsdami väljak, pearaudteejaam, aga ka *Bundeskanzleramt*; kahel ülejäänud, hoopis vanemast ajast pärit võimuhoonel on mõlemad näitajad madalad) ja rahvusvaheliste brändikauplustega pikitud ostu- ja meelelahutuspiirkonnad (Potsdami väljak, Kurfürstendamm, Friedrichsstraße), kuid nimetatute seas on ka ajaloolisi rajatisi (Berliini müür, Brandenburgi värav) ja memoriaale (juudi mälestusmärk). Kõik kolm on seletatavad nende märgilise kohaga Euroopa lähiajaloos, kuid vaid Brandenburgi värav on tugev nii “Euroopa” kui “maailmalinna” arvestuses.

Päritolu mõju ruumi tajumisele

Kui eelmine alapeatükk käsitles uuringu tulemusi paiga ja selle kihistuste vaatenurgast, siis nüüd pööran tähelepanu küsimusele, kas paiku tajutakse ühtviisi ja millised tegurid võiksid kohatunnetust mõjutada? Selleks kõrvutasin paikadele antud positiivset ja negatiivset hinnanguid nii peamise sõltumatu muutuja päritoluga kui ka kolme kontrollmuutujaga.

Nagu kihistuse tulemuste puhul, lähevad siingi arvesse vaid tegelikud positiivsuse/negatiivsushinnangud, kaasamata tühjasid või ebamääraselt täidetud lahtreid, mis moodustasid koguarvust veidi enam kui 29 protsenti. Positiivsete hinnangute osakaal ulatus Berliini müüri 26%-st Brandenburgi värava 96%-ni. Näitaja keskmine oli 72% ja mediaan 74%. Valdav enamik paikadest, täpsemalt 41 paigast 33, sai enam positiivseid kui negatiivseid hinnanguid (vt lisa 3). Kolmest peamisest võimuhoonest said parima

hinnangu riigipäevahoone (87%) ja Bellevue loss (86%), neist jääb mõnevõrra maha liidukantsleri ametihoone (70%). Vastuoluline on valitsuskvartali lähedusse kaasaegse pealinna maineehitisena rajatud pearaudteejaam (59%). Taasühinemisjärgsetest mälestuspaikadest sai kõige soovivama vastuvõtu osaliseks eraalgatuslik poliitkunstiprojekt *East Side Gallery* (83%) riiklikult initsieeritud juudi memoriaali ja Berliini müüri mälestusmärgi ees. Nõrgem on see näitaja samuti eraalgatusena sündinud *Checkpoint Charlie*'l (55%) ja riiklikul Terrori topograafial (46%), mis edestavad siiski külma sõja pärandina säilinud Thälmanni (45%), Nõukogude (39%) ja Lenini monumenti (32%).

Lähemat vaatlust väärivad kaks erinevast ajastust pärit, kuid samas paigas asunud keisriloss ja Vabariigi palee. Taasühinemisjärgse pealinna avaliku ruumi ühes peadebatis vastandatud hoonetel oli võrdlemisi madal positiivsete hinnangute osakaal (keisriloss 57%, Vabariigi palee 41%).⁵ Kui aga eristada hinnangutes päritolu, ilmnevad juba uued mustrid (vt tabel 13). Idaberliinlased on nii keisrilossi (69%) kui ka Vabariigi palee (78%) suhtes kõige positiivsemalt meelestatud. Keisrilossi osas on berliinlased positiivsemalt meelestatud kui mitteberliinlased (vastavalt 62% ja 48%), seevastu Vabariigi palee osas on suured käärid hoopis ida- ja läänesakslaste (58% ja 31%), eriti aga ida- ja lääneberliinlaste vahel (78% ja 20%).

a) keisriloss	Idasakslased	Läänesakslased	Kokku
Berliinlased	69% (11)	59% (17)	62% (28)
Mitteberliinlased	46% (6)	50% (7)	48% (13)
Kokku	59% (17)	56% (24)	57% (41)
b) Vabariigi palee	Idasakslased	Läänesakslased	Kokku
Berliinlased	78% (14)	20% (7)	40% (21)
Mitteberliinlased	41% (9)	50% (10)	45% (19)
Kokku	58% (23)	31% (17)	41% (40)

Tabel 13. Keisrilossi (a) ja vabariigi palee (b) positiivsete hinnangute jaotus (% , sulgudes absoluutarv) päritolurühmade kaupa.

⁵ Küsitluse läbiviimise ajal 2005. aasta novembris oli viimase lammutamine juba otsustatud, kuid parlamendi menetluses oli veel mitu vaiet, mille tagasilükkamise järel algasid demonteerimistööd lõpuks 2006. aasta veebruaris.

Idaberliinlaste säärane “positiivsus” tekitab küsimuse, kas see rühm oli ka keskmiselt heasoovlikum. Tõepoolest, numbrid kinnitavad seda. Idaberliinlased andsid positiivse hinnangu keskmiselt 76,5% juhtudel, teistel oli see näitaja umbes viie protsendipunkti võrra madalam (lääneberliinlased 71,5%, mitteberliinlastest idasakslased 71,1% ja läänesakslased 70,4%). Kui vaadata nimekirja neist 13 paigast, kus idaberliinlased olid teistest soodsamalt meelestatud, siis on tegemist kahe erandiga – Nõukogude mälestusmärk ja Kulturforum – Ida-Berliinis asuvate või asunud objektidega. Teistest mõjuritest osutusid positiivsete hinnangute andmisel suuresti sarnaseks sugu (naised 73,2%, mehed 71,3%) ja Berliini tunnetuslik seos (nõrk 73,5%, pigem nõrk 72,4%, pigem tugev 71,6%, tugev 72,0%), kuid tuntava erinevuse tõi sisse hoopis staatusemääratlus (Berliini pigem linnaks pidanud 70%, pigem pealinnaks pidanud 74,5%).

Võime oletada, et idaberliinlased on soodsamalt meelestatud oma linnapoole – nagu ka lääneberliinlased oma linnapoole suhtes. Nii oli 17 Ida-Berliini paigast 11 puhul just idaberliinlased kõige soodsamalt meelestatud (keisriloss, Punane raekoda, Vabariigi palee, Pisarate palee, Marx-Engels-Forum, Alexanderplatz, Berliini toomkirik, Lenini ausammas, Thälmanni ausammas, Berlin-Mitte, Humboldti ülikool). Lääneberliinlased on kriitilisemad oma linnapoole objektide suhtes, andes kõige parema hinnangu 16-st kuuele (riigipäevahoone, Potsdami väljak, Keiser Wilhelmi mälestuskirik, Kurfürstendamm, võidusammas, Kreuzberg), viiele piiripealsele (Sonnenallee, Wilhelmstraße, Berliini müür, Checkpoint Charlie) ja kolmele prominentsele idapoolsele objektile (Brandenburgi värav, Unter den Linden, Friedrichsstraße). Mitteberliinlased suhtuvad seevastu hästi taasühinemisjärgsetesse mälestuspaikadesse (juudi memoriaal, Berliini müüri mälestusareaal, Terrori topograafia, East Side Gallery) ja uutesse esindushoonetesse (liidukantsleri ametihoone, pearaudteejaam).

Vastamaks küsimusele, kas päritolu mõjutab suhtumist objektidesse, ristasin neli sõltumatut muutujat (sugu, päritolu, samastumine, staatusemääratlus) paikade positiivsus-/negatiivsus-hinnangutega ja hindasin statistilise seose olemasolu Craméri seosekordaja V abil. Nelja teguri ja 41 koha ristamine andis 164 võimalikku seost (vt tabel 14).

	Sugu	Päritolu	Tunnetus	Staatusmääratlus
1. Brandenburgi värav	,108 / ,256	,104 / ,771	,170 / ,382	,051 / ,611
2. Potsdami väljak	,054 / ,563	,270 / ,049	,105 / ,753	,310 / ,002
3. Juudi memoriaal	,226 / ,019	,146 / ,535	,140 / ,564	,089 / ,373
4. 17. juuni tänav	,035 / ,737	,173 / ,444	,165 / ,484	,020 / ,854
5. Berliini müüri mälestusareaal	,129 / ,199	,125 / ,683	,257 / ,094	,080 / ,442
6. Berliini linnaloss (keisriloss)	,109 / ,355	,160 / ,607	,119 / ,802	,091 / ,461
7. Teletorn	,128 / ,178	,338 / ,007	,171 / ,377	,036 / ,716
8. Nõukogude monument Tiergartenis	,039 / ,742	,166 / ,595	,237 / ,282	,170 / ,165
9. Friedrichsstraße	,149 / ,128	,140 / ,571	,119 / ,696	,194 / ,056
10. Punane raekoda	,025 / ,811	,165 / ,476	,094 / ,847	,075 / ,481
11. Keiser Wilhelmi mälestuskirik	,103 / ,344	,157 / ,561	,147 / ,626	,194 / ,085
12. Vabariigi palee	,111 / ,271	,422 / ,001	,124 / ,694	,119 / ,260
13. Brandenburgi värav	,044 / ,640	,210 / ,198	,120 / ,674	,121 / ,223
14. Terrori topograafia	,251 / ,058	,266 / ,266	,239 / ,354	,114 / ,396
15. Pizarapalee	,042 / ,719	,241 / ,249	,265 / ,179	,023 / ,847
16. Kreuzberg	,130 / ,188	,184 / ,338	,162 / ,448	,124 / ,210
17. Unter den Linden	,122 / ,208	,177 / ,353	,088 / ,850	,171 / ,091
18. Marx-Engels-Forum	,040 / ,820	,734 / ,001	,357 / ,252	,193 / ,283
19. Bernau tänav	,110 / ,460	,304 / ,245	,088 / ,952	,030 / ,845
20. Pearaudteejaam	,059 / ,550	,150 / ,519	,196 / ,285	,123 / ,232
21. Alexanderplatz	,163 / ,093	,142 / ,550	,166 / ,415	,161 / ,111
22. Berliini toomkirik	,082 / ,435	,162 / ,518	,122 / ,733	,110 / ,320
23. Vaba Ülikool	,092 / ,336	,223 / ,156	,190 / ,284	,025 / ,802
24. Sonnenallee	,047 / ,670	,084 / ,904	,101 / ,843	,023 / ,835
25. Wilhelmstraße	,124 / ,452	,379 / ,169	,268 / ,473	,312 / ,069
26. East Side Gallery	,092 / ,421	,204 / ,365	,156 / ,609	,089 / ,451
27. Võidusammas	,039 / ,694	,277 / ,059	,133 / ,627	,272 / ,008
28. Lenini monument	,113 / ,485	,487 / ,036	,149 / ,845	,013 / ,936
29. Bellevue loss	,109 / ,328	,077 / ,926	,152 / ,608	,095 / ,405
30. Berliini müür	,225 / ,019	,203 / ,232	,403 / ,001	,089 / ,373
31. Bundeskanzleramt	,017 / ,869	,227 / ,180	,059 / ,953	,144 / ,165
32. Prenzlauer Berg	,094 / ,353	,283 / ,053	,124 / ,694	,185 / ,076
33. Thälmanni monument	,021 / ,899	,639 / ,002	,390 / ,131	,203 / ,229
34. Berlin-Mitte	,266 / ,008	,153 / ,512	,244 / ,122	,006 / ,951
35. Karl-Marx-Straße	,091 / ,434	,229 / ,287	,325 / ,055	,160 / ,179
36. Saksa ooper	,213 / ,045	,090 / ,875	,072 / ,931	,089 / ,425
37. Kurfürstendamm	,189 / ,048	,354 / ,004	,296 / ,026	,209 / ,036
38. Checkpoint Charlie	,095 / ,343	,377 / ,003	,280 / ,055	,110 / ,285
39. Humboldti ülikool	,050 / ,601	,240 / ,103	,214 / ,178	,080 / ,419
40. Glienicke sild	,193 / ,181	,094 / ,938	,309 / ,214	,007 / ,965
41. Kulturforum	,204 / ,117	,209 / ,475	,118 / ,848	,082 / ,538

Tabel 14. Nelja teguri ja 41 paiga võimalik statistiline seos. Lahtrites on märgitud Cramér V seosekordaja ja olulise nivoo (*significance level*). Seosed, mille olulise nivoo on madalam kui 0,05, on välja toodud rasvases kirjas, neist omakorda üle 0,3 suuruse seosekordajaga tumendatud lahtrites. Staatusmääratluse puhul on moonutuste tõttu välja lüüganud need kaks vastajat, kes pidasid Berliini pigem liidumaaks.

Selekteerisin 0,05 või madalama olulisuse nivooaga (ehk väiksema kui 5% eksimisvõimalusega) juhtumid. Neid oli kokku 18 ehk vähem kui 11% kõigist

võimalikest seosest. See viitab valitud tegurite võrdlemisi nõrgale üldmõjule, kuid mõnes paigus on statistiline seos tuvastatav. Näiteks Lääne-Berliini kaubandus- ja meelelahutuspromenaadi Kurfürstendammi hinnangutes esines statistiline seos kõigi nelja sõltumatu muutujaga. Seose tugevuse hindamiseks järjestasin 18 madala olulisuse nivooga paika seosekordaja alusel (vt tabel 15).

	Paik	Tegur	C	p
1.	Marx-Engels-Forum	päritolu	,734	,001
2.	Thälmanni monument	päritolu	,639	,002
3.	Lenini monument	päritolu	,487	,036
4.	Vabariigi palee	päritolu	,422	,001
5.	Berliini müür	samastumine	,403	,001
6.	Checkpoint Charlie	päritolu	,377	,003
7.	Kurfürstendamm	päritolu	,354	,004
8.	Teletorn	päritolu	,338	,007
9.	Potsdami väljak	staatusemääratlus	,310	,002
10.	Kurfürstendamm	samastumine	,296	,026
11.	Võidusammas	staatusemääratlus	,272	,008
12.	Potsdami väljak	päritolu	,270	,049
13.	Berlin-Mitte	sugu	,266	,008
14.	Juudi memoriaal	sugu	,226	,019
15.	Berliini müür	sugu	,225	,019
16.	Deutsche Oper	sugu	,213	,045
17.	Kurfürstendamm	staatusemääratlus	,209	,036
18.	Kurfürstendamm	sugu	,189	,048

Tabel 15. Kaheksateist paiga ja teguri statistilist seost, mille olulisuse nivoo on madalam kui 0,05.
Lühendid: C – Craméri seosekordaja; p – olulisuse nivoo.

Selgus, et neli kõige suuremat seosekordaja näitu ja kaheksast suurimast seitse langesid just päritolu kui sõltumatu muutuja arvele. Samuti ilmnas, et selle järjestuse neli esimest puudutavad Ida-Berliini sotsrajatisi, millel märksõna “Ida-Saksamaa” esinemissagedus oli kõrge (Marx-Engels Forum 66%, Thälmanni monument 59%, Lenini monument 76% ja Vabariigi palee 92% – neist esimesel, kolmandal ja neljandal oli seos “Ida-Saksamaaga” kõigist märksõnadest tugevaim).

Kahe tugevaima seosekordajaga paiga, Marx-Engels-Forumi ja Thälmanni monumendi positiivsus-/negatiivsus hinnangute jaotus päritolu alusel näitab oodatult, et statistiline seos tuleneb ida-lääne erinevustest. Siinkohal on aga märkimisväärne, et selge lõhe ei jookse mitte ida- ja läänesakslaste, vaid ainult ida- ja lääneberliinlaste vahel. Marx-Engels-Forumi osas jagunevad mitteberliinlaste hinnangud enam-vähem võrdselt, seejuures on idasakslased isegi läänesakslastest kriitilisemalt meelestatud, samas kui Thälmanni monumendi osas sarnaneb mitteberliinlaste hinnang pigem idaberliinlaste omaga (vt tabel 16).

		Berliinlased		Mitteberliinlased		Kokku
		Lääs	Ida	Lääs	Ida	
Marx-Engels-Forum	Pos.	20 (7)	78 (14)	50 (10)	41 (9)	42 (40)
Craméri V = 0,734	Neg.	80 (28)	22 (4)	50 (10)	59 (13)	58 (55)
	Kokku	100 (35)	100 (18)	100 (20)	100 (22)	100 (95)
Thälmanni monument	Pos.	22 (2)	100 (9)	71 (5)	100 (7)	72 (23)
Craméri V = 0,639	Neg.	78 (7)	0 (0)	29 (2)	0 (0)	28 (9)
	Kokku	100 (9)	100 (9)	100 (7)	100 (7)	100 (32)

Tabel 16. Marx-Engels-Forumi ja Thälmanni monumendi puhul avaldus päritolu ja positiivsus-/negatiivsus hinnangu vahel tugevaim statistiline seos (suhteline sagedus protsentides ja sulgudes absoluutne sagedus).

ARUTELU

Magistritöö esimene hüpotees – kui riigikord või keskvõimu poliitiline orientatsioon vahetub, siis avaldub see pealinnas selle avaliku ruumi ümberhindamise, muutmise ja ümberpaigutamise läbi – leidis teoreetilist kinnitust. Eri käsitlused näitavad selgelt riigi ja pealinna sümbioosi põhjusi ja selle olemuse muutust (Brunn 1994, Taylor 1995, Therborn 2002). Kitsendasin teooriaosas esimese hüpoteesi kontrollimist, võttes lähema vaatluse alla pealinna ümberpaigutamise juhtumid viimase kolme sajandi vältel. Enamik juhtumeid tulenesid sise- või välispoliitilise orientatsiooni muutusest või režiimivahetusest. Hüpoteesi kinnitamisel osutus problemaatiliseks aga see, et viimased kolm sajandit tunnevad sadu riigikorra ja poliitilise orientatsiooni muutusi, mistõttu on kulukad ja riigi senist ruumilist hierarhiat segi paiskavad pealinnavahetused jäänud äärmuslikeks üksikjuhtumiteks. Samuti vajab hüpotees edasi arendamist, sest “riigikorra või keskvõimu poliitilise orientatsiooni muutus” on tegelikult ise laiemate ühiskondlike protsesside, riigikorda ja keskvõimu ennast mõjutavate tegurite tagajärg.

Saksamaa pealinnavaidlus kinnitab riigi ja pealinna sümbioosi mudelit ja väidab, et pealinna ümberpaigutumine tuleneb riigikorra või poliitilise orientatsiooni muutusest. Berliini puhul ei olnud selleks mitte ainult ühe riigi, vaid terve maailmasüsteemi kokkuvarisemine. Debatt uue pealinna üle oli riikliku tähtsusega ja lõplik tulemus langetati kõige kõrgemal tasandil. Küsimus oli kaugel sobiva halduspealinna valikust, siin oli küsimus ka riigiruumis. Argumendid oli suuresti emotsionaalsed, rõhutades pealinna asukoha ajaloolis-sümboolset tähtsust. Nii Berliini kui ka Bonni samastati Saksa ajaloo helgemate ja tumedamate lehekülgedega. Bonni-meelsed toonitasid Lääne-Saksamaa edukat sõjajärgset majandus- ja riigimudelit, samas kui Berliini-meelsete rõhuasetus oli külma sõja aegsel riigifilosoofial, et Saksamaa ja Berliini jagatus on vaid ajutised nähtused ja pealinna tagasiviimine Berliini tähendaks sellest poliitikast kinnipidamist. Samas iseloomustas Berliini habrast stardipositsiooni see, et vaidlus

pealinna üle oli üldse tekkinud. Berliin polnud pealinnana enam enesestmõistetav valik, seades kahtluse alla ka pealinnade jagamise loomulikeks või kunstlikeks. Seda peegeldasid ka arvamusküsitlused, kus vaid napp enamus toetas Berliini; tõsi, Bonni pooldajate hulk oli veelgi väiksem. Berliiniga oli seotud hirm minevikuvaimude ülesäratamise pärast, ka välismaal, kus seda linna võrdsustati Suur-Saksamaa ambitsioonidega.

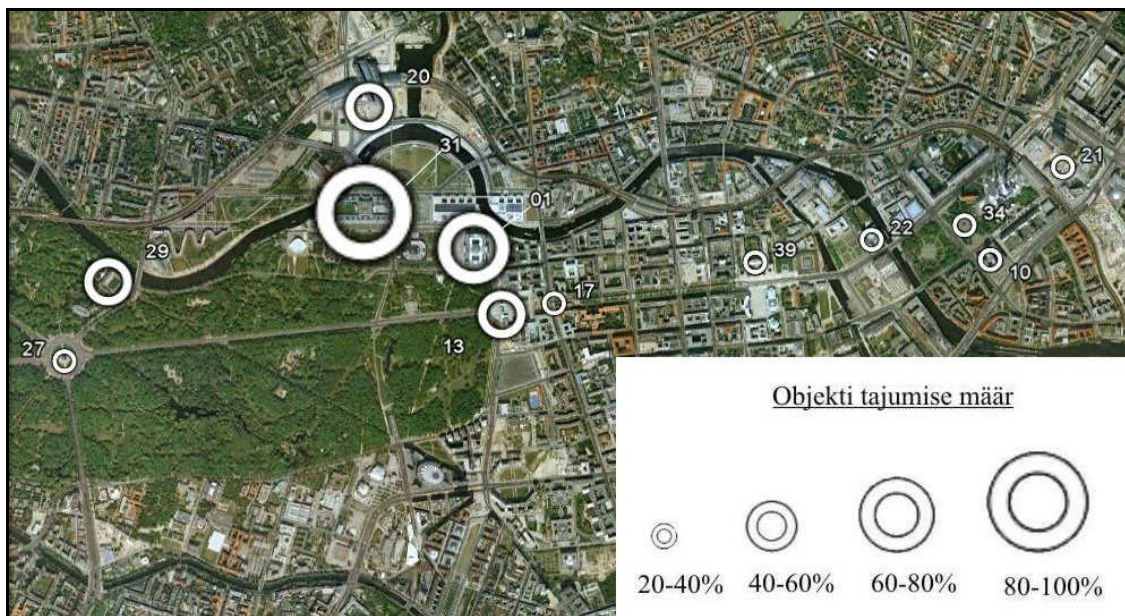
Võimatu on täpselt öelda, miks ühe või teise parlamendiliikme hääl lõpuks Berliini või Bonni kasuks langes, kuid eelistuste selge jagunemine põhja- ja idasakslasteks ning lääne- ja lõunasakslasteks viitab regionaalsetele sümpaatiatele ja antipaatiatele. Põhjusi tasub aga otsida ka pragmaatilistest kaalutlustest tuua pealinn oma valimisringkonnale võimalikult lähedale. Et hääled lõpuks sedavõrd tasavägiselt jagunesid, kinnitas veel üks kord Berliini vaieldavat positsiooni föderaalne Saksamaa eesotsas, mida toonitasid ka hilisemad kompromissid ja järeleandmised Bonnile ning nurjunud katsed ühineda Brandenburgi liidumaaga.

Berliini valiku tugev sümboolsus, sealsed muudatused pärast pealinnastaatuse tagasisaamist ja Saksamaa heitliku ajaloo mõju sellele ajendasid uurima ajalademete kihistumist ja tajumist selles linnas. Selleks korraldatud küsitlus hõlmas vaid kitsast valimit ja on selge, et 20-ndates eluaastates inimeste arusaamad erinevad eakamate omadest. Vanimad uurituist olid müüri langemise ajaks jõudnud varateismelise ikka ja neil puudub sügavam lääne enklaavis või sotsriigis elamise kogemus. See aga ei tähenda, et neid pole mõjutanud ida-lääne binaarsus, mis pole pärast Saksamaa taasühinemist kuhugi kadunud. Ka need noored on saanud osa vanade ja uute liidumaade kõrvutamisest ja vastandamisest, 2000-ndatel esile kerkinud ostalgia-lainest, avalikest debattidest DDR-i pärandi üle ja *ossi-wessi* diskursusest.

Küsitluse põhjal teen neli olulisemat järeldust:

Esiteks, kohaliku (märksõna “Berliin”), riikliku (“liidupealinn”, “Saksamaa”) ja rahvusvahelise (“Euroopa”, “maailmalinn”) tasandi valguses on Berliinis selgelt domineerivaim esimene. Kohaliku tasandi ülekaalu põhjuseks võib olla pealinnastaatuse noorus või vähene loomupärasus, Saksamaa polütsentrilisus ja tugev regionaalne enesemääratlus. Samas on see aga ka märk riikliku tasandi nõrgenemisest, st keskvoim ei püüa või ei suuda enam kehtestada pealinnas riigikeskseid väärtusi. Riikliku ja

rahvusvahelise tasandi võrdluses ilmnemise selgelt maailmalinlikumad paigad, milleks olid eeskätt äri- ja meelelahutuspiirkonnad (Potsdami väljak, Friedrichsstraße, Kurfürstendamm), aga ka multikultuurne Kreuzbergi linnaosa. Need paigad annavad tunnistust pealinna avatusest välismõjudele ja neis on keskvõimu asemel peamõjutajaks rahvusvaheline kapital, turism ja migratsioon. Riigi ja pealinna sümbioos, vähemalt selle senises vormis, neis paigus ei toimi, need on näited nii-öelda riikliku vaateakna ahenemisest. On tähelepanuväärne, et vaid kaht valitsusasutust, liidukantsleri ametihoonet ja riigipäevahoonet, peeti ainsana rohkem pealinlikuks kui berliinilikuks. Võrdlemisi tugev, kuid kahe esimesega võrreldes märksa nõrgem pealinlikkus avaldus veel valitsuskvartali naabruses Brandenburgi värava, Bellevue lossi ja pärast pearaudteejaama puhul. Viimase kahe näit oli aga juba alla 50%. Seega on linnaruum, mida peetakse pealinlikuks, üsnagi väike ja piirneb vaid kahe peamise riigiorgani ja selle vahetu naabrusega (vt joonis 12). Riigiruum on siinjuures liikunud keisriaegse *Forum Fridericianum*'i, Unter den Lindeni ja Ida-Saksa hajutatud võimuhoonetega võrreldes 1,5 kilomeetrit läände, koondudes kunagi marginaalsesse asukohta planeeritud riigipäevahoone ümber.

Joonis 12. “Liidupealinna” tajumine. Pealinlikkust seostatakse tugevalt liidukantsleri ametibüroo (31) ja riigipäevahoonega (01), veidi nõrgemal määral Brandenburgi värava (13), Bellevue lossi (29) ja pearaudteejaamaga (20). Kõik viis asuvad üksteisele võrdlemisi lähedal, väljaspool seda tajutakse pealinlikkust vaid üksikutes kohtades. Autori joonis.

Teiseks, kindlaid ajalooetappe tajuti pigem nende kinnistamiseks rajatud memoriaalide ja avalikus arutelus märgistatud paikade kui tänini eksisteerivate, ajalooliselt autentsete kohtade kaudu. Kolmas Riik assotsieerus palju tugevamini kaasaegsete mälestuspaikade kui toonaste autentsete võimusümbolitega (nt Wilhelmstraße). Memoriaalid paistsid silma selle poolest, et neil on võrdlemisi nõrk assotsiatsioon kohaliku tasandiga ja see-eest tugev kindla ajastuga. Kõige vähem berliinilikumaks peeti just kolme mälestuspaika (Nõukogude mälestusmärk Tiergartenis, juudi memoriaal ja Terrori topograafia). Juudi memoriaal ja Terrori topograafiat seostati kümnest märksõnast selgelt kõige rohkem “Kolmanda Riigiga”, Berliini müüri mälestuskompleksi, Marx-Engels-Forumit ja Lenini ausammast “Ida-Saksamaaga”. Seega väide, et pealinnas ladestub eelnenud riigikordade pärand, on küll õige, kuid nõuab samas ikkagi täpsustust, sest need kihistused pole püsivad, vaid on pidevas muutuses, mis võib väljenduda näiteks mõne ajalooetapi ümberhindamise, võimendamise ja rõhutamisena. Selliste protsesside lõpptulemuseks võib aga olla ka monumendi ajastuneutraalne kohalikustumine, nagu selgus Preisi militarismi hiilgust tähistanud võidusamba võrdlemisi madalast preisilikkusest ja kõrgest berliinilikkusest. Kui keisri- ja natsiaeg olid veel mõnes paigus tugevalt tunnetatud, siis Weimari vabariigi jälg linnapildis on tervikuna hajunud. Seevastu keiserlikkus avaldus selgelt kõige tugevamalt ajaloolises keisrilossis, võimuhooes, mida juba 60 aastat enam ei eksisteeri, kuid mida on viimased kaks kümnendit saatnud debatid selle võimaliku taastamise üle. Seda asjaolu võimendavad keiserliku linnasüdame, *Forum Fridericianum*’i teiste esindajate (toomkirik, Unter den Linden, ka Humboldti ülikool) lossist madalamad keiserlikkuse näitajad.

Kolmandaks, Saksamaa hiljutine jagatus on veel selgelt Berliini riigiruumis juurdunud. Eriti tajutakse DDR-i pärandit, mis on aga linna poolitanud piiri suhtes nihkunud ida poole: Vabariigi palee ja Alexanderplatzi vahele jääb selge idasaksalikkuse vöönd, samas kui samuti DDR-ile kuulunud ajalooline südalinn siia alla enam ei käi (vt joonis 13). Seejuures on võrdlemisi apoliitiline, pigem sotsialistlikku edumeelsust ja elustiili propageerinud Vabariigi palee saanud pärast viimaste aastakümnete debatti ja *ostalgia*-lainet arvestatavamaks idasaksalikkuse kandjaks kui toonast ajastut füüsiliselt defineerinud ja sümboliseerinud müür. Samuti saab küsitluse põhjal järeldada, et linna

Joonis 13. “Ida-Saksamaa” tajumine. Selge idasaksalikkuse võõnd avaldub Vabariigi palee (12) ja Alexanderplatzi (21) vahel, samas kui Ida-Berliinile kuulunud ajaloolises südalinnas on märksa nõrgem [Unter den Linden (17), Friedrichsstraße (09), Humboldti ülikool (39)]. Autori joonis.

lõhestatust tajutakse pigem DDR-i fenomenina, kuivõrd kõik piiriga seotud rajatised ja tänavad on saanud tugevama assotsiatsiooni “Ida-” kui “Lääne-Saksamaaga”. Ühest küljest on fakt, et müüri püstitasid Ida-Saksa võimud, teisest küljest oli külmal sõjal objektiivselt siiski kaks osapoolt. Idasaksalikkuse tugevam ja läänesaksalikkuse nõrgem esindatus tuleneb samuti sellest, et praegune Saksamaa on oma ühiskondlikult mudelilt Lääne-Saksa jätk, samas kui Ida-Saksa on ankurdatud mineviku, külma sõja ja selle tagajärgede külge.

Märksõnade “Saksamaa”, “Lääne-Saksamaa” ja “Ida-Saksamaa” võrdluses torkab silma, et esimene kui tervikut tähistada jääb regionaalsete terminitele alla. “Saksamaad” seostati rohkem kindlate objektirühmade ja valitsuskvartalilähedaste paikadega: kõik kolm valitsusharu, kaks valitsuskvartali-lähedast suurprojekti ja kaks taasühinemisjärgset

natsi kuritegusid jäädvustavat memoriaali. Brandenburgi värav, mis ainuüksi euromüntide reversile vermituna peaks igale sakslasele meelde tuletama rahvuslikku ühtsust, haakus hoolimata lähedusest valitsuskvartalile ja oma üleriigilisest sümboljõust veidi rohkem “Ida-Saksamaa” kui “Saksamaaga”. Seejuures eristub just Brandenburgi värav kui Berliini kõige mitmekihilisem paik. 18. sajandi lõpus rajatud tollimüüri läänvärav ning sellel trooniv võidujumalanna Victoria koos hobukaarikuga (nn *Quadriga*) on tõepoolest olnud Saksa ajaloosündmuste keskmes. Väravast sammusid läbi võidukad Napoleoni sõdurid ja mindi Esimesse maailmasõtta, natside jõudemonstratsioonina marssis sammaste vahelt läbi poolsõjaväeline SA. Kui DDR linna 1961. aastal kaheks jagas, sattus müür piiritsooni idapoolsele küljele ning seni liiklusele avatud olnud ehitisest sai mitte ainult Berliini, vaid kogu Saksamaa ja Euroopa lõhestatuse sümbol. Värava lääneküljel pidas USA president Ronald Reagan 1987. aastal tähelepanuväärse kõne, milles pöördus oma NSV Liidu ametivenna poole (“*Mr. Gorbachev, open this gate! Mr. Gorbachev, tear down this wall!*“ / Härra Gorbatšov, avage see värav! Härra Gorbatšov, lammutage see müür!”). Tänapäevaks on Berliini müüri langemise kaadritest mällu sööbinud just Brandenburgi värava juures toimunu, ehkki seal avanes piir alles kaks kuud pärast väiksema sümboolse kaalukusega paikades.

Neljandaks selgus, et päritolu mängib eriti Ida-Berliini paikade tunnetamisel olulist rolli. Nelja sõltumatu muutuja – päritolu, sugu, Berliini samastumine ja staatusemääratlus – ning 41 väljavalitud paiga ristamisel tekkinud 164 võimalikust seosest eristusid 18 (11%), kus võis madala statistilise vea piires väita, et eksisteerib mingisugune seos. See viitab valitud tegurite võrdlemisi nõrgale üldmõjule, kuid mõnes paigus on selge statistiline seos ikkagi tuvastatav. Kaheksast kõige tugevamast seosest seitse ja neli kõige tugevamat seost langesid päritolu arvele. Mis aga veel oli silmatorkav oli, et kuues kõiges tugevamas seoses oli üheks pooleks Ida-Berliini või linna lõhestatusega seotud rajatised (Marx-Engels-Forum, Thälmanni monument, Lenini monument, Vabariigi palee, Berliini müür, Checkpoint Charlie). Marx-Engels-Forumi ja Thälmanni monumendi päritolujaotus näitab, et idaberliinlased on nende suhtes positiivsemalt meelestatud, samas kui lääneberliinlaste arvamus on risti vastupidine. Üllatavam on aga see, et lõhe jooksebki selgelt vaid ida- ja lääneberliinlaste, mitte aga berliinlaste ja mitteberliinlaste või *osside* ja *wesside* vahel. Lääneberliinlaste vaoshoitus

idapoolsete objektide suhtes ilmneb isegi paikade puhul, mida peetakse kogu linna sümboliks – nagu näiteks teletorn (Berger et al. 2003). Miks need lõhed sedaviisi jaotuvad? Ühest küljest võib oletada, et berliinlastel on kontuursemalt välja kujunenud arvamus oma kodulinna kohta, teisest küljest on Berliinis säilinud tugev linnaosa (tekkiis ju Berliin oma tänases suuruses alles 1920. aastal) ja naabruskonna (nn *Kiez*) identiteet, mis võimendab positiivseid assotsiatsioone oma kandi suhtes. Neile kollektiivsetele enesemääratlustele võis neli kümnendit lõhestatust anda veel ühe dimensiooni: lääneberliinlastele on Ida-Berliin lihtsalt võõras ja vastupidi. Teisisõnu, lääneberliini noor ilmselt sõpradega kohtumist Alexanderplatzil kokku ei lepi, nagu idaberliinlane *Bahnhof Zoo* juures.

Eelneva põhjal järeldan, et teine hüpotees – pealinnas ladestub eelnenud riigikordade pärand, mille tajumist mõjutab inimese päritolu, – leidis Berliini kohta tehtud küsitluse põhjal kinnitust vaid osaliselt. Päritolu tõestas end kui neljast sõltumatust muutujaist tugevaim, kuid see avaldus vaid väga kindla taustaga paikades. Küsitlus näitas samuti, et pealinnas ladestub eelnenud riigikordade pärand, kuid ajaloo tajumisel on objektiivsest minevikust märksa olulisem olevik, kaasaegne praktika, mis annab paikadele uusi tähendusi, rõhutab nende kaudu mingit ajaloolist sündmust või laseb teatud pärandil hääbuda.

Kuidas edasi? Magistritöö teooriaosa olulisim järeldus on see, et pealinna ja riigi sümbioos on teinud läbi pideva arengu ega pole ka praeguseks tardunud. Globaliseerumise, tehnoloogia arengu ja maailmalinnastumise valguses tuleks seda teemat edasi uurida. Ees võib oodata sümbioosi nõrgenemine, pealinnad muutuvad rahvusvaheliste mõjurite tõttu universaalsemaks ja vähem riigikeskseks. Selle tagajärjel aheneb pealinna roll riigiruumina (vt joonis 14). Esiteks toimib pealinnadele globaalne surve, riigid on rahvusüleste ühenduste ning rahvusvahelise kapitalismi mõjul kaotamas oma võimumonopoli majandus- või julgeolekupoliitika kujundamisel. Riikide kõrval on vähemalt sama mõjukaks saanud rahvusvahelised organisatsioonid nagu Euroopa Liit, NATO, ÜRO, Maailma Kaubandusorganisatsioon (WTO) või Rahvusvaheline Valuutafond (IMF). Juba maailmasõjale järgnes koloniaalimpeeriumite murenemine ja koos sellega nende pealinnade tähtsuse nõrgenemine, rahvusriikide mõjuvõimu vähenemisega see protsess ainult süveneb. Teiseks näitab just rahvusvaheline

kapital, et ei vaja tehnoloogia arenedes enam riike maailmamajanduse kontrollimiseks: New Yorgi, Tokyo ja Londoni näol on kujunenud maailmamajanduse triumviraat, mille puhul kerkib pigem küsimus, kas need vajavad veel vastavalt USA-d, Jaapanit ja Suurbritanniat oma huvide kaitseks (Taylor 1995:56-59). Kas pealinnal on üldse

Joonis 14. Uus universaalne pealinn. Potsdami väljak oli taasühinemisjärgse Berliini suurim ehitusprojekt, kuid seda ei tajuta ei saksaliku ega pealinlikuna. Autori foto.

riigivõimust tulenevat mõjuvõimu, kui, nagu Roger Keil seda sõnastab, uued maailmalinnad (*global cities*) ja ülilinnad (*mega cities*) on hakanud avaldama territoriaalset, majanduslikku ja poliitilist võimu globaalsel tasandil (Keil 2009:85-86). Kolmandaks annab tunda lokaalne surve: pluralistlikud teooriad atesteerivad arenenud demokraatia ja kodanikuühiskonnaga riikidele huvigruppide killustatuse ning identiteedi problemaatikasse ankurdatud enesemääratluste laialivalguvuse (Massey et al. 1999:245). Keskvõimul tekib üha enam raskusi kujundada pealinna võimu- ja maineehitistest kollektiivse, so rahvusliku väärtuste kandjad. Samuti on keskvalitsused kaotanud oma

monopoli pealinnas, selle linnaruumi, ka võimu- ja maineehitiste kujundamisel ütlevad kaaluka sõna sekka majandusringkonnad, kodanikerühmitused ja muud huvigrupid. Need suundumused erinevad regiooniti. Nii on tänaseks eeskätt Lääne-Euroopas jõutud ajalooliste ja rahvuslike tähenduste kõrvaldamiseni avalikust ruumist, seevastu Kesk- ja Ida-Euroopa on pärast külma sõda hoogustunud rahvuslike pealinnade ülesehitus (Therborn 2002:46). Siingi leidub erandeid, nagu näiteks Moskva, mis pärast murrangulisi 1990-ndaid on taotlemas kohta maailmalinnade seas, erinedes oma rahvusvahelise suunitluse poolest ülejäänud, kohaliku tähtsusega Venemaa linnadest (Brade ja Rudolph 2004). Rahvussümboolika asemele on muu hulgas tulnud globaalne edukuse märgistik, monumentaalsus, mis on suunatud rahvusvahelisele publikule (Milroy 1993:85). Tekib paradoks: iga riik püüab olla omanäoline, kuid püüeb olla "kaasaegne" viib standardsete pealinnadeni (King 1993:251-254). Neljandaks, avaldab riigi ja pealinna sümbioosile mõju tehnoloogia areng, mis võimaldab asjaajamist ka suurtest keskustest mujale suunata, eriti madalamat kvalifikatsiooni nõudvad tööd võidakse anda üle provintsikeskustele, haldusaparaadi tsentraliseerimise vajadust vähendab ka transpordivõrgu areng (Hall 2000). Pealinnast võib 21. sajandil kujuneda universaalne riigiaparaadi serveripark. Vähe silmapaistvate, rahvusvahelises pildis tähtsusetute halduspealinnade ehitamise või rajamisplaanidega on paistnud silma eriti Aasia riigid (nt Malaisia, Sri Lanka, Lõuna-Korea, Jaapan). Sellesse mudelisse mahub ka Berliin: ajaloolis-sümboolsete argumentide toel pealinnastaatuse tagasisaanuna on ta osutunud pigem kohalikuks ja rahvusvaheliseks kui saksalikuks pealinnaks (Cochrane ja Passmore 2001).

KOKKUVÕTE

Käesoleva poliitgeograafiasse paigutatava magistritöö eesmärk oli uurida riigi ja pealinna koostoimimist, pakkudes teooria arendamiseks välja riigi ja pealinna sümbioosi mõiste. Lähtusin arusaamast, et pealinna ja sealseid võimuhooneid tuleb uurida kontekstis riigi ajaloolise, poliitilise ja ruumilise arengu ning rahvusvaheliste suhetega. Keskvõim vajab pealinna oma poliitiliste organite ja bürokraatiaaparaadi koondumispaigna, aga ka riikliku vaateaknana sisemaise ja rahvusvahelise maine kujundamiseks ja riigi kollektiivse identiteedi tugevdamiseks; pealinna suunatakse omakorda tema ainuomastest funktsioonidest tulenevalt riigi poliitilised, majanduslikud ja vaimsed ressursid. Selle tulemusel võtab pealinn teiste linnadega võrreldes sisse erilise positsiooni, sest seal leiavad aset otsustusprotsessid mõjutavad nii riiki ennast kui ka arenguid piiri taga, samas on ka pealinn ise nii riigisiseste kui ka -väliste protsesside mõjuväljas.

Tuleb aga silmas pidada, et ehkki enamik pealinnu on oma riigis domineerivad keskused ja nad on lihtsasti eristatavad, on pealinn siiski esmapilgust märksa mitmekesisem linnatüüp. Pealinnad erinevad oma suuruse, tähtsuse, mõjuvõimu või kujunemislöö poolest. Nagu teoorias näitasin, on maailmas umbes viiendik riike, kus pealinn pole rahvaarvult suurim linn. Selleni on viinud riigi ajalooline polütsentrisus, riigiorganite jagamine mitme linna vahel või poliitiline otsus pealinn ümber paigutada, samuti on eeskätt föderatsioonid püüdnud tasakaalu säilitamiseks vältida ühe domineeriva keskuse teket. Mis neid aga ometigi ühendab on see, et pealinnad pole tekkinud iseenesest, vaid on saanud oma staatuse teadlike poliitiliste valikute tõttu keskvõimu huvide rahuldamiseks. Seda kinnitasid ka teoorias käsitletud viimase kolme sajandi pealinna ümberpaigutamise juhtumid.

Magistritöö esimeses, teoorias jõuan järeldusele, et Euroopas on võimalik eristada kolm riigi ja pealinna sümbioosi arenguetappi: sümbioosi teke hiliskeskajal vastastikuse kasusaamise eesmärgi, pealinna kujunemine personaalse, so ainuvalitseja

hiilguse peegelpildiks ja seejärel 19. sajandi kodanikurevolutsioonide, industrialiseerimise ja linnastumise tagajärjel kollektiivse, so rahvusliku enesepildi ruumiliseks kontsentraadiks. Meil pole põhjust arvata, et see areng on seisma jäänud ja ilmselt ootab ees riigi ja pealinna sümbioosi teisenemine.

Magistritöö teises osas näitasin, et sellesse mudelisse sobitub ka suhteliselt hilise arenguga Berliin. Alles Preisimaa jõudmine Euroopa suurriikide sekka 18. sajandi hakul tegi tagasihoidlikust väikelinnast Hohenzollerni dünastia au ja uhkuse keiserlike esindushoonete ja -bulvaritega. Kuid alles Saksamaa ühinemine 1871. aastal võimaldas Berliinil tõusta rahvusriigi, see on kõigi sakslaste ühiseks pealinnaks. Berliini mütologiseeritust rahvusliku keskusena tõendavad ka Hitleri kavatsused rajada sinna oma *Welthauptstadt Germania*, aga ka sümboolsest rollist, mida Berliin mängis külma sõja ajal lääne ja ida ideoloogias ning mida Berliini leer pealinnavaidluses toonitamata ei jätnud. Kuid samas on Berliin ka hea näide sellest, et riigi ja pealinna sümbioos on jõudnud uude arenguetappi. Ühest küljest on keskvalitsus eraldanud miljardeid, et kolida pealinn Bonnist Berliini ja ehitada seal üles vajalik haldus- ja transpordiinfrastruktuur; et renoveerida üleriigilise tähendusega mainehitisi (riigipäevahoone, Brandenburgi värav); et kõrvaldada mineviku jälgi ja anda neile uus tõlgendus (juudi memoriaal, Berliini müüri mälestusala). Teisest küljest on aga Berliini defineerinud ka rahvusvaheline kapital (Potsdami väljak, Friedrichsstraße) ja kodanikerühmitused (East Side Gallery, Checkpoint Charlie).

Neid suundumusi näitas ka selle magistritöö jaoks 2005. aasta sügisel Berliini Vaba Ülikooli geograafiatudengite seas tehtud küsitlus, mille tulemusi analüüsisin väitekirja kolmandas osas. Sel oli neli põhilist tulemust. Esiteks, see alles pärast Saksamaa taasühinemist täisealiseks saanud põlvkond peab Berliini pigem linnaks kui pealinnaks. Vaid väheseid Berliini kohti, enam-jaolt valitsushooneid ja hiljutisi esindusprojekte, seostati pealinlikkuse ja Saksamaaga, samas kui nende kõrvale on tekkinud kohalik, aga ka euroopalik ja maailmalinlik, so riigiülene linnaruum. Neis paigas ei toimi riigi ja pealinna sümbioos, nad on keskvoimu kontrolli alt väljas. Teiseks, möödunud keskvoimu mõju pealinnale tajutakse kaasaegsete monumentide ja diskussioonide, mitte aga vastavate ajastute autentsete jäänukite kaudu. Kolmandaks, oma noorusest hoolimata hoomatakse hiljutise lääneks ja idaks jagatuse tänapäevani

ulatuvat varju.. Neljandaks, eriti tundlikuks osutusid Ida-Berliini paigad, milles tänini nähakse DDR-i pärandit ja millesse suhtumine olenes eeskätt sellest, kas vastaja oli pärit Ida- või Lääne-Berliinist.

Riigi ja pealinna sümbioos pole kuhugi kadunud tardunud, vaid on jõudmas muutustefaasi ja nõuab edasist uurimist. Berliin on selleks suurepärane näide.

**SYMBIOSIS BETWEEN THE STATE AND THE CAPITAL CITY:
BERLIN AFTER GERMAN REUNIFICATION**

The objective of this master's thesis is to enhance theoretical understanding of capital cities (i.e. capitals). I introduce the notion "symbiosis between the state and capital" by claiming that we should understand the capital city in the context of its state's historic, political and geographical development and international relations (Vale 1992, Milroy 1993). The symbiosis between the state and the capital is based on the assumption that the central government needs not only the urban infrastructure to assemble all the various state institutions, but also a national showcase to maintain its prestige and strengthen national collective identity, therefore directing political, economic and intellectual resources to the capital city. This gives the capital a special position among other centres, as decisions made there have an influence far beyond national borders, yet the capital city itself is open to national and international influence.

Though capital cities are easily recognized and defined, it is still a diverse type of centre, varying in size, importance, influence or genesis. Despite their political status, about a fifth of all capital cities are not the biggest in their state. This is explained by historic polycentrism, the division of governmental agencies between several cities, the tendency of federations to avoid the emergence of a dominant centre or recent relocation of the administrative functions. But even those capitals are fine examples of the symbiosis, as their position is the result of political decisions in the interest of the state.

In the theoretical part I argue that the symbiosis between the state and the capital city has in Europe undergone three distinguishable periods. Firstly, by the 16th century the territorial state had become too powerful for the city-states to compete with. Nevertheless, as the growing state bureaucracy stipulated the need to stay put in permanent centres and needed resources (capital) cities could offer tax money and urban infrastructure in exchange for security (Brunn 1994, Taylor 1995). This changed the

physical appearance of the chosen as capital cities. The centrepiece of royal architecture and monumentality became the palace, the crown jewel in a townscape to manifest the grandeur of the absolute monarch. However, since the end of the 18th century civic revolutions, industrialization, urbanization and the emergence of nation-states replaced the royal, i.e. individual capital gradually with one of national, i.e. national majesty. The capital city had by the end of the 19th century developed four key components: central national state institutions, layout of major streets for commerce, promenading and parades, institutions of national high culture and politicisation and monumentalization of urban space. Yet I also argue that we might witness another change of the symbiosis, as the state's ability to form its capital city has diminished due to local and international influence.

In the thesis's empirical part I show that Berlin, a relative newcomer among European capitals, fits this model well. The town was made to express the might of Prussian kings by 1700, but it became the political and symbolic epicentre of Germany after the country was united in 1871. Berlin's mystified position was even enforced during the Cold War, when both West and East Germany regarded Berlin as vehicle of their ideology. But modern Berlin exemplifies also that the symbiosis between the state and the capital city is changing. On the one hand, the central government has spent billions on capital relocation, new infrastructure for state agencies and transportations, renovated edifices of national importance, redefined and erased the past visible in public space. On the other hand, Berlin shows also, that the ability of the central government to shape its most valuable national showcase has decreased, as both international companies and the civic society take an active role in it.

These tendencies were supported by the results of the questionnaire survey conducted in November 2005 among geography students at the Free University of Berlin. There were four important results. Firstly, the number of explored buildings, streets or monuments of Berlin, which are perceived as inherent to a capital city or Germany, is rather limited and they are mostly confined to only government buildings and a few recent outstanding state supported projects. At the same time, there are distinguishable spaces of internationality, where the symbiosis of the state and the capital does not seem to function anymore. Secondly, past regimes are perceived most strongly through modern

monuments or discourses and only to a lesser degree through places that genuinely origin from a certain period of time. Thirdly, Berlin's and Germany's recent division into West and East still plays a role for this young generation. Fourthly, this is especially true for East Berlin, where the assessment of places and spaces depends much on the fact, whether one was from East or West Berlin.

The symbiosis between the state and the capital city has reached a phase of change and this needs to be explored furthermore. Berlin is a fine example for that purpose.

KASUTATUD KIRJANDUS

- ALAVI, Kani (tekst), KRÜGER, Karsten (fotod) 2002. *East Side Gallery*. Berlin: Nicolai-Verlag.
- ANDERSON, Benedict 1996. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- BEAVERSTOCK J. V., TAYLOR P. J. ja SMITH R. G. 1999. *A roster of world cities*. *Cities* 6, pp. 445-458.
- BERG, Eiki 1998. *Geopoliitika*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- BERG, Eiki. (toim.) (2002). *Eesti tähendused, piirid ja kontekstid*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- BERGER, Dirk, MÜLLER, Ingo ja SIEWERT, Sandra 2003. *Von der Partei zur Party: Der Berliner Fernsehturm als grafisches Symbol*. Berliin: S. Wert Desing.
- BEST, Alan C. G 1970. *Gaborone: Problems and Prospects of a New Capital*. *The Geographical Review*, vol 60, nr 1, lk 1-14.
- BEYME, Klaus von 2004. *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland: eine Einführung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- BRADE, Isolde ja RUDOLPH, Robert 2004. *Moscow, the global city? The position of the Russian capital within the European system of metropolitan areas*. *Area* 36.1, pp. 69-80.
- BRUNN, Gerhard 1983. *Die deutsche Einigungsbewegung und der Aufstieg Berlins zur deutschen Hauptstadt*. In: T. Shieder ja G. Brunn (toim), *Hauptstädte in europäischen Nationalstaaten*. München, Viin: Oldenbourg.
- BRUNN, Gerhard 1994. *Europäische Hauptstädte im Vergleich*. In: Werner Süß (Hrsg.) *Nationale Hauptstadt, europäische Metropole*. Berliin: Berlin-Verlag Spitz.
- BURG, Annegret; STIMMANN, Hans (toim) 1994. *Berlin Mitte: Die Entstehung einer Urbanen Architektur*. Berlin: Birkhäuser Verlag .
- CAMPBELL, Scott 2000. *The Changing Role and Identity of Capital Cities in the Global Era*. Paper presented at the Association of American Geographers Annual Meeting. <http://www-personal.umich.edu/~sdcamp/AAG2000.html>, viimati külastatud 2. jaanuaril 2010.
- CAMPBELL, Scott, 2003. *The Enduring Importance of National Capital Cities in the Global Era*. http://sitemaker.umich.edu/urrcworkingpapers/all_urrc_working_papers/da.data/271896/Paper/urrc03-08.pdf, viimati külastatud 21. mail 2010.
- Chronik der Wende. http://www.chronikderwende.de/lexikon/glossar/glossar_jsp/key=art23.html, viimati külastatud 21. mail 2010.

- COCHRANE, Allan ja PASSMORE, Adrian 2001. *Building a national capital in an age of globalization: the case of Berlin*. Area 33.4, pp. 341-352.
- CORNISH, Vaughan 1923. *The Great Capitals: an Historical Geography*. London: Methuen.
- CZEPCZYŃSKI, Mariusz 2008. *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities*. Aldershot: Ashgate.
- CULLEN, Michael 1999. Reichstag. Berlin: be bra Verlag.
- Der Tagesspiegel, 9. oktober 2009. *Berlin holt im Städteranking auf*. <http://www.tagesspiegel.de/berlin/berlin-holt-im-staedteranking-auf/1613488.html>, viimati külastatud 14. mail 2010.
- DEUDNEY, Daniel 1996. *Ground Identity: Nature, Place, and Space in Nationalism*. Raamatus Y. Lapid ja Fr. Kratochwil (toim.). *The Return of Culture and Identity in IR Theory*. Lynne Rienner Publishers, lk 129-145.
- ELDREDGE, H. Wentworth (toim.) 1975. *World Capitals: Toward Guided Urbanization*. Garden City, NY: Anchor Press/Doubleday.
- EVENSON, Norma 1975. *Brasília: "Yesterday's City of Tomorrow"*. Raamatus Eldredge, H. Wentworth (toim.). *World Capitals: Toward Guided Urbanization*. Garden City, NY: Anchor Press/Doubleday.
- FLICK, Uwe 1998. *An Introduction to Qualitative Research*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- FLÜCHTER, Winfried 2002. *Eine neue Hauptstadt für Japan?* Geografische Rundschau, Heft 6, lk 430-437.
- FORTENBAUGH, Robert 1948, *The Nine Capitals of the United States*, op. Cit. http://www.senate.gov/reference/reference_item/Nine_Capitals_of_the_United_States.htm
- Frankfurter Allgemeine Zeitung, 15. veebruar 2002. *Wollen wir unser Preußen wiederhaben?* <http://www.faz.net/s/RubCC21B04EE95145B3AC877C874FB1B611/Doc~E802A4198B2554C76878AB659984C65BD~ATpl~Ecommon~Scontent.html>, viimasti külastatud 21. mail 2010.
- GELLNER, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.
- GLASSNER, Martin Ira 1980. *The Focus: the Capital Cities*. Raamatus Glassner, Martin Ira, De Blij, Harm Jan. *Systematic Political Geography*. New York: Wiley, lk 116-126.
- GOTTMANN, Jean 1977. *The Role of Capital Cities*. Ekistics nr 264, lk 240-243.
- GOTTMANN, Jean 1983. *Capital Cities*. Ekistics nr 299, lk 88-93.
- GOTTMANN, Jean 1985. *The Study of Former Capitals*. Ekistics nr 314/315, lk 541-546.
- GRAFFUNDER, Heinz, BEERBAUM, Martin 1977. *Der Plast der Republik*. Leipzig: VEB E.A. Seemann Verlag.
- GREGORY, Derek, JOHNSTON, Ron, PRATT, Geraldine, WATTS, Michael J., WHATMORE, Sarah, 2009. *The Dictionary of Human Geography*. London: Blackwell.
- GRÉSSILON, Boris 1999. *Berlin, cultural metropolis: Changes in the cultural geography of Berlin since reunification*. Ecumene 6 (3).

- GRIMM, F. D. 1994. *Zentrensysteme als Träger der Raumentwicklung in Mittel- und Osteuropa*. Beiträge zur regionalen Geographie 37. Leipzig.
- HALL, Peter 1993. *The Changing Role of Capital Cities: Six Types of Capital City*. Raamatus J. Taylor, J. G. Lengellé and C. Andrew (toim). *Capital Cities / Les Capitales: Perspectives Internationales / International Perspectives*. Ottawa: Carleton University Press, pp. 69-84.
- HALL, Peter 2000. *The Changing Role of Capital Cities*. Plan, Vol No. 40, 8.
- HANF, Theodor 1993. *Berlin or Bonn? The Dispute over Germany's Political Centre*. Raamatus J. Taylor, J. G. Lengellé and C. Andrew (toim). *Capital Cities / Les Capitales: Perspectives Internationales / International Perspectives*. Ottawa: Carleton University Press.
- HARDOY, Jorge E. 1993. *Ancient Capital Cities and New Capital Cities*. Raamatus J. Taylor, J. G. Lengellé and C. Andrew (toim). *Capital Cities / Les Capitales: Perspectives Internationales / International Perspectives*. Ottawa: Carleton University Press.
- HERLES, Helmut 1991. *Die Hauptstadt-Debatte. Der Stenographische Bericht des Bundestages*. Bonn, Berlin: Bouvier Verlag.
- HILTON, Ronald 1998. *Patagonia: End of a Dream*. http://wais.stanford.edu/argentina_patagoniaend.html, külastatud 20. aprillil 2003. [Autoril on artikli täistekst].
- HOLPER, Anne; KÄTHER, Matthias. *DDR-Baudenkmale in Berlin: Berlins Osten neu Entdecken*. via reise verlag, Berlin 2003.
- JEFFERSON, Mark 1939. *The Law of the Primate City*. Geographical Review, vol 29, nr 2 (aprill), lk 226-232.
- KANT, Edgar 1935. *Bevölkerung und Lebensraum Estlands*. Ein antropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias. Tõlkinud Simo Runnel, avaldatud raamatus: Edgar Kant 2007. Eesti rahvastik ja asustus. Tartu: Ilmamaa.
- KAZIM, Hasnain 2006. *500 Jahre pendeln über 500 Kilometer*. Spiegel Online, 4. september. <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,435130,00.html>, viimasti külastatud 14. mail 2010.
- KEIL, Roger. *City*. In: Gregory, D. et al., 2009. *The Dictionary of Human Geography*. London: Blackwell.
- KIM, Hyung-jin 2010. *SKorea seeks to scrap plan to move government*. Associated Press, 10. jaanuar.
- KING, Anthony 1993. *Cultural Hegemony and Capital Cities*. Raamatus J. Taylor, J. G. Lengellé and C. Andrew (toim). *Capital Cities / Les Capitales: Perspectives Internationales / International Perspectives*. Ottawa: Carleton University Press.
- Kurs, Ott 1996. *Poliitgeograafia Eestis*. Akadeemia 12, lk 137-151.
- KUUSK, Ene, 2004. *Kaasaegse suveräänsuse mõõdistamine ja kaardistamine*. Tartu Ülikool, Tartu.

- LADD, Brian 1997. *The Ghosts of Berlin: Confronting German History in the Urban Landscape*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Landschaften der DDR: Naturschönheiten, Städte und Menschen 1990. Hamburg: Gruner + Jahr.
- LAUTENSCHLÄGER, Max 1998. *Am Schreibtisch von M. Honecker*. Berliner Zeitung, 8. jaanuar, lk 21.
- LAUX, Hans Dieter 1991. Berlin oder Bonn? Geographische Aspekte einer Palamentsentscheidung. Geographischer Rundschau 43, 740-743.
- LORENZ, Andreas 2003. *Stadt ohne Seele*. Spiegel nr 12, 134-136.
- Maailma maad 2007, Eesti Entsüklopeedia nr 15. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- MASSEY, Doreen, ALLEN, John, SARRE, Phil 1999. *Human Geography Today*. Polity Press.
- MCGEOWN, Kate 2005. *Burma's Confusing Capital Move*. BBC, 8. november 2005. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/4416960.stm>, viimasti külastatud 26. mail 2010.
- MELL, Thomas, 2003. *Pealinnadest, nende imelisest "anatoomiast" ja liikumisest: võrdlev poliitigeograafiline analüüs*. Tartu Ülikool, Tartu.
- MILROY, Beth Moore 1993. *Commentary: What is a Capital?* Raamatus J. Taylor, J. G. Lengellé and C. Andrew (toim). *Capital Cities / Les Capitales: Perspectives Internationales / International Perspectives*. Ottawa: Carleton University Press.
- MODELSKI, George 1987. *Long cycles in world politics*. London: Macmillan, 244 pp.
- MYERS, David J. 1997. *Latin American Capitals: Local Executives Since the Second Wave of Democratization*. Latin American Studies Association, <http://136.142.158.105/LASA97/myers.pdf>, külastatud 21. aprillil 2003.
- NAUMANN, Michael 2005. *Hauptstadt der Mythen*. Die Zeit, Nr. 41.
- NICKEL, Erich 2001. *Hauptstadtstreit*. Berlinische Monatsschrift Nr. 7, lk 20-27. Luisenstädtischen Bildungsverein. <http://www.luise-berlin.de/Bms/>, viimati külastatud 7. novembril 2008.
- NILSON, Sten Sparre 1983. *The Capital City of Oslo in the Norwegian System*. Ekistics 50 (299), 93pp.
- OTTAWAY, Marina 1999. *Think Again: Africa*. Foreign Policy, nr 114, lk 13-25.
- PAQUET, Gilles 1993. *Capital Cities as Symbolic Resources*. Raamatus J. Taylor, J. G. Lengellé and C. Andrew (toim). *Capital Cities / Les Capitales: Perspectives Internationales / International Perspectives*. Ottawa: Carleton University Press.
- *Palast der Republik - Haus des Volkes* 1986. Leipzig: Offizin Andersen Nex.
- POTTS, Deborah 1985. *Capital Relocation in Africa: The Case of Lilongwe in Malawi*. Geographical Journal, vol 151, nr 2 (juuli), lk 182-196.
- POUNDS, Norman ja BALL, Sue 1964. *Core Areas and the Development of the European States System*. Annals of the American Geographers, nr 54, lk 87-103.

- RAPOPORT, Amos 1993. *On the Nature of Capitals and their Physical Expression*. In: J. Taylor, J. G. Lengellé and C. Andrew (Editors), *Capital Cities / Les Capitales: Perspectives Internationales / International Perspectives*. Ottawa: Carleton University Press, pp. 31-68.
- RIBBE, Wolfgang 2002. *Geschichte Berlins* (3. trükk). Berliin: Berliner Wissenschafts-Verlag.
- ROWAT, Donald C. 1993. *Ways of Governing Federal Capitals*. Raamatus J. Taylor, J. G. Lengellé and C. Andrew (toim). *Capital Cities / Les Capitales: Perspectives Internationales / International Perspectives*. Ottawa: Carleton University Press.
- Sanierung der East Side Gallery beginnt. Berliini liidumaa pressiteade, 15. oktoober 2008. <http://www.berlin.de/landespressestelle/archiv/2008/10/15/111697/index.html>, viimati külastatud 27. mail 2010.
- SCHICH, Winfried 1987. *Das mittelalterliche Berlin (1237-1411)*. In: Wolfgang Ribbe (toim). *Geschichte Berlins*, 1. köide. München: Verlag C.H. Beck.
- SENATSVERWALTUNG FÜR BAU- UND WOHNUNGSWESEN 1989. *Bauten der 80er Jahre in Berlin. Sonderdruck für Gäste aus der DDR*. Berlin: Kupijai&Prochnow.
- SMITH, Anthony D. 1998. *Ethno-Symbolism*. In: *Nationalism and Modernism: a Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London, NY: Routledge.
- SOHN, Andreas, WEBER Hermann (toim.) 2000. *Hauptstädte und Global Cities: An der Schwelle zum 21. Jahrhundert*. Bochum: Winkler Verlag.
- SONTHEIMER, Kurt 2001. *Berlin schafft keine neue Republik – und sie bewegt sich doch*. Politik und Zeitgeschichte 1-2.
- SPATE, Oskar 1942. *Factors in the Development of Capital Cities*. *Geographical Review* 32, 4, pp. 622-31.
- *Spiegel Almanach '99*. Hamburg: Spiegel-Buchverlag, 1998.
- SUSSENBACH, Henning 2005. *Holokausti – memoriaal – liiga rõõsameelne*. Eesti Päevaleht, 11. juuni 2005.
- SÜB, Werner 1994. *Nationale Hauptstadt, europäische Metropole* (1. köide). Berliin: Berlin-Verlag Spitz.
- SUTCLIFFE, Anthony. 1993. *Capital Cities: Does Form Follow Function?* Raamatus J. Taylor, J. G. Lengellé and C. Andrew (toim). *Capital Cities / Les Capitales: Perspectives Internationales / International Perspectives*. Ottawa: Carleton University Press.
- ZÖLLNER, Rolf (fto), BADSTÜBNER-PETERS Evemarie 1998. *Berlin – Hauptstadt der DDR. Bilder aus einer Endzeit*. Erfurt: Museum für Thüringer Volkskunde Erfurt.
- ZWEIGLER, Reinhard 2009. *Eine Republik, eine Hauptstadt, zwei Regierungssitze*. Mittelbayerische, 22. mai. <http://www.mittelbayerische.de/index.cfm?pid=10016&pk=403186&p=1#403186>, viimati külastatud 14. mail 2010.

- TAYLOR, John, LENGELLÉ, Jean G., ANDREW, Caroline (Eds.) 1993. *Capital Cities / Les Capitales: Perspectives Internationales / International Perspectives*. Ottawa: Carleton University Press.
- TAYLOR, Peter J. 1993. *Political Geography: World-Economy, Nation-State and Locality*. Harlow: Longman.
- TAYLOR, Peter J. 1995. *World cities and territorial states: the rise and fall of their mutuality*. In: Paul L. Knox and Peter J. Taylor (toim.). *World Cities in a World-System*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, lk 48-62.
- The Economist 13. august 2004. *The pros and cons of capital flight*. http://www.economist.com/agenda/displayStory.cfm?story_id=3100713, viimati külastatud 15. mail 2010.
- THAMER, Hans Ulrich 2000. *Berlin als erste deutsche Hauptstadt?* In: Andreas Sohn, Hermann Weber (toim.) *Hauptstädte und Global Cities: An der Schwelle zum 21. Jahrhundert*. Bochum: Winkler Verlag, lk 129-158.
- THERBORN, Göran, 2002. *Monumental Europe: The National Years. On the Iconography of European Capital Cities*. *Housing, Theory and Society* 19, pp 26-47.
- TILL, Karen E. 1999. *Staging the past: landscape designs, cultural identity and Erinnerungspolitik at Berlin's Neue Wache*. *Ecumene* 6 (3).
- TOODING, Liina-Mai 2007. *Andmete analüüs ja tõlgendamine sotsiaalteadustes*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- TSCHESCHNER, Dorothea 1997. *Das abgerissene Aussenministerium der DDR in Berlin-Mitte: Planungs- und Baugeschichte*. Berlin: Kulturbuch-Verlag.
- VALE, Lawrence J. 1992. *Architecture, Power, and National Identity*. New Haven: Yale University Press.
- Välispanoraam 1975. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.
- Välispanoraam 1986. Tallinn: Eesti Raamat, 1987.
- WISE, Michael 1997. *Re-edification*. *The New Republic*, 29. september.

LISAD

Lisa 1. Pealinnade rahvaarv võrreldes riigi teiste linnadega (tabel)	102
Lisa 2. Küsitluse ankeetvorm	104
Lisa 3. Küsitluse peamised tulemused (tabel)	105
Lisa 4. Küsitluse objektid (kaart)	106
Lisa 5. 41 küsitluses uuritud objekti lühikirjeldus	107

Piirkond	>3x	>2x	>	<
Euroopa	Albaania, Austria, Bosnia, Bulgaaria, Eesti, Horvaatia, Iirimaa, Island, Kreeka, Läti, Makedoonia, Moldova, Norra, Prantsusmaa, Rootsi, Rumeenia, Serbia, Soome, Suurbritannia, Taani, Tšehhi, Ungari, Valgevene, Venemaa (24)	Belgia, Luksemburg, Montenegro, Poola, Portugal, Sloveenia (6)	Andorra, Hispaania, Holland, Küpros, Leedu, Saksamaa, Slovakkia, Ukraina (8)	Itaalia, Liechtenstein, Malta, San Marino, Šveits (5)
Ameerikad	Argentina, Costa Rica, El Salvador, Guatemala, Guyana, Haiti, Honduras, Mehhiko, Nicaragua, Panama, Paraguay, Peruu, Suriname, Tšiili (14)	Colombia (1)	Uruguay, Venezuela (2)	Ameerika Ühendriigid, Belize, Boliivia, Brasiilia, Ecuador, Kanada (6)
Põhja-Aafrika, Lähis-Ida, Väike- ja Kesk-Aasia, Kaukaasia	Afganistan, Alžeeria, Armeenia, Aserbaidžaan, Bahrein, Egiptus, Gruusia, Iraan, Liibanon, Omaan, Tuneesia (11)	Jeemen, Jordaania, Iraak (3)	Katar, Liibüa, Saudi Araabia (3)	Araabia Ühendemiraadid, Iisrael, Kuveit, Süüria, Türgi (5)
Lõuna-, Ida- ja Kagu-Aasia	Bangladesh, Bhutan, Filipiinid, Ida-Timor, Indoneesia, Jaapan, Kambodža, Kõrgõzstan, Lõuna-Korea, Malaisia, Maldiivid, Mongoolia, Nepaal, Põhja-Korea, Singapur, Tadžikistan, Tai, Taiwan, Türkmenistan, Usbekistan (20)	Brunei, Laos, Sri Lanka (3)		Birma, Hiina, India, Kasahstan, Pakistan, Vietnam (6)
Sahara-tagune Aafrika	Angola, Burkina Faso, Burundi, Djibouti, Eritrea,	Botswana, Ghana, Kamerun, Lääne-Sahara (4)	Komoorid, Kongo; Lesotho, Malawi, Roheneemesaared	Benin, Ekvatoriaal-Guinea,

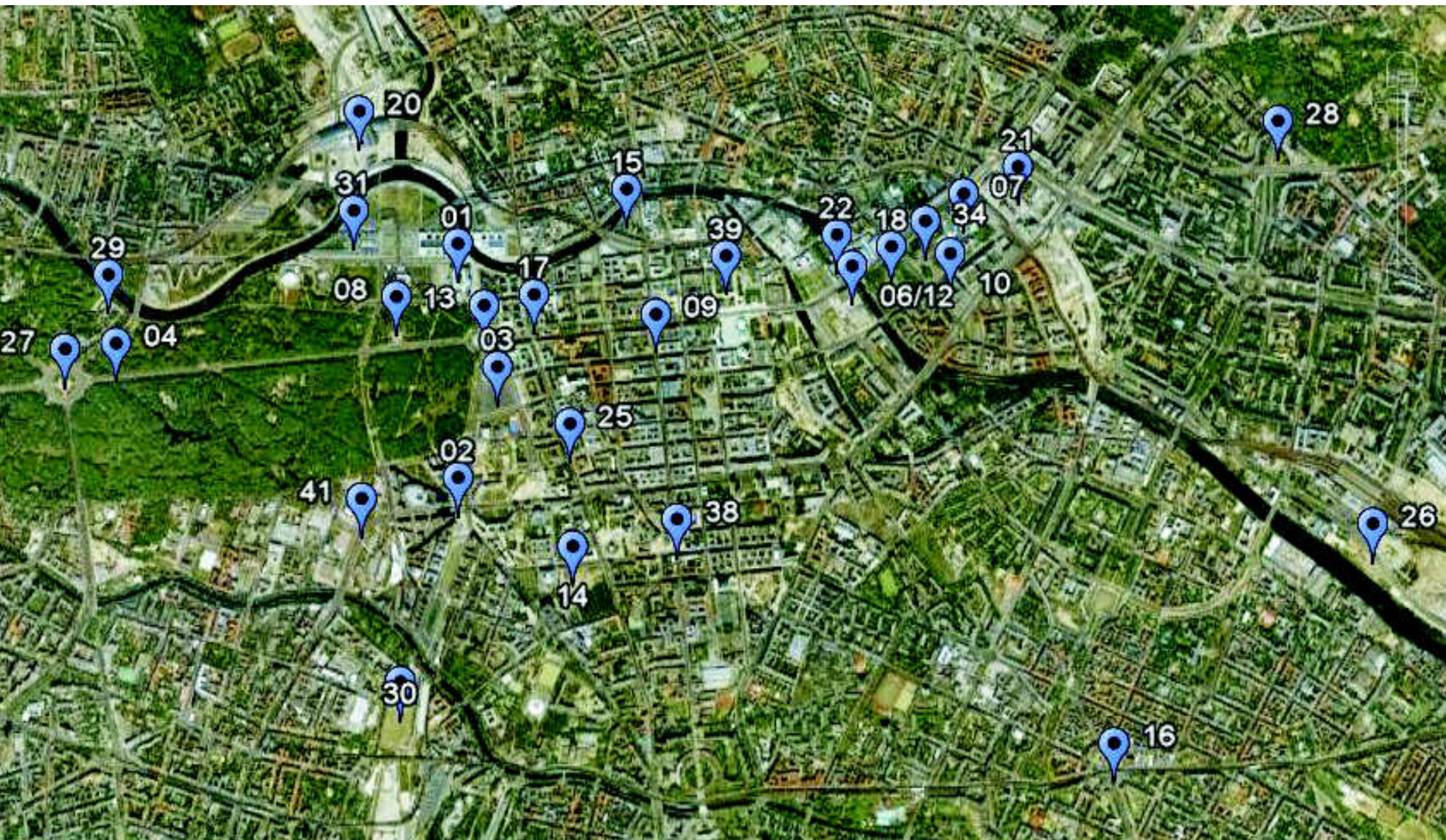
	Etiopia, Gabon, Guinea, Guinea-Bissau, Kenya, Kesk-Aafrika-Vabariik, Kongo DV, Libeeria, Madagaskar, Mali, Mauritaania, Mauritius, Mosambiik, Namiibia, Niger, Rwanda, Sambia, São Tomé ja Príncipe, Seišellid, Senegal, Sierra Leone, Somaalia, Sudaan, Zimbabwe, Togo, Tšaad, Uganda (32)		(5)	Elevandiluurannik, Gambia, Lõuna-Aafrika-Vabariik, Maroko, Nigeeria, Svaasimaa, Tansaania (9)
Kariibi saared	Antigua ja Barbuda, Bahamas, Barbados, Dominica, Dominikaani Vabariik, Jamaica, Kuuba, Saint Kitts ja Nevis, Saint Vincent ja Grenadiinid (9)	Saint Lucia (1)	Grenada (1)	Trinidad ja Tobago (1)
Okeania	Fidži, Kiribati, Paapua Uus-Guinea, Saalomoni Saared, Samoa, Tonga, Tuvalu, Vanuatu (8)	Marshalli Saared (1)		Austraalia, Belau, Mikroneesia, Uus-Meremaa (4)

Lisa 1. Riigid, kus pealinna elanike arv on a) $>3x$ – vähemalt kolm korda, b) $>2x$ – kaks korda, c) $>$ - suurem, d) $<$ - väiksem kui riigi suuruselt teisel linnal. Jagatud pealinnafunktsiooni korral on võetus arvesse ametlik pealinn. Andmed: Maailma maad, EE nr 15, 2007.

Nr	Objekt	#	Berliin	Pealinn	Preis	Weimar	Kolmas	Ida-S	Lääne-S	Saksa	Euroopa	Maailm	sum	/n	+	-
1	Reichstag	122	81 66,4	94 77,0	21 17,2	31 25,4	57 46,7	2 1,6	9 7,4	49 40,2	12 9,8	11 9,0	367	3,01	96	14
2	Potsdamer Platz	122	109 89,3	14 11,5	6 4,9	9 7,4	4 3,3	14 11,5	13 10,7	16 13,1	12 9,8	61 50,0	258	2,11	91	22
3	Jüdisches Mahnmahl	112	44 39,3	16 14,3	0,0	1 0,9	78 69,6	2 1,8	2 1,8	49 43,8	36 32,1	12 10,7	240	2,14	75	32
4	Str. des 17. Juni	117	96 82,1	14 12,0	7 6,0	6 5,1	13 11,1	33 28,2	30 25,6	17 14,5	2 1,7	7 6,0	225	1,92	69	24
5	Gedänkstätte B. Mauer	112	70 62,5	17 15,2	1 0,9	1 0,9	6 5,4	90 80,4	47 42,0	45 40,2	19 17,0	7 6,3	303	2,71	69	30
6	B. Stadtschloss	89	63 70,8	7 7,9	51 57,3	6 6,7	6 6,7	14 15,7	2 2,2	6 6,7	1 1,1	3 3,4	159	1,79	41	31
7	Fernsehsehturm	121	94 77,7	22 18,2	0,0	0,0	1 0,8	88 72,7	5 4,1	17 14,0	5 4,1	24 19,8	256	2,12	95	15
8	Sowj. Ehrenmal Tier.	85	31 36,5	5 5,9	0,0	1 1,2	27 31,8	46 54,1	9 10,6	6 7,1	9 10,6	2 2,4	136	1,60	27	43
9	Friedrichsstrasse	119	97 81,5	16 13,4	11 9,2	12 10,1	5 4,2	37 31,1	16 13,4	9 7,6	4 3,4	40 33,6	247	2,08	87	18
10	Rotes Rathaus	120	102 85,0	26 21,7	4 3,3	6 5,0	4 3,3	33 27,5	2 1,7	9 7,5	3 2,5	5 4,2	194	1,62	82	13
11	K-W-Gedächtniskirche	106	78 73,6	15 14,2	35 33,0	6 5,7	42 39,6	1 0,9	37 34,9	14 13,2	7 6,6	9 8,5	244	2,30	65	19
12	Palast der Republik	116	69 59,5	14 12,1	2 1,7	1 0,9	2 1,7	107 92,2	2 1,7	6 5,2	1 0,9	2 1,7	206	1,78	40	58
13	Brandenburger Tor	121	101 83,5	65 53,7	42 34,7	19 15,7	31 25,6	64 52,9	57 47,1	62 51,2	33 27,3	43 35,5	517	4,27	107	4
14	Topografie des Terrors	60	26 43,3	8 13,3	0,0	1 1,7	42 70,0	3 5,0	2 3,3	19 31,7	12 20,0	7 11,7	120	2,00	26	31
15	Tränenpalast	92	67 72,8	4 4,3	0,0	0,0	0,0	45 48,9	16 17,4	1 1,1	8 8,7	1 1,1	142	1,54	44	29
16	Kreuzberg	117	107 91,5	6 5,1	0,0	1 0,9	1 0,9	4 3,4	42 35,9	16 13,7	16 13,7	28 23,9	221	1,89	73	30
17	Unter den Linden	118	96 81,4	42 35,6	37 31,4	23 19,5	17 14,4	39 33,1	10 8,5	30 25,4	8 6,8	34 28,8	336	2,85	100	7
18	Marx-Engels-Forum	38	21 55,3	1 2,6	0,0	2 5,3	0,0	25 65,8	2 5,3	5 13,2	4 10,5	0,0	60	1,58	23	9
19	Bernauer Strasse	54	42 77,8	1 1,9	0,0	0,0	1 1,9	32 59,3	20 37,0	8 14,8	0,0	1 1,9	105	1,94	13	32
20	Lehrter/Hauptbahnhof	113	88 77,9	49 43,4	1 0,9	3 2,7	3 2,7	5 4,4	3 2,7	38 33,6	34 30,1	51 45,1	275	2,43	60	42
21	Alexanderplatz	121	100 82,6	28 23,1	5 4,1	8 6,6	3 2,5	93 76,9	3 2,5	17 14,0	14 11,6	28 23,1	299	2,47	82	25
22	Berliner Dom	104	87 83,7	23 22,1	42 40,4	9 8,7	3 2,9	18 17,3	4 3,8	18 17,3	7 6,7	13 12,5	224	2,15	82	8
23	Freie Universität	118	103 87,3	29 24,6	0,0	1 0,8	1 0,8	2 1,7	53 44,9	35 29,7	27 22,9	25 21,2	276	2,34	103	6
24	Sonnenallee	108	72 66,7	7 6,5	0,0	0,0	1 0,9	77 71,3	41 38,0	6 5,6	6 5,6	3 2,8	213	1,97	43	40
25	Wilhelmstrasse	40	33 82,5	6 15,0	4 10,0	2 5,0	7 17,5	5 12,5	7 17,5	4 10,0	3 7,5	1 2,5	72	1,80	19	16
26	East Side Gallery	84	66 78,6	9 10,7	0,0	0,0	2 2,4	55 65,5	28 33,3	21 25,0	19 22,6	14 16,7	214	2,55	64	13
27	Siegessäule	116	91 78,4	38 32,8	40 34,5	11 9,5	21 18,1	3 2,6	33 28,4	39 33,6	21 18,1	17 14,7	314	2,71	88	13
28	Lenindenkmal	54	28 51,9	2 3,7	0,0	2 3,7	2 3,7	41 75,9	1 1,9	3 5,6	1 1,9	0,0	80	1,48	12	26
29	Schloss Bellevue	108	79 73,1	47 43,5	30 27,8	5 4,6	2 1,9	2 1,9	14 13,0	42 38,9	16 14,8	10 9,3	247	2,29	70	11
30	Berliner Mauer	120	96 80,0	28 23,3	1 0,8	1 0,8	8 6,7	99 82,5	78 65,0	70 58,3	47 39,2	19 15,8	447	3,73	28	80
31	Kanzleramt	116	72 62,1	96 82,8	0,0	0,0	0,0	1 0,9	7 6,0	65 56,0	41 35,3	36 31,0	318	2,74	69	29
32	Prenzlauer Berg	108	100 92,6	4 3,7	0,0	0,0	0,0	44 40,7	1 0,9	7 6,5	5 4,6	17 15,7	178	1,65	85	12
33	Thälmann-Denkmal	44	33 75,0	1 2,3	0,0	2 4,5	0,0	25 56,8	0,0	4 9,1	1 2,3	0,0	66	1,50	17	21
34	Berlin-Mitte	116	101 87,1	35 30,2	5 4,3	4 3,4	5 4,3	35 30,2	12 10,3	24 20,7	13 11,2	37 31,9	271	2,34	81	20
35	K-Marx-Str./ Neukölln	79	69 87,3	3 3,8	0,0	0,0	0,0	7 8,9	27 34,2	3 3,8	2 2,5	4 5,1	115	1,46	23	51
36	Deutsche Oper	102	81 79,4	33 32,4	6 5,9	0,0	0,0	4 3,9	20 19,6	21 20,6	11 10,8	24 23,5	200	1,96	75	14
37	Ku'damm	118	102 86,4	23 19,5	5 4,2	2 1,7	3 2,5	3 2,5	62 52,5	24 20,3	18 15,3	51 43,2	293	2,48	84	25
38	Checkpoint Charlie	118	89 75,4	16 13,6	1 0,8	2 1,7	10 8,5	86 72,9	75 63,6	37 31,4	23 19,5	17 14,4	356	3,02	55	45
39	Humboldt-Universität	118	103 87,3	29 24,6	16 13,6	6 5,1	4 3,4	42 35,6	8 6,8	42 35,6	27 22,9	32 27,1	309	2,62	104	7
40	Glienicker Brücke	61	48 78,7	2 3,3	2 3,3	1 1,6	1 1,6	34 55,7	30 49,2	12 19,7	8 13,1	2 3,3	140	2,30	34	14
41	Kulturforum	66	56 84,8	12 18,2	0,0	0,0	0,0	4 6,1	8 12,1	12 18,2	10 15,2	18 27,3	120	1,82	48	11
	Kokku/keskmine	99,34	3091 74,84	907 20,07	375 8,54	185 4,21	413 10,18	1364 34,46	838 19,92	928 21,40	546 12,69	716 15,72	9363 2,22			

Lisa 3. Objektide ja märksõnade seos. Hallil taustal on seosed absoluut- ja protsentarvuna objekti hinnante arvust. Punasega on märgitud domineerivaim seos.

Legend: # - objekti hinnatud vastajate arv, sum - objekti seoste kogusumma, /n - seoste keskmine ühe objekti hinnangu kohta, +/- positiivsete/negatiivsete hinnangute arv.

41 küsitluses uuritud objekti lühikirjeldus

1. **Reichstag** (*Riigipäevahoone*). Berliini riigipäevahoone lugu sai alguse 1871. aastal, kui Versailles' lossi peeglisaalis sõlmiti Preisi-Prantsuse sõja rahuleping, mis oli ühtlasi preislaste juhtimisel ühendatud Saksa riigi sarikapidu. Pealinnaks sai Preisi kuningriigi keskus Berliin, mis vajas aga parlamendi jaoks esindushoonet. Arhitektuurikonkursi võitis vähetuntud Paul Wallot, kelle kava järgi ehitati 1884-1894 Prantsuse reparatsioonidest ammutatud 30 miljoni riigimarga eest suuremõõtmeline nelinurkse põhiplaaniga neorenessansspalee. Parlament jäi keisririigi lõpuni pinnuks silma monarhiale, viimane keiser Wilhelm Teine nimetas Reichstagi "ahvimajaks". Alles keset Esimest maailmasõda paigaldati läänepoolse peasissekäigu kohale tähendusrikas kiri Dem Deutschen Volke – Saksa rahvale. Ilmasõja viimastel päevadel, kui pärast keisri pagemist Hollandisse oli tekkinud riigis võimuvaakum, kuulutas sotsiaaldemokraatide fraktsioonijuht Philip Scheidemann 9. novembril 1918 riigipäeva aknal välja vabariigi, ennetades vaid mõne tunniga vasakpoolsete "nõukogude vabariiki" (vt Berliini linnaloss). Scheidemanni kõne juhatas sisse hapra, kuid tõeliselt demokraatliku Weimari vabariigi, mis kukkus aga kokku pärast Adolf Hitleri natsionaalsotsialistide võimuletulekut 1933. aasta alguses. Weimari vabariigi üks sümboleid põles juba 27. veebruaril leekides. Tänapäevani lahendamata jäänud tulekahju ajendas president Paul von Hindenburgi kuulutama välja eriolukorra ja kahandama kodanikuõigusi, mis omakorda andis Hitlerile vabad käed oma poliitilised rivaalid ükshaaval elimineerida. Riigipäevahoone aga ennast enam ei kasutatud, natsionaalsotsialistide kontrollitud nukuparlament kolis Teises maailmasõjas hävinud ooperimajja. Seda kõnekam on asjaolu, et 1945. aasta mais pildistas Nõukogude armee rindereporter punalippu heiskavat punaväelast just riigipäeva katusel – kuulsal fotol sümboliseerib Saksamaa alistamist hoone, mida Hitler oli põlanud. Külma sõjas ja Saksamaa jagamise järel sattus riigipäevahoone sõna otseses mõttes kahe maailmakorra piirile. Uus rajajoon kulges napilt 30 meetrit idapool, kuid 1949. aastal loodud Lääne-Saksa riigi poliitiline kese viidi kujunenud tingimustes sadu kilomeetreid läände, samas kui sotsleeri kuulunud Ida-Saksa valis aga just Ida-Berliini oma pealinnaks. Lääne-Saksa parlament lasi 1970. aastaks riigipäevahoone renoveerida ja pidas seal Saksamaa lõhenemise märgiks sümboolseid väljasõiduistungeid, mille vastu DDR ja NSVL traditsiooniliselt protestisid. Saksamaa taasühinemine 1990. aasta 3. oktoobril tõstis riigipäevahoone kiiresti võimusembolite keskmesse. Poliitiline ladvik eesotsas kantsler Helmut Kohliga kogunes tähtpäeval rahva ovatsioone vastu võtma riigipäevahoone trepile ning juba päev hiljem pidasid kahe Saksa riigi parlamendid seal sümboolse ühisistungi. Bundestagi esimene taasühinemisjärgne koosseis jõudis riigipäevahoones istungeid pidada veel enne seda, kui Berliin taas pealinnaks hääletati. Rahvas võttis kivikarbi tõeliselt omaks alles pärast seda, kui kunstnikepaar Jean-

Claude ja Christophi oli hoone tohutu meediakära saatel valgesse rüütanud. 1999. aprilliks oli riigipäevahoone saanud briti arhitekti Norman Fosteri kavandi kohaselt värske välimuse, seal hulgas uue klaaskupli, millest külastada võib otse parlamendi istungitesaali kiigata.

2. Potsdamer Platz (*Potsdami väljak*). Pärast Saksamaa taasühinemist on vähesed Berliini paigad pälvinud sedavõrd suurt tähelepanu, kui võimuehitistest paarsada meetrit lõunasse jääv kaasaegses võtmes uuesti taastatud Potsdami väljak. 1990-ndatel oli tegemist Euroopa suurima ehitusplatsiga, kus mõrdisegajate ja kraanade vahel korraldatud ekskursioonid tegid selle ühe linna suuremaks turismimagnetiks. Miljonilinna elav liiklussõlm, kuhu paigaldati mandri esimene valgusfoor ning kus asusid esinduslikud restoranid ja kaubamajad, pommitati Teises maailmasõjas puruks ja sellest sai müüriäärne rohtukasvanud heinamaa. Väljaku alla ulatusid Hitleri punkrid, mistõttu oli Lääne- ja Ida-Berliini vaheline piiritsoon selles kohas eriti lai, et vältida ligipääsu maa-alustele katakombidele. Pärast taasühinemist kiirendas ala taaselustamist Berliini senat. Arhitektuurikonkursi võitnud kavandi järgi jagati tühermaa kruntideks, mille ehitasid üle suurfirmad, nagu näiteks DaimlerChrysler, Sony, Hertie, ABB või Deutsche Bahn. Potsdami väljakust on kujunenud täiesti uus äri-, meelelahutus ja elamukvartal.

3. Jüdisches Mahnmal (Holocaust-Mahnmal, *juudi memoriaal*). *Denkmal für die ermordeten Juden Europas* on 1980. aastate lõpust kavandatud ja 2005. aasta mais Brandenburgi värava külje all avatud mälestusmärk holokaustis mõrvatud juutidele. 19.000 ruutmeetril laiuva kivilabüürindi autor on USA arhitekt Peter Eisenmann, kes visandas 2711 võrdse põhjapindaala, kuid vahelduva kõrgusega ja kergelt kaldus risttahukat. Ebatasasale pinnale püstitatud rahnude vahel saab jalutada, kuid seda pole võimalik teha kõrvuti. Mälestusmärgi juurde kuulub maa-alune muuseum. Mälestusmärki on saatnud kohati vali kriitika selle sisu ja vormi üle. Saksa mustlaskogukond on tauninud mälestusmärgi vaid juutidele pühendamist, ette on heidetud suurt eelarvet ja erinevalt kunagistest koonduslaagritest paiga kunstlikku sidumist juutide massimõrvaga. Berliini linnavõimud kartsid esmalt hiidmälestusmärgi pärssivat mõju linnasüdame arendamisele, aga kui parlament 1999. aastal Bonnist uude pealinna kolis, on riigipäevahoone lähiümbrus jäänud keskvoimu hallata. Mälestusmärki külastas esimesel aastal üle 3,5 miljoni inimese ja sellest on saanud populaarne paik eeskätt Berliini noorte seas.

4. Straße des 17. Juni (*17. juuni tänav*) Kuuerealine 17. juuni tänav, mis on osa Berliini ida-lääne suunalisest peateljest, kulgeb Brandenburgi väravast läände Võidusambast mööda Ernst Reuteri väljakuni, poolitades Tiergarteni pargi ja tehnikailikooli linnaku. Tänav on Lääne-Berliini senati 1953. aasta otsusega pühendatud sama aasta juunis Nõukogude sektoris puhkenud ja kiiresti maha surutud töölisrahutustele, millele ajendas pigem kesine palk kui ideoloogiline rahulolematuse. Osale Berliini kuningalosse ühendanud teest andsid praeguse laiuse "maailmapealinn" Germaniast unistanud natsid. Selle ääres asuvad tänaseks ühelt poolt Nõukogude armee monument (vt Sowjetisches Ehrenmal Tiergarten), teiselt poolt Berliini müüri püstitamise järel "Punase diktatuuri ohvritele" pühendatud mälestusmärk. Tänav on olnud tunnistajaks mitmele rahvaüritusele, nagu näiteks lääneliitlaste külma sõja aegsed sõjaväeparaadid, 1990. aastatel miljoneid noori meelitanud muusikapidu Love Parade ja 2006. aasta jalgpalli maailmameistrivõistluste fännilinnak.

5. Gedenkstätte Berliner Mauer (*Berliini müüri mälestusareaal*). Berliini müüri mälestusareaal avati 1998. aastal südalinnast paar kilomeetrit põhja pool Bernau tänava ääres. Kompleksi kuulub veel infokeskus ja 1980. aastate keskpaigas õhitud Lepituskirik (Vorsöhnungskirche) vundamendile rajatud kabel. Mälestuspaik hõlmab osa pikimast tänaseni säilinud kolmest müüri lõigust ning seal on taastatud omaaegne piirivöönd kõigi selle rajatistega. Keskvalitsuse eestkoste all korraldatud arhitektuurikonkurssi saatsid tulised arutelud mälestuspaiga mahu ja vormi üle. Kompleks kuulub tänaseks Berliini senati otsusega rajatud sihtasutusele.

6. Berliner Stadtschloss (*Berliini linnaloss*). Teise maailmasõja järel Ida-Saksa võimude käsul õhitud Berliini linnalossi taastamine on pärast taasühinemist olnud üks teravamaid ruumipoliitilisi küsimusi. Vaidlusalune paik asub südalinnas, Berliini läbiva Spree jõe kahe haru vahelisel saarel. Brandenburgi markkrahvid lasid 15. sajandi keskpaigas ehitada kaubateede ristumiskohta kindluse, kuid 18. sajandi alguses ehitati selle asemele suursugune barokkstiilis kuningaloss. Hohenzollerni dünastia resideeris lossis 1918. aastani, seejärel tegutses seal muuseum. Ehkki hoone sai Teises maailmasõjas raskelt kannatada, oli selle taastamine tehniliselt võimalik. Sellest hoolimata pidas DDRi kommunistlik juhtkond lossi "feodaalse ja imperialistliku" mineviku sümboliks ja otsustas 1950. aastal vare õhkida. Lossiesisest sai veerandsajandiks paraadväljakuna rakendust leidnud Marx-Engels-Platz, mille äärde ehitati 1970. aastate keskpaigas Saksa DV parlamenti, linnahalli ja esinduslikke lõbustusasutusi koondanud Vabariigi palee. Selle eluiga jäi aga lühikeseks, hoonet hakati lammutama 2006. aastal. Juba aasta hiljem otsustasid Saksa parlament ja Berliini liidumaa ühiselt, et omaaegsest keisrilossist taastatakse kolm fassaadikülge ning paik antakse kultuuri, kunsti ja teaduse teenistusse (Humboldt-Forum).

Loss on olnud mitme Saksa ajaloo murranguliste sündmuste keskmes. Siin toimusid 1848. aasta märtsirevolutsiooni rahvameeleavaldused ja tänavalahingud, 1914. aasta suvel pidas keiser Wilhelm II eelseisva sõja ootuses lossi rõdult rahvahulkadele kihutuskõnesid. Esimese maailmasõja lõpus ja keisri pagemise järel kuulutas kommunistide juht Karl Liebknecht samalt rõdult välja nõukogude vabariigi. DDR-i võimud pidasid seda lossiportaali sedavõrd tähtsaks kommunistliku ajaloo pärandi osaks, et lasid selle 1964. endise lossiväljaku lõunaservale ehitatud riiginõukoguhuone fassaadiga ühendada.

Et lossi õhkimine oli olnud viga, tunnistas DDR-i juht Erich Honecker avalikult 1970. aastatel. Ehitise oli lubanud taastada juba tema eelkäija Walter Ulbricht, seda küll aga uues kohas – ajaloolise linnapildi ennistamine polnud sotsmaades midagi ebatavalist, nagu näitab Varssavi vanalinna taassünd –, kuid ambitsioonikas ettevõtmine tuli muuseumis DDR-i keerulise majandusolukorra tõttu alatasa edasi lükata. Aastail 1993-1994 seisis lossiplatsil *Stadtschloss*'i fassaadi kujutanud riidelõuendiga kaetud originaalsuuruses makett. Taoliste erainitsiatiivil ellu viidud toetusprojektide tuules sai lossiküsimus pärast Saksamaa taasühinemist uue hoo. Taastamise pooldajad rõhutasid vajadust taastada südalinna hooneansambli terviklikkus ja lossi olulist rolli Berliini, Preisimaa ja Saksa ajaloo; vastased toonitasid aga matkiva uusehitise vastuolu muinsuskaitse põhimõtetega, suuri kulutusi ja vanaaegse hoone sobimatust tänapäevaste vajadustega. Kriitikat pälvis ka lossi asupaika ehitatud Vabariigi palee lammutamine. Siiski langetas Saksa parlament 2002. aastal põhimõttelise otsuse taastada lossi põhja-, lääne ja lõunafassaad ning

siseõu. Projektile andsid otsustava tõuke 2007. aastal novembris tehtud esimene riigieelarve eraldis (kogu maksumust on hinnatud 552 miljonile eurole) ning 2008. aastal itaallase Francesco Stella võiduga lõppenud arhitektuurikonkurss.

7. Fernsehturm (teletorn). Berliini markantsemaid maamärke ja 368 meetriga Saksamaa kõrgeim ehitis on 1969. aastal Rootsi inseneride abil valminud teletorn. See asub Teise maailmasõja järel väheste eranditega täiesti uue kuue ilme saanud linnasüdames, Punase raekoja, Alexanderplatzi ja keisrilossi endise asupaiga vahetus naabruses. Torni rajamisele ajendasid kahtlemata ka tehnilised vajadused, kuid ühtlasi oli tegemist sotsialistliku Ida-Saksa näidisobjektiga (teletorni idee ühe autori, mõjuka Hermann Henselmanni kohaselt vajas DDR-i pealinn "sotsialistlikku kõrgusdominanti"). Ehituskulud ületasid esialgseid arvutusi mitu korda, paljud detailid tuli importida lääneriikidest. Avalikkus võttis markantse hõbekuuliga uusehitise kiiresti omaks, teletornist sai kiiresti Ida-Saksa sümbol. Taastühinemise järel säästis teletorni ajaloo puhastusest kodanikuinitsiatiiv, sellest sai ka kogu linna, st ka Berliini lääneosa sümbol, eristudes selles tunduvalt rahvuslikuma tähendusega Brandenburgi väravast või Reichstagi kuplist (Berger, Müller ja Siewert 2003). Teletorn ja selle vaateplatvormid on ka ühed Berliini peamised turismimagnetid, neid külastab aastas miljon inimest.

8. Sowjetisches Ehrenmal im Tiergarten (Nõukogude mälestusmärk Tiergartenis). Mõni kuu pärast Teise maailmasõja lõppu avatud Nõukogude mälestusmärk Tiergartenis asub paarsada meetrit Brandenburgi väravast lääne- ja riigipäevahoonest lõunas. See on üks kolmest Saksamaa pealinna vallutamisel langenud punaarmeeleastele pühendatud monumendist ja neist ainus, mis asub Lääne-Berliini territooriumil. Erinevalt hiidsoldati poolest tuntud Treptow' mälestuspargist on Tiergarteni kompleks palju pisem, aga see-eest sõjakam. Sammastel troonib kaheksa meetri kõrgune Hitleri uue riigikantselei vooderdisest valatud pronksõdur, kelle õlal puhkab täägistatud vintpüss. Rajatist palistavad kaks tanki ja haubitsat, mis olid kasutusel Berliini lahingutes. Aiana kujundatud tagaosas on hinnanguliselt maetud 2000 punaarmeeleat. Ehkki monument asus Briti sektoris, pidasid seal kuni 1994. aastani auvalvet Nõukogude (Venemaa) sõdurid. Riikidevaheliste lepete kohaselt kannab täna mälestusmärgi eest hoolt Saksamaa.

9. Friedrichsstraße (Friedrichi tänav). Berliini idapoolset südalinna poolitab põhja-lõuna teljel Friedrichsstraße, mis on Saksa keisririigist saadik linna üks peamiseid meelelahutus- ja ostlustänavaid, kus asusid ja asuvad arvukad operetimaajad, hotellid, kõrtsid ja kauplused. Külma sõja ajal jäi kaks kolmandikku tänavast Ida-Berliini, tagasihoidlikum lõunapoolne kolmandik aga Lääne-Berliini. Jagatuse sümbolina on tänav püsinud tänaseni, kuivõrd kahte maailmakorda eraldanud piiripunkt *Checkpoint Charlie* on mõneti kitsilikus vormis saanud turistide meelispaigaks. Pärast taasühinemist on eeskätt Unter den Linden ümbruses taastanud Esimese maailmasõja järel tuhmuma lõõnud sära, siia on rajatud mitu pangapeahoonet ja suurfirmade esinduspoodi.

10. Rotes Rathaus (Punane raekoda). 19. sajandi keskpaigas valminud Punane raekoda on saanud oma nime tellisfassaadi, mitte poliitilise ideoloogia järgi. Berliini linnapea ja senati ametihoonel on kolm siseõud, peasissekäigu kohal kõrgub 74-meetrine torn. Välisfassaadil on osaliselt säilinud 36 seinareljeefi, mis kujutavad Berliini ja Brandenburgi ajalugu alates 12. sajandist kuni 1871. aastani. Külma sõja ajal

tegutses hoones Ida-Berliini linnavalitsus. Ehkki Punane raekoda asub südalinnas ja võtab enda alla terve kvartali, puudub sel domineeriv poliitiline vaim, sest Berliini killustatuse tõttu tuleb tal võimu jagada teistes linnaosades säilinud raekodadega.

11. Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche (*Keiser Wilhelmi mälestuskirik*). Keiser Wilhelmi mälestuskirik seisab paraadtänaval Kurfürstendammi alguses Breitscheidplatzil ja sai pärast Teist maailmasõda eelkõige Lääne-Berliini sümboliks. Neoromaani stiilis kirik valmis 19. sajandi lõpukümnendil keiser Wilhelm I auks. Ehitis sai 1943. aastal pommirünnakus kannatada, sisse kukkus katus ning 113 meetrisest peatornist, mis oli omal ajal linna kõrgeim, jäi alles vaid 63 meetrit. Sõja järel vaieldi pikka aega selle üle, kas varemehd maatas teha. Lääneliitlastele valmistas peavalu asjaolu, et taastatud kirik võib sakslaste seas viia monarhistlike meeleolude tugevnemisele. 1957. aastal arhitektuurikonkursi võitnud kavand nägigi esialgu ette uusehitist, kuid järgnenud tormise avaliku arutelu järel jõuti väheseid rahuldanud kompromissini: kirikuvare tehakse varingukindlaks ning see säilib sõjavastase hoiatusmärgina, samas kui selle kõrvale ehitatakse neli moodsat sakraalehitist. Mälestuskirikku ansambel on tänaseks muinsuskaitse all ja seda peetakse sõjajärgse arhitektuuri üheks olulisemaks näiteks.

12. Palast der Republik (*Vabariigi palee*). Kui Vabariigi palee viimased rusud 2008. aasta detsembris minema viidi, pandi punkt ühele Berliini taasühinemisjärgse tulisea ruumivaidluse peatükile, kus ei pörkunud pelgalt esteetilised või arhitektuurilised seisukohad, vaid terved maailmavaated. DDR-i mainehitis ehitati aastail 1973-76 aastaid tühjana seisnud Marx-Engels-Platzi (endise Schlossplatz) veerele, keisrilossi kunagisse asupaika. Heinz Graffunderi kavandatud 180 meetrit pikas ja 85 meetrit laias hoones hakkas kogunema sotsialistlik nukuparlament (Volkskammer), kuid tegu oli ühtlasi riigi kõige esinduslikuma kultuuripalee ja linnahalliga, kus koha leidsid ka säärased kurioosumid nagu DDR-i ainus keeglisaal. Juba 1990. aasta septembris ehk veel enne taasühinemist hoone aga suleti, mida põhjendati 1970. aastatel arvukates ehitustes tuletõkkena kasutatust leidnud asbestiga. Mürgine ehitusmaterjal kõrvaldati, kuid linna südames, Unter den Lindenid idapoolses alguses ja toomkiriku vastas seisnud ehitis jäi karkassina aastateks lammutamist ootama. Lõpliku surmaotsuse langetas 2003. aastal Saksa parlament, kuid veel aastateks jätkas vastasleer proteste ja püüdis lammutamist ära hoida. Vabariigi palee sõrestikuni kahandatud sisemuses korraldati viimastel aastatel teatrilavastusi ja kunstinäitusi, hoone markantne peegelfassaad oli veel 2005. aasta parlamendivalimistel Ida-Saksa kompartei jätkuerakonna peopaiga kulissiks. Tänapäevaks on lammutajad viinud minema 78.000 tonni ehitusmaterjale ja ala on kaetud muruga, kuhu lähiaastail peab kerkima kultuuri- ja teaduskeskus Humboldt-Forum, millega põimitakse kunagise keisrilossi kolm fassaadi.

13. Brandenburger Tor (*Brandenburgi värav*). Ehkki samanimeline ja isegi veidi vanem Brandenburgi värav asub Berliini külje all asuvas Preisi kuningate residentslinnas Potsdamis, on selle täielikult varjutanud ehitist, mis pole pelgalt Berliini, vaid kogu Saksamaa ning selle 20. sajandi võtmesündmuste kujundeid. Kuue dooria sambaga tollivärav rajati aastail 1788-1791 kuningas Friedrich Wilhelm III käsul. Varaklassitsistlik liivakiviehitist võtab malli Ateena Akropolisest ja lõpetab Unter den Lindenid, mille teises otsas seisis keisriloss. Värav on 65,5 meetrit lai, 11 meetrit sügav ja koos võidujumalanna Viktoria

kaarikuskulptuuriga (nn *Quadriga*) 26 meetrit kõrge, ansamblisse kuulub ka kaks vahtkonnahoonet Marsi ja Minerva figuuridega. Brandenburgi värav on olnud ajalooliste sündmuste keskmes. Napoleon viis 1806. aastal kaarikuskulptuuri Pariisi, kust see 1814. aastal linnaelanike juubelduste saatel tagasi toodi. Kuju täiendati, preisi kotkale lisati Preisi ühe olulisema arhitekti Karl Friedrich Schinkeli visandatud raudrist tammepärjaga. Kunagise linnamüüri ainsana säilinud väravast sai sellega triumfikäikude ja jõudemonstratsioonide tunnistaja. Selle kaudu läks Berliini garnison Esimesse maailmasõtta, 1933. aastal marssis sammaste vahelt läbi natside poolsõjaväeline SA, et tähistada Adolf Hitleri võimuletulekut. Teises maailmasõjas sai värav raskelt kannata ja kaarikuskulptuurist säilis vaid üks hobusepea, kuid natsid olid pommirünnakute kartuses hakanud kunstiteostest tegema kipsmulaaže ja taies õnnetus, ehkki alles 1958. aastaks, taastada. Ida-Berliini võimude nõudmisel jäi aga kuju ilma raudristist ja kotkast, mida peeti Preisi militarismi sümboliks. Kui müür 1961. aastal linna kaheks jagas, sattus värav külma sõja uusimale rindejoonele. Seni liiklusele avatud olnud ehitisest sai mitte ainult Berliini, vaid kogu Saksamaa ja Kesk-Euroopa lõhestatuse sümbol. Värav, millele pea neljaks aastakümneks pääsesid ligi ainult Ida-Saksa piirivalvurid ja tähtsad riigitegelased, oli populaarne motiiv Lääne-Saksa postmarkidel ja rahatähtedel. 1987. aastal pidas toonane USA president Ronald Reagan värava läänepoolsel kõne, milles pöördus oma NSV Liidu ametivenna poole: “Mr. Gorbachev, open this gate! Mr. Gorbachev, tear down this wall!” (“Härra Gorbatšov, avage see värav! Härra Gorbatšov, lammutage see müür!”). Murranguajal sai aga lõhestatuse kehastatusest rahvusliku ühtsuse märk. 22. detsembril 1989 oli üle 100.000 inimese Brandenburgi värava tunnistajaks. Nädal aeg hiljem toimunud uusaastapidustustel lõhkusid uljaspead kaarikukuju, mille taastamistöde käigus sai skulptuur tagasi raudristi ja kotka. Renoveerimist vajas ka aastaid hooletusse jäetud värav ise, millelt 2002. aastal pidulikult kate eemaldati. Tänapäeval on Brandenburgi värav Saksa euromüntide reversil.

14. Topographie des Terrors (*Terrori topograafia*). Prinz-Albrecht-Straße (täna Niederkirchnerstraße) oli natside jõuaparaadi sünonüümiks (nagu Eestis punaterroriga seostatud Pagari tänav). Seal asusid üksteise lähedal salapolitsei Gestapo (maja nr 8), SS-i juhtkonna (maja nr 9) ja selle julgeolekuteenistuse (SD) peakorter (Prinz-Albrecht-Palais). Lääne-Berliini arheoloogid kaevasid 1986. aastal välja Gestapo vangla keldrivõlv. Aasta hiljem avati nii riigi kui ka liidumaa rahastatud vabaõhumuuseum ja teabekeskus, mis on pühendatud eeskätt natside terrorile aastail 1933-1945, rääkides seda lugu oma asupaiga ja selle ositi maatasa tehtud hoonete kaudu. Sama tänava ääres kulges Berliini müür, mistõttu pidasid paljud turistid seda ekslikult Ida-Saksa režiimile pühendatud välinäituseks. Plaan ehitada alale muuseumikompleks jäi esiti rahakitsikuse ja projekti eestkostjate sõnul võimude “huvipuuduse” ja “parimal juhul leige toetuse” tõttu esialgu toppama. (Der Tagesspiegel, 27. märts 1994). 1993. aasta arhitektuurikonkursi võitnud ambitsioonikast kavandist on praegusest loobutud ja 2007. aastal löödi koop maasse tagasihoidlikuma projekti elluviimiseks. Muuseumihoone avati 2010. aasta mais.

15. Tränenpalast (“*Pisarate palee*”). Pisarate paleeks kutsuti rahvasuus südalinnas Friedrichsstraße raudteejaama kõrval asunud piiripaviljoni, mille kaudu sõideti aastail 1961-1989 Ida-Berliinist Lääne-Berliini. Nimi tuleneb asjaolust, et seal pidid väljasõiduloata idasakslased oma läänesakslastest lähedastega

hüvasti jätma. Hoones asusid Ida-Saksa piirivalve- ja tolliruumid, mida läbinuna liikus reisiline edasi eksterritoriaalsetele perroonidele või metroojaama. Bahnhof Friedrichstraße oli 1961. aastast saadik ainus Ida-Saksa raudteejaam, kus Lääne-Saksa linna- ja kaugsõidurongidel oli lõpp-peatus, kuid Lääne-Saksa piirivalvurid jaamas ja ootehoones tegutseda ei tohtinud. Pärast taasühinemist leidsid hoones kohe kunstiuuritud ja ööklubi, kuid plaanis on avada seal 2011. aastaks muuseum, mis kajastaks külma sõja aegse piiri mõju sakslaste argielule.

16. Kreuzberg. Pikka aega oli Kreuzberg Lääne-Berliini eripärase ja multikultuurse elulaadi, aga ka rahutuste ja sotsiaalse ääremaa sünonüüm. Linnaosa on saanud nime seal asuva 66 meetrise künka ja sellele 1821. aastal püstitatud sõjamonumendi järgi. Laiemat tuntust kogus Kreuzberg 1960. aastatest alates, kui ühest küljest tekkis Berliini müüri ehituse järel kolmest küljest sissepiiratud alternatiivne ja nõndanimetatud majahõivajate (skvotterite) asum SO 36, teisest küljest aga asusid linnaossa elama paljud võõrtöölised (140.000-pealine Kreuzbergi türgi kogukond on Saksamaa suurim). Üleriiklikku kõlapinda leiavad 1. mai vägivaltsed. 1987. aastal politsei ja demonstrantide vahel alguse saanud kokkupõrked on tänaseks suuresti adrenaliini otsivate noorte ja sensatsioonihimulise meedia pärusmaa. Kreuzberg on taasühinemise järel teinud läbi suuri muudatusi, kuivõrd Lääne-Berliini kõrvaline müüriäärne linnaosa hoobilt kesklinna sattus. Linnaosa on muutunud ettevõtlusele külgetõmbevaks ning piirkonniti on aset leidnud aadeldamine (gentrifikatsioon), sest osa alternatiivkuid kolis tõusnud kinnisvarahindade tõttu Ida-Berliini uutesse menurajoonidesse Friedrichshain ja Prenzlauer Berg.

17. Unter den Linden. Unter den Linden (“pärnade all”) on Berliini 1,5 kilomeetri pikkune ja 60 meetri laiune esinduspuiestee, mille läänepoolse otsa lõpetavad Brandenburgi värav ja Pariisi väljak ning idapoolse otsa Lossisild (*Schlossbrücke*) ja toomkirik. Ajalooline kuninglik ratsatee on arvatavasti Saksamaa kuulsamaid tänavaid, mille ääres troonib üksjagu olulisi hooneid ja asutusi (Humboldti ülikool, Riigipoober, Berliini riiklik raamatukogu, USA, Venemaa ja mitme teise riigi saatkonnad, Kunstide Akadeemia, mainekas Adloni hotell, tulevane Humboldt-Forum). Unter den Lindeni idaosas asuvad 18. sajandi keskpaigast Preisi kuningakoja representatiivhooned ja -väljakud (*Forum Fridericianum*), 1851. aastal avati bulvarit poolitaval promendaadil Friedrich Suure ratsamonument. Teises maailmasõjas sai piirkond rängalt räsida, vaid üksikud hooned pääsesid suuremate purustusteta. Peaaegu kõik ajaloolised hooned – kui keisriloss märkimisväärse erandina välja arvata – on aga 1950. aastatest alates sammhaaval uuesti üles ehitatud. Läänepoolsest tänavalõigust kujunes DDR-i võimude esinduskvartal, siin tegutsesid ministriumid ja sotsmaade esindused. Sealne poliitiline vaim on saatkondade ja Bundestagi büroohonete näol säilinud tänaseni, samas kui Unter den Lindeni keskosas, Friedrichstraße ristmiku kandis, on avatud arvukalt restorane, pangamaju ja kalleid esinduskauplusi.

18. Marx-Engels-Forum. Tänaseks lammutatud Vabariigi palee (*Palast der Republik*) ja teletorni vahel avati 1986. aastal Marx-Engels-Forum. Mälestuspargi keskmes on kahe sotsialistliku mõtleja ja “Kommunistliku manifesti” autorite pronkskulptuur. Istuv Marx ja seisev Engels on aga võrdlemisi tagasihoidlikud ega meenuta sotsialistliku monumendipoliitika grandioossust. Monumenti palistavad marmorsein, bareljeefid ja neli metallpannood, kuhu happega on söövitatud fotod “klassivõitluse ajaloost”.

Alal asunud elamu- ja ärikvartalid pommitati maailmasõjas puruks ning 1970. aastatel lammutati viimased alles jäänud majad. Pärast taasühinemist sattus Marx-Engels-Forum sarnaselt oma naabri Vabariigi paleega keskustellu, kas paik on iganenud jäänuk või oluline kunstiteos ja möödaniku väärikas tunnistaja. Marxi läikima lõõnud põlved ja käed annavad aga tunnistust sellest, et skulptuur on populaarseks kulissiks turistide ja muude päevapiltnike seas.

19. Bernauer Straße. Berliini külje all asuva linnakese järgi nime saanud Bernau tänav sai laiemalt tuntuks 1961. aasta augustis müüriehitusele järgnenud päevadel, kui idasakslased sealtnaud dramaatilisel viisil läände pageda üritasid. Nimelt asus osa ida poole piiri jäänud majade esisest kõnniteest juba Lääne-Berliinis ja paljud kasutasid võimalust akendest üle piiri hüpata, samuti soodustas piirkonna savine pinnas tunnelite kaevamist. Tuntuim *Bernauer Straße* põgenik on üle okastraadi karates automaadi seljast heitnud ajateenija Conrad Schumann, kellest juhuslikult jäädvustatud foto on olulisel kohal Saksa ajaloo arhiivikaardrites. Kümnekonnal juhul lõppes pagemiskatse ka surmaga. Ida-Saksa võimud müürisid 1961. aasta sügiseks piiräärsete elumajade aknad kinni ning lasid hooned kaks aastat hiljem hoopis maatasa teha. Pärast müürirajatiste kaasajastamist ja laiendamist 1970-ndatel aastatel sattus piirivööndisse sealne Lepituskirik (*Versöhnungskirche*), mis 1985. aastal lõpuks õhiti. Samas paigas asub nüüd Lepituskabel, mis on osa Berliini müüri mälestusareaalist. Ühtlasi asub Bernau tänavaa ääres pikim, ehkki katkendlik osa kolmest tänaseni algses kohas säilinud piirilõigust.

20. Lehrter Bahnhof/ Hauptbahnhof (Berliini pearaudteejaam). Berliini pearaudteejaam on Saksamaa viimaste kümnendite kõige kallim liiklusprojekt ja Euroopa suurim mitmekorruseline raudteejaam. Jaam asub läbi kesklinna vingerdava Spree põhjakaldal paarisaja meetri kaugusel liidukantsleri ametihoonest ja parlamendist. *Lehrter Bahnhofi* kunagisse asupaika rajatud klaasist ja terasest moodne koloss on koos uue rahvusvahelise lennuväljaga taasühinenud pealinna peamised reisiühenduse parandamisele suunatud ettevõtmised. Uue pearaudteejaama ehitus algas 1995. aastal ja umbes miljard eurot maksma läinud liiklussõlme avas liidukantsler Angela Merkel 2006. aasta mais. Peale jaamahoone kuulub projekti ka nelja rööpapaariga põhja-lõunasuunaline 3,5 kilomeetrine tunnel, mitu korda tehtud keskmise suurusega raudteejaama ja (tänaseni suuresti teostamata) pealinna ühistranspordivõrgu laiendamine pearaudteejaamani. Kogu ettevõtmise maksumust hinnatakse kuni 10 miljardile eurole, mis on projekti gigantomaania kõrval olnud ka üks kriitikute peamisi vastuargumente. Berliini raudteeprojekt paisutati liiga suureks ajal, ütlevad vastustajad, kui riigis valitses taasühinemisjärgne eufooria ja prognoositi linna rahvaarvu kasvu kolmelt ja poolelt miljonilt kuue miljoni (taz, 26.05.2009). Vastuoluline on olnud ka jaama ümbernimetamine ning ajalooline *Lehrter Bahnhof* on mitteametlikult tänaseni kasutusel. Eeskätt Lääne-Berliini elanikkonnas tekitas pahameelt selle linnapoole omaaegse peamise raudteejaama (*Bahnhof Zoo*) tähtsuse märkimisväärne vähendamine, arvestades eriti asjaoluga, et uus raudteejaam asub kesklinna ühes hõredamalt asustatud piirkonnas.

21. Alexanderplatz. "Alexil" on alati olnud raksusi olla osa väljapoole vaatavast, esinduslikust Berliinist. 1805. aastal linna väisanud Vene tsaari Aleksander I järgi nime saanud kunagine härjaturg on olnud pigem väikeste, lihtsate inimeste väljak. 1848. aasta revolutsiooni ajal leidsid seal aset tänavalahingud. Väljaku

kõrgeaeg saabus 20. sajandi esimestel kümnenditel, sellest oli saanud oluline liiklussõlm (linna esimesed metrooliinid, raudteejaam, (hobu)trammid) ja Potsdami väljaku kõrval teine sellelaadne koht, kus kirevate reklaamtahvlite valguses näitas end Berliini suurlinlikkus. Seda kuvandit süvendas 20. sajandi saksa kirjandusvaramusse kuuluv Alfred Döblini metropoliromaani "Berliin, Alexanderplatz". Maailmasõja järel tegid DDR-i võimud tugevasti pommitada saanud väljakust oma linnaplaneerimise betooni valatud pidepunkti. Pärast ümberehitust aastail 1964-1971 laius Ida-Berliini uues südamikus jalakäijatele reserveeritud ja hoonestuse arvel neli korda avardatud, kuid külgnevatest elurajoonidest bulvaritega eraldatud suurväljak, mille ääres kõrgusid esikaubamaja, interhotell ja ametiühingute hooned. Uus paraadväljak oli 1989. aastal paradoksaalsel kombel tunnistajaks ka osalejaterohkeimale režiimivastasele rahvameeleavaldusele (hinnanguliselt kuni miljon demonstranti). Taasühinemise järel ei peetud 1970-ndate aastate linnaplaneeringut ega sotsarhitektuuri enam ajastukohaseks, kuid linnavalitsuse ja investorite vahel venima kippunud läbirääkimiste tõttu ei jõutud suurte muudatusteni enne 2000-ndate aastate teist poolt. "Alex" on taastanud berliinlaste seas oma populaarsuse — seal viibib päevas 360.000 inimest, see on Berliini külastatavaim kant (millele on aidanud kaasa kolme metrooliini ristumiskoht) ja külastajate hulgal on väljak Euroopa neljas (Tagesspiegel, 19. märts 2009).

22. Berliner Dom (*Berliini toomkirik*). Berliini toomkirik ehitati aastail 1844-1850 kuningalossi naabrusesse keiser Wilhelm II käsul püstitada vana tagasihoidliku toomkiriku asemel uus Preisi protestantismi peakirik ja Hohenzollerni dünastia viimne puhkekoht. Kõrgrenessansist ja barokist malli võtnud sakraalehitise silmatorkavaim detail on ligi 75 meetri kõrgune kuppel, millelt ühes suunas avaneb vaade Vana-Berliini südamikule ja Unter den Lindenile, teises suunas aga Ida-Saksa esinduskvartalite ja teletornile. Berliini toomkirikus toimuvad riikliku tähtsusega jumalateenistused. 1944. aastal tabas kuplit süütepomm ja selle tipp kukkus läbi katuse ja kirikupõranda monarhide hauakambrisse. Sõjajärgsetel aastatel tegid DDR-i võimud ära hädavajalikud tööd, et vältida hoone edasist lagunemist. Toomkiriku rekonstrueerimisööd algasid 1975. aastal, kuid valmis jõuti alles pärast taasühinemist. Seejuures pälvis eeskätt kirikujuhtide kriitikat asjaolu, et peakupli kuldristi ja nelja väiksema nurgakupli katusekonstruktsiooni osas mindi kompromissile ja valiti algupärasest lihtsam vorm (Die Welt, 1. jaanuar 2008).

23. Freie Universität Berlin (*Berliini Vaba Ülikool*). Freie Universität või lihtsalt FU on üle 30.000 tudengiga pealinna neljast ülikoolist suurim ning Saksamaa mainekamaid. Selle asutamislugu on tihedalt seotud külma sõja kujunemisega. Berliini ülikool (hiljem Humboldti ülikool) sattus linna neljaks jagamise järel nõukogude sektorisse. Osa õppejõududest ja tudengitest avaldas meelt maad võtva kommunistliku mõju vastu, millele NKVD vastas repressioonidega. Berliini linnavõimud otsustasid seepeale rajada lääneliitlaste egiidi all USA sektori nooblistse Dahlemi villaasumisse uue ülikooli. Selle asutamiskoosolek toimus 4. detsembril 1948, keset Lääne-Berliini vastast Nõukogude blokaadi. Vaba Ülikooli esimeseks rektoriks vannutati Humboldti ülikoolist lahkunud Friedrich Meinecke ning esimestel aastatel olid paljud tudengid eristipendiumi pälvinud idaberliinlased. Ida-Saksa võimude pahameele pälvinud uue teadus- ja

õppeasutuse põhikiri oli oma ajast ees ja rõhutatult tudengikeskne, mistõttu pole imestada, et Vaba Ülikool kujunes 1968. aasta tudengirevolutsiooni tulipunktiks.

24. Sonnenallee (Päikeseallee). Sonnenallee on üks Berliini lõunaosa olulisi magistraale, mis müüriehituse järel kaheks jagati, seejuures jäi ida poolele ligi viiekilomeetrise tänavast umbes 400 meetrit. Müüri kunagist kulgu tähistavad praeguseks vaid asfaldisse paigaldatud munakivid. Sarnaselt teistes linnasisestes piiriületuspunktides toimunuga kasutasid ka Sonnenalleel paljud idasakslased 1989. novembris ootamatult sülle kukkunud võimalust esimest korda Lääne-Berliini sõita. Laiemat tuntuust pälvis tänav 1999. aastal, kui korraga ilmusid ühest ja samast ideeseemnest sündinud romaan (Thomas Brussigi “Am kürzeren Ende der Sonnenallee”) ja film (Leander Haußmanni “Sonnenallee”, mis kirjeldasid kohati humoorikas võtmes Ida-Saksa noorte argirõõme ja -muresid müüri lähedases naabruskonnas. Teosed langesid nõndanimetatud DDR-i (n)ostalgalainesse, mis kriitikute hinnangul mahendas ja ilustas sotsrežiimi tegelikkust.

25. Wilhelmstraße (Wilhelmi tänav). Wilhelmstraße oli ühendatud keisririigist kuni Kolmanda Reichi kokkuvarisemiseni (1871-1945) Saksamaa poliitiline tuiksoon, võimu sünonüüm, kuhu oli koondunud üksjagu olulisi ministereid ja saatkondi. Endiste aadlipaleede naabruskond on Berliini kõige nooblim kant, kirjutas Baedeker reisijuht 1878. aastal. Weimari vabariik võttis keisriaegsed valitsusasutused suuresti muutmatul kujul üle, natsid omakorda ehitasid sinna Hilteri riigikantslei ja Hermann Göringi lennundusministeeriumi (*Reichsluftfahrtministerium*). Minevikuarjud tuhmusid aga DDR-i ajal, kui purukspommitatud alale rajati paneelilumaja ja selle taga laius juba lõhestatud linna piirivöönd. Ainsana jäi maailmasõjast suuresti puutumata hiiglaslik lennundusministeerium, kus 1949. aastal kuulutati paradoksaalsel kombel välja DDR ja praegu tegutseb rahandusministeerium. Riigipäevahoone läheduse tõttu pole poliitilised asutused Wilhelstraße-st täielikult lahkunud, kuid Saksa ajalugu tehakse tänapäeval mujal.

26. East Side Gallery. Sadakond (maali)kunstnikku jäädvustas 1990. aasta kevadel 1,3 kilomeetri pikkusele Berliini müüri jupile oma nägemuse toonastest murrangulistest sündmust. East Side Gallery on tuntuim tänaseni säilinud müüri lõik, ehkki rangelt võttes pole tegemist piirimüüri (erinevalt Bernau tänava mälestuspaigast), vaid Spree jõe äärset piiritsooni tähistanud nõndanimetatud tagalamüüri (*Hinterlandmauer*). Esimesele kahe Saksa riigi kunstike ühisprojektile andsid pärast müüri langemist heakskiidu ka viimaseid kuid hingitsenud DDR-i võimud. Vast tuntuim teos on vene kunstniku Dmitri Vrubeli taies suudlevatest sotliidritest Dmitri Brežnevist ja Erich Honeckerist (*Oh Gott, laß mich diese tödliche Liebe überleben*). 1991. aastal läks East Side Gallery muinsuskaitse alla, kuid sellest hoolimata on projekti eestseisjatele valmistanud peavalu ilmaolud, vandaalid ja kinnisvaraarendus. Berliini linnavalitsus on renoveerimistödeks eraldanud raha, kuulutades, et kui müüri ajaloo rahvusvaheline paik on Checkpoint Charlie, rahvuslik paik Brandenburgi värav ja berliinlik paik Bernau tänav, siis East Side Gallery käsitleb müüri selle langemise järel.

27. Siegestäule (Võidusammas). Võidusammas oli rahvusvahelises telepildis ohtrasti 1990-ndate lõpus ja 2000-ndate alguses, kui seal kandis vonkles Love Parade ehk kuni paari miljoni osalejaga tänavareiv, ning 2008. aastal, kui USA presidendikandidaat Barack Obama seal sadadele tuhandetele kõne pidas. Monument

püstitati 1864-1873 ning on pühendatud just neil aastail aset leidnud kolmele võidukale preislaste sõjale Taani, Austria ja Prantsusmaa vastu. Võidusammas asus toona aga umbes 1,5 kilomeetrit eemal Kuningaväljakul (*Königsplatz*), kust see 1938 natside utoopiapealinna ehitusplaanide esimeses järgus minema viidi. Oma tänase kõrguse, 69 meetrit, saavutas sammas 1940. aastal, kui pärast Wehrmachi võitu Prantsusmaa üle lisati sellele veel üks korrus. Pärast Teist maailmasõda olid prantslased ja isegi Berliini uus linnavalitsus varmad monumenti õhku laskma, kuid teised lääneliitlased panid sellele käe ette. Sammas on silmnähtavalt militaristlik, selle toruosa on ehitatud sõjamoonaaks saadud kahuritest ja soklireljeefidel on kujutatud sõjastseene. Monumendi tipus vaatab üle Berliini kullatud võidujumalanna Viktoria, kel on mängida tähtis roll Wim Wendersi mängufilmis “Der Himmel über Berlin” (1987). Sammas asub laiul bulvareid ühendava ringliiklusega väljaku (*Großer Stern*) keskel, olles seega ühelt poolt nii kaugele nähtav kui ka samas jalakäijatele raskesti (tunneli kaudu) ligipääsetav. 1991. aasta üritasid vasakäärmuslased samba õhkida, kuid katse nurjus, sest paigaldatud lõhkeseadeldis ei funktsioneerinud korralikult.

28. Lenindenkmal am Leninplatz (*Lenini monument Lenini väljakul*). 1950. aastal sai Ida-Berliini kesklinna veerel sõjas raskelt kannatanud piirkonna üks väljakutest nime *Leninplatz*. Punasest Ukrainast graniidist Suur Juht jõudis sinna alles 20 aastat hiljem oma sajanda juubeli eelõhtul, kui platsi juba palistasid suurejoonelised eriprojektide alusel ehitatud paneelelamud. Friedrichshaini linnaosa valitsus otsustas 19 meetri kõrguse monumendi 1991. aastal mõnede kohalike elanike vastuseisust hoolimata lammutada. Sama aasta novembris alanud ja kuid kestnud lammutustöid, eriti Lenini pea äraviimist on kujutatud rahvusvahelist tähelepanu äratanud menüfilmis “Good Bye, Lenin!”. (Holper ja Käther 2003:75). Suveniiriküttide eest kaitseks liivakarjääri maetud graniidijäänuste edasine otstarve on tänaseni ebaselge, plats ise on aga ümber nimetatud Ühinenud Rahvaste väljakuks.

29. Schloss Bellevue (*Bellevue loss*). Bellevue loss on 1994. aastast sümbolise võimuga liidupresidendi (*Bundespräsident*) peamine ametihoone. 18. sajandi lõpus kuninga venna suvepaleeks ehitatud loss hävis Teises maailmasõjas. Pea- ja külghooned taastati, kuid sisekujunduses on lähtunud kohati 1950. aastate ja veelgi hilisemate renoveerimistöde ajal valitsenud maitsetest. Kahe maailmasõja vahel tegutsesid lossiansambli galerii ja bürood, mõnda aega olid külghoonetes üürikorid. 1957. aastast oli see Lääne-Saksa riigipea Berliini ametihoone, mil oli aga Bonni residentsi kõrval täita pigem sekundaarne roll. Liidupresidendi institutsiooni kolis uude pealinna 1994. aastal toonane ametikandja Richard von Weizsäcker. Loss on veidi eemal muudest valitsusharudest, asudes umbes kilomeetri kaugusel liidukantsleri büroost ja riigipäevahoonest. Bellevue loss on vaid riigipea ametikoht, tema residents asub Berliini villarajoonis.

30. Berliner Mauer (*Berliini müür*). Berliini müür polnud pelgalt 168 kilomeetrit betooni, okastraati ja vahitorne, vaid tähistas 28 aastat kahe maailmasüsteemi vahelist piiri ja seetõttu sümboliseeris selle langemine ka ühe ajastu lõppu. Ida-Saksa võimud alustasid ametlikus kõnepruugis “fašismivastaseks kaitsevalliks” nimetatud rajatise püstitamist ööl vastu 13. augustit 1961, et taha lõppu sõjamaa majandust kurnanud põgenikevoolule. Aastail 1945-1961 lahkus kahe Saksa vahelise piiri kaudu läände umbkaudu 3,5 miljonit inimest, kusjuures 1952. aastast oli ainsaks avatud piiriületuskohaks liitlaste vahel neljaks

sektoriks tükeldatud, kuid jätkuvalt ühtse linnana toiminud Berliin. Riigisaladuseks kuulutatud piiriehitus tuli ühe hooga ellu viia, mistõttu paigaldasid töölised politseinike ja sõdurite valvsa pilgu all esmalt tänavatõkked ja okastraadi ning latusid järgmistel päevadel betoonplokkidest madala müüri. Oma esimesed ohvrid nõudis müür juba kaks nädalat pärast ehitust. Kuni 1989. aastani sai sealse piirivööndis aset leidnud vahejuhtumites surma hinnanguliselt kuni 206 inimest. Lääneliitlaste (eesotsas ameeriklaste) reaktsioon seisnes poliitilistes žestides, nende seisukohalt tähendas müür oma positsioonide kinnistumist Lääne-Berliini enklaavis, seda enam, et transiitjuurdepääs linnale säilis. Ka NSV Liit ei soovinud jagatud linna pärast alustada (tuuma)sõda. Lääneberliinlaste meeli rahustas 1963. aasta juunis linna külastanud Ühendriikide presidendi John F. Kennedy fraasi “Ich bin ein Berliner” järgi kuulsaks saanud kõne. Olukorra stabiliseerimine väljendus ka piirivööndi järkjärgulises laiendamises ja kaasajastamises, lõiguti jõudsid Ida-Saksa võimud töödega lõpule alles 1980-ndate lõpul. Müüri langemine 9. novembril 1989 oli kogu idablokki haaranud muutuste tulem. Sarnaselt teistes Moskvast satelliitriikides toimunuga leidsid ka Ida-Saksamaal 1989. aasta sügisel aset rahvameeleavaldused. Riik lagunes, tuhanded idasakslased kasutasid ära raudse eesriide kadumist Ungari-Austria piiril ja pagesid sealtkaudu läände. DDR-i võimud andsid survele järele ja avasid – ehkki ekslikul kombel plaanitust varem – tõkkepuud. Filmilindile on jäädvustatud arvukad eufoorilised kaadrid rahvaautos Trabant üle piiri vurvavatest idasakslastest ja neid tervitavatest läänesakslastest. Sama aasta detsembris avati mõlema Saksamaa riigijuhtide juuresolekul piir kõige sümboolsemas paigas, Brandenburgi värava juures. Pärast müüri langemist on müür vähemalt füüsiliselt suuresti kadunud. Suure töö tegid juba esimestel kuudel ära nõndanimetatud *Mauerspechte* (“müüriühendajad”), haamri ja meisliga reakodanikud, kes tükkahaaval müürist betooni välja löid. Ametlik lammutustöö algas 1990. aasta juunis ehk mõned kuud enne taasühinemist, 1991. aasta novembriks oli rajatis pea terviklikult maapealt pühitud. Osa betoonpaneeli müüdi oksjonitel maha, neid võis leida USA salateenistuse hoonetest Vatikani aedadeni. Berliinis on piirimüür säilinud veel kolmes kohas, peale selle on alles nii mõnedki tagalamüüri lõigud (neist tuntuim East Side Gallery), üksikud vahitornid on leidnud uue otstarve näiteks aianduskooperatiivides. Piirivöönd on aga kohati veel hästi aimatav, kuid ilmselt on 28 aastat püsinud barjäär kinnistud pigem sakslaste mõtteis: 2007. aastal tehtud küsitluse järgi pooldab iga viies müüri taasehitamist. (Focus, 7. november 2007).

31. Kanzleramt. Kaasaegne liidukantsleri büroo on arhitektuuriline vastaspoolus uusrenessanslikule riigipäevahoonele. Kuubikukujule peatrakti kuuendal korrusel asub valitsusjuhi büroo, kust tal avaneb vaade paarisaja meetri kaugusel teisel pool avarat Vabariigi väljakut asuvale parlamendile. Külgtiivaga koguni 335 meetri pikkune *Bundeskanzleramt* on osa hooneteansamblist *Band des Bundes*, mis moodustab uue pealinna valitsuskvartali keskkelje. Valitsusjuhi ametibüroo ehitus algas 1997. aastal kantsler Helmut Kohli ajal, kuid esimese valitsusjuhina kolis sinna 2001. aasta mais juba tema mantlipärija Gerhard Schröder. Tegemist on ühe maailma suurima valitsushoonega, ületades selles arvestuses Washingtoni Valget Maja kaheksa korda. 73000 ruutmeetri suurune aed asub osaliselt teisel pool Spree jõge, vastaskaldal asuvale kopterite maandumisplatsile viib eraldi sild. Hoone pompöössus on andnud alust ka kriitilise alatooniga ajakirjandusžargoonile (Bundeswaschmaschine, Elefantenklo, Kohllosseum).

32. Prenzlauer Berg on Berliini üks tihedamini asustatud ja viimastel aastatel enim muutunud linnaosi, asub kesklinnast kirdes. Miljööväärtuslikuks kuulutatud linnaosale annavad ilme 19. sajandi lõpuaastail ehitatud Berliinile tüüpilised 5-korruselised tööliselamud (nn *Altbau*), mis on tänaseks enamasti renoveeritud, ning põhja-lõunasuunaline maapealne metrootrass. Ida-Berliini linnavõimud jätsid selle müüriäärse kandi suuresti unarusse ja puudulik infrastruktuur annab end veel kohati tänini tunda. Ainus erand oli Husemannstraße, mis Berliini esmamainimise 750. aastapäevaks 1987. aastal läikima löödi. Prenzlauer Berg kuulub taasühinemisest võitnute hulka, sest senise töölislinnaosa avastasid enda jaoks paljud Kreuzbergist kõrgete kinnisvarahindade tõttu ära kolinud Lääne-Berliini loovinimesed, aga ka pealinna haritlased ja tudengid. Linnaosa aadeldamine on meelitanud sinna investoreid, poemanikke ja restorani pidajaid. Kui 1990-ndate alguses oli prenzlberglaste sissetulek viiendik alla Ida-Berliini keskmise, siis tänaseks on see näitaja kerkinud viis protsenti üle kogu pealinna keskmise (Der Tagesspiegel, 4. november 2007).

33. Ernst-Thälmann-Denkmal (*Ernst Thälmanni monument*). Ernst Thälmann (1886-1944) oli Saksa kompartei juht. Temale pühendatud pronksmonument asub Prenzlauer Bergi idapoolses paneelrajoonis unustusehõlma vajununa, kuid erinevalt Lenini kujust on see tänaseni veel alles. Nõukogude skulptor Lev Kerbel vormis 14 meetri kõrgust Thälmanni büsti ja stiliseeritud punalippu viis aastat ja ansambel avati kommunisti sajandaks sünniaastapäevaks. Taasühinemise järel 1990-ndate aastate alguses arutati suurmonumendi lammutamist, kuid otsusele ei jõutud ja selle asemel sai mälestusmärgist grafitipihustajate proovimolbert. Thälmanni hooldamise võtsid seejärel oma ülesandeks vasakpoolsed rühmitused. Monumenti käivad pildistamas need turistid, kes tahavad kodustele tõendada, et käisid ka linna sotsialistlikes rajoonides (Holper ja Käther 2003:83).

34. Berlin-Mitte on linnarajoon, kuhu on koondunud oluline osa linna ajaloolisest südamest ja valitsuskvartalist. Siin asub üksjagu linna tähtsamaid ehitisi, vaatamisväärsuseid ja tänavaid, nagu Brandenburgi värav, teletorn ja Unter den Linden oma esindushoonetega. 2001. aasta haldusreformi järel kuulub *Mitte* alla ka riigipäevahoone, lidukantsleri büroo ja Potsdami väljak. Külma sõja ajal jäi idapoolne südalinn Nõukogude sektorisse. Kui välja arvata keisrilossi õhkimine 1950. aastal, on ülejäänud maailmasõjast pääsenud ajaloolised kvartalid tänaseni suures osas säilinud. Omapärane erand on Berliini vanemaid elupiirkondi Nikolai kvartal (*Nikolaiviertel*), mis hävis Teises maailmasõjas täielikult ja "avastati uuesti" 1980-ndate keskpaigas linna 750. aastapäeva eel, kui tekkis vajadus demonstreerida linna ajaloolist pärandit. 1987. aastaks taastati turistide ja restoranisõprade seas populaarne, kuid kunstikriitikutelt vastakaid hinnanguid saanud vanalinnakoopia.

35. Karl-Marx-Straße/ Neukölln. Et Marx polnud hinnatud filosoof ja majandusteoreetik vaid sotsialistlikul Ida-Saksamaal, näitab Lääne-Berliinis tema järgi nimetatud Karl-Marx-Straße. Neuköllni linnaosa peatänav on täies pikkuses metroostatud, siin asub samuti mitu suurkaubamaja ja 68 meetri kõrguse torniga raekoda. Oma nime sai Karl-Marx-Straße 1947. aastal. Segadust tekitab tõik, et Berliini idaosas asub sarnase kõlaga Karl-Marx-Allee, mis on samuti oluline tuiksoon ja tuntud oma suurejoonelise

stalinistliku elamuarhitektuuri poolest. Neuköllni linnaosa on sotsiaalsete probleemide tõttu halva mainega, kuid kohati saab tunnistada esimesi aadeldamise märke.

36. Deutsche Oper. *Deutsche Oper Berlin* on näide institutsioonist, mida Berliinis on ajaloolistel põhjustel mitu. Selle ooperimaja rajasid Esimese maailmasõja eelsetel aastatel toona veel iseseisva Charlottenburgi jõukas kodanlus, et vastanduda *Unter den Lindenil* asuvale keiserlikule *Staatsoperile*. Natsirežiimi ajal sai sellest võimutruu esinduslava, mis aga 1943. aastal puruks pommitati. Uus ooperimaja avati 1961. aastal ja sellele pandi Saksamaa terviklikkusele viitav nimi vastuseks samal ajal rajatud Berliini müürile. *Staatsoper jäi linna* idapoolle, mistõttu võttis *Deutsche Oper* üle Lääne-Berliini esindusoperi rolli. Pärast taasühinemist koondati mõlemad ühe müüsi alla, kummalgi sõsaral on täita oma roll: *Staatsoper* võib uhkustada linna vanima, *Deutsche Oper* suurima ooperimaja tiitliga.

37. Kurfürstendamm. Kui Lääne-Berliin oli veel kapitalistlik enklaav keset kommunistlikku ruumi, sümboliseeris Kurfürstendamm ehk lihtsalt Ku'damm selle maailmakorra säravamad külge. Promeneerimis- ja ostlusbulvar etendas pimestavat "vaateakent vabasse maailma": elegantsed kaubamajad, luksushotellid, tipprestoranid, baarid ja välikohvikud, mitu kino ja teatrit tõid "rindelinna" pikkadesse öödesse tagasi kunagise maailmalinna sära. Peale taasühinemist on kullakiht hakanud tuhmuma, sest Potsdami väljaku, Friedrichsstraße ja Unter den Lindeni näol on idas tekkinud tõsised konkurendid. Kuid ikka veel võib Kurfürstendammil ja tema külgtänavates raisata vaevata tavatarbija jaoks meeletuid summasid. Gucci ja Versace vahele on aga pugunud üha rohkem kiirmoekette, mõned kauased kinod ja kohvikud on tänaseks oma ukсед sulgenud. Sellest hoolimata kuulub 3,5 km pikk ja 53 m laiune Kurfürstendamm ikka veel linna peamiste turistimagnetite hulka. 16. sajandi keskpaigast saadik kuurvürste Grunewaldi metsadesse jahile viinud ratsatee ehitati Bismarcki tagantkihutuse ja keiser Wilhelm I õnnistusega esindusbulvariks 19. sajandi viimasel veerandil. Kurfürstendamm areng oli hoogne ning kodanlike, intelligentsi ja kultuuriringkondade kohtumispaijana sai see 1920. aastatel linna kuldse kümnendi sümboliks. Klantsi löödi esimesed mõrad juba mõned aastad hiljem, kui Kurfürstendammil ja selle naabruskonnas leidsid aset juudivastased pogrommid. Teise maailmasõja tõttu on tänane hoonestus enamasti pealesõjaaegne, idapoolses tänavatsas kõrgub Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche murtud tornikiivriga vare (vt nr 11).

38. Checkpoint Charlie. Checkpoint Charlie oli Berliini tuntumaid piiriületuskohti. Nõukogude ja USA sektori vahel südalinnas Friedrichsstraße'l asunud piiripunkti tohtisid kasutada vaid lääneliitlaste diplomaadid ja sõjaväelased, Ida-Berliinis töötanud läänesaksa diplomaadid ja DDR-i funktsionäärid. Siin vahetasid vaenupooled kinni nabitud agente. Oma prominentse asukoha ja funktsiooni tõttu oli see paik, kus külma sõja hingus oli kristallselgelt tunda: ühel pool tõkkeid, liivakotte ja vahitorne Lääne-Berliini politsei ja kolme lääneliitlase sõdurid, teisel pool Ida-Saksa piirivalve ja punaväelased. Checkpoint Charlie oli tunnistajaks kõige pinevamale olukorrale, mis Berliinis pärast müüri ehitust kahe suurjõu vahel tekkis: 27. oktoobril 1961 seisid siin mootorite mürnal vastakuti ameeriklaste ja Nõukogude tankid ning komandöridele oli antud korraldus vajadusel tulistada. Veel enne kahe Saksamaa taasühinemist piiripunkt lammutati ja sealsele tühermaale ehitati peagi ärikompleks. Saksamaa lõhestatust ja sotssüsteemist pagejaid mälestatakse juba 1963. aastal vahetult piiripunkti kõrvale Lääne-Berliini poolele rajatud eramuuseumis

Mauermuseum – Haus am Checkpoint Charlie. Sealne väljapanek, nagu ka muuseumi korraldusel 2004-2005 müüriohvrite auks paigaldatud tuhatkond musta puuristi on tekitanud vastakaid arvamusi. Muuseum on oma suveniiripoe, kontrollputka täpse koopia, liivakottide ja plakatitel teineteist põrnitsevate soldatiga üks linna enim külastatud kohti.

39. Humboldt-Universität. Berliini neljast ülikoolist vanim alustas õppetööd 1810. aastal. Preisi haridusreformi lipulaevana loodud ülikool leidis endale koha Unter den Lindenil kuninga venna 18. sajandi keskpaigas ehitatud palees ja asus seega algusest peale Preisi õukonna ja seega kogu riigi südamikus. Selle peamine eestvedaja oli õpetlane ja riigimees Wilhelm von Humboldt (1767-1835), kelle ausammas kivisse raiutuna koos loodusteadlasest noorema venna Alexandriga (1769-1859) peahoone ees valvet peab. Algselt Berliini Ülikoolina tegutsenud õppeasutus võttis 1828. aastal oma asutaja keiser Friedrich Wilhelm III auks nime *Friedrich-Wilhelm-Universität*. 19. sajandi jooksul saavutatud renomee humanistliku õppe- ja teadusasutusena – seal tegid eri aegadel teadust maailmanimed Hegel, Planck, Einstein ja Koch – sai ränga hoobi natside võimu ajal: 10. mail 1933 toimus ülikooli peahoone lähedal kurikuulus raamatute põletamine, mida meenutab tänavapinnast allapoole klaasplaadiga kaetud tühi raamatukogu. Alanud pogromide käigus kihutati ülikoolist minema juutidest või režiimivastastest professorid, teadustöötajad ja tudengid. Sellega tagasilöögid ei lõppenud: maailmasõjas sai ülikool raskelt kannatada, sattus seejärel nõukogude sektorisse ning kommunistide sekkumine ja poliitiline tagakiusamine viisid 1948. aastal pereheimiseni ja Vaba Ülikooli asutamiseni USA sektoris. Aasta hiljem võttis lõhenenud ülikool oma praeguse nime, Humboldt-Universität (HU), ja taasalustas tööd samal ajal asutatud Saksa DV ühiskondliku korralduse võtmes. 1970. aastateks oli HU taastanud rahvusvahelise maine, kuid uus murrang saabus 1989. aastate lõpus, kui sotsriigi kokkuvarisemise järel tuli teha ümberkorralduse nii töötajaskonnas kui õppekavas. HU on tänaseks umbes 40.000 tudengiga Vaba Ülikooli järel Berliini suuruselt teine kõrgkool.

40. Glienicker Brücke (*Glienicke sild*). Ehkki Berliini müürile andis näo keset tihedalt asustatud südalinna ajalooliste hoonete vahel loogelnud betoonmadu, asus suurem osa piiritsoonist tegelikult linna serval. Selle vähem tuntud ja visualiseeritud lõigu väljapaistvaim rajatis on Glienicke sild, mis üle Haveli jõe ühendab Berliini vana residentslinna Potsdamiga. Kaasaegne teraskonstruksioon avati 1907. aastal, sellest kujunes üks Saksamaa tihedama liiklusega sildu, mis Teise maailmasõja lõpupäevil aga purustati. Sild taastati veidi muudetud kujul ning avati uuesti 1949. aastal, selle keskele tõmmati valge joonega piir Saksa DV ja Lääne-Berliini vahel. Neli aastat hiljem suleti see viimase Berliini ja Brandenburgi maapiirkondade vahelise piiriületuskohana tsiviilliklusele. Rahvusvahelise tuntuse pälvis külma sõja ajal kolme kõmulise spioonivahetusega, teiste seas vahetati välja Nõukogude Liidu kohal alla kukkunud Gary Powers ja Moskva tippagent Rudolf Abel.

41. Kulturforum. Potsdami väljakust läände ja Tiergartenist lõunasse jääv *Kulturforum* on muuseumisaare ja Dahlemi kõrval peamine Berliini väljapanekute asupaik. Natsid lasid piirkonnas asunud villad õhkida, et raiuda kivisse utoopiline Germania maailmapealinn. Lammutustöid jätkasid liitlasvägede pommituslennukid, mistõttu jäi sõja järel südalinna suur tühermaa. 1960. aastatest saadik hakati alale rajama Lääne-Berliini esinduslikke kulutuurihitisi: filharmoonia (1960-1963), rahvusraamatukogu (1966-

1978) ja *Neue Galerie* (1965-1968), hiljem ka maali- ja skulptuurigalerii (1988-1998). Kriitikute hinnangul pole aga üksikehitiste arhitektuursest olulisusest hoolimata tekkinud linnaplaneerijate kujutluses visandatud avalikku ruumi. Sellele muljele on kaasa aidanud ehitiste eklektilisus, monofunktsionaalsus ja ala poolitav bulvar. Pärast taasühinemist on *Kulturforum* jäänud Potsdami väljaku uusehitiste varju ning on seetõttu uuest ühendatud südalinnast ära lõigatud. Olukorra parandamiseks on välja töötatud plaan, mis aga alles ootab teostamist.